

כתב העת של בית הספר להיסטוריה
ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב
אוקטובר 2022 | גיליון מספר 1

{ לְשֵׁם שְׁצַדִּיק }

{ מַעֲבָרִים }

{ לְשֵׁם שְׁצַדִּיק }

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש למסר וסאלי אנטון
אוניברסיטת תל אביב

כתב העת של בית הספר
להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ
באוניברסיטת תל אביב
2022 | גיליון מספר 1

{ לְשֵׁם שִׁינוּי }

מנחה אקדמית: פרופ' גליה צבר

עורכים: זהר ספיר דביר, עודד פוירשטיין, בת חן פלדמן דרואן

חברי המערכת: יוסי אדרי, עמרי אלעד, עידו אפשטיין, דפנה ברק, אביגיל וולך, עידו יהל, שני ליטמן, חמוטל סדן, נעמי שטרנברג

רכזות המערכת: אליה אמסלם, בשמת כסלו

עורכת לשון: אורלי ניטיס יעקובי

גרפיקה לאתר: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי

כתב העת פועל במסגרת:

בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר
וסאלי אנטין, אוניברסיטת תל אביב

המערכת:

בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב

דוא"ל: leshem.shinui.tau@gmail.com

אתר כתב העת: <https://www.leshem-shinui.sites.tau.ac.il>

כותרות המאמרים, כותרות המשנה, הפתיחים, כיתובי התמונות
והטקסטים המובאים במסגרות הם באחריות מערכת **לשם שינוי**.

© כל הזכויות שמורות למערכת **לשם שינוי**.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבגיליון זה או באתר כתב העת. שימוש בכלול בגיליון זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת מראש ובכתב ממערכת **לשם שינוי**.

תוכן העניינים

3	דבר המערכת עודד פוירשטיין, בת חן דרויאן פלדמן, זהר ספיר דביר
6	גיבורי מעמד הפועלים: הביטלס, ביטלמניה ופופולריזציה של תרבות פועלית בבריטניה בתחילת שנות השישים צוף פלוטקין
33	'לעבור את הרוביקון': המעבר מבתולין לאובדן בתולין בקרב בני נוער בשנות החמישים אייל גינצברג
63	'אולימפיה ונכתבו: הולדת אלכסנדר': טקסט אוטואתנוגרפי כעדות למיזוג ולשינוי תרבותי הדר חוטר ישי
86	'על חומותיך בירות': פירוז העיר בירות כביטוי למפנה אורבני בערי החוף העות'מאניות 1894-1831 מיכאל לוזון
117	בין סימולציה והיסטוריה: מעבר בין עידנים במשחקי Civilization עודד פוירשטיין
127	ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים לתואר ראשון
127	פודקאסט המחאה הלבנוני: ללא גינונים, ללא מסכות וללא מגבלות ניר גרלניק
137	בדרך 'למהפכה מתמדת': כשהשלטון מוביל את המחאה שחר בשן
147	קודה גליה צבר, בת חן דרויאן פלדמן, זהר ספיר דביר

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בגיליון זה. עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כך השמטה או טעות ואם תובאנה לידיעתנו, נפעל לתקן באופן מידי.

דבר המערכת | עודד פוירשטיין, בת חן דרויאן פלדמן, זהר ספיר דביר

כתב העת **לשם שינוי** התגבש מתוך יוזמה עצמאית של אליה אמסלם, סטודנטית לתואר ראשון בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב, והפך לקורס שנתי של מעבדה בהנחייתה של פרופ' גליה צבר. במסגרת המעבדה, סטודנטיות וסטודנטים של בית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב הקימו את מערכת כתב העת במו ידיהם, והגדירו את אופיו ואת תכניו. לאורך תקופה זו מטרנתנו הייתה אחת: ליצור במה חדשה ונגישה עבור סטודנטיות וסטודנטים לתארים מתקדמים ממגוון דיסציפלינות אקדמיות, המעוניינים לטבול את בהונותיהם בבריכת הפרסום האקדמי.

המעבדה התפתחה על בסיס השאיפה לבנות מערכת כתב עת מתפקדת שתמשיך לפעול לאורך שנים, עם אוסף מתחלף של חברי מערכת. לפיכך, נדרשנו לאזן בין חדשנות ומסורת – להשתלב בנוף האקדמי המוכר, אך בצורה נגישה יותר עבור מי שזוהי נגיעתם הראשונה בעולם הפרסום האקדמי. נושאים רבים שהם חלק מעבודתו של כל כתב עת, כגון גיבוש מבנה הגיליון, בחירת תמה, ניסוח קול קורא וכן הלאה, הועמדו למבחן במהלך המעבדה, פורקו והורכבו מחדש. לצידם נבחן מושג המאמר עצמו, ונשקלה האפשרות לשלב בגיליון מאמרים בפורמט וידאו ואודיו, על היתרונות והאתגרים הכרוכים בדבר. לבסוף, משתתפי המעבדה הגדירו את התפקידים השונים הדרושים במערכת כתב עת, חילקו אותם ביניהם, והתגבשו בהדרגה לכדי מערכת פעילה. עבור משתתפות ומשתתפי הסדנה, הייתה זו הזדמנות ללמוד לעומק על עולם כתבי העת האקדמיים ותהליך הפקתם. המעבר ממסגרת של קורס מעבדה הכלול בתוכנית הלימודים למערכת כתב עת אשר מתגבשת כבמת פרסום ארוכת-טווח לא היה תמיד חלק, אך שימש גם הוא כחוויה לימודית עבור כל המעורבים בדבר, והוביל בסופו של יום להפקת גיליון זה.

התמה שנבחרה לגיליון הבכורה – מעברים – מייצגת במידת רבה את חבלי הלידה הללו. המושג "מעברים" מסיט את הדגש מנקודת ההתחלה או הסיום של תופעה נדונה, ובמקום זאת מתמקד בתהליך עצמו – המיקום הלימינלי, בין לבין. התמקדות בתהליכים עצמם ולא בנקודות הקיצון שלהם מספקת מסגרת רחבה לזוויות התבוננות חדשות. תמת הגיליון הראשון מייצגת גם את המעבר של כותבות וכותבי כתב העת ממקומם כסטודנטים בלבד לחוקרים פעילים באקדמיה, שלב קריטי ומרגש בקריירה של כל אקדמאי ואקדמאית. על כן בחרנו לשים דגש על היציאה מאזור הנוחות, על הבחינה מחדש של הנחות יסוד ומוסכמות, ועל פירוק תהליכים והרכבתם מחדש לקראת התגבשות סופית בנקודת הסיום. בהתבוננות מנקודת מבט שכזו, אירועים

רבים בהיסטוריה חושפים שכבות נסתרות שנעלמות לחלוטין מעיניהם של מי שבוחנים רק את נקודת ההתחלה או הסיום שלהם.

המאמרים בגיליון זה נבחרו לאחר תהליך שיפוט ארוך, הן על ידי חברי המערכת השונים והן על ידי חוקרות וחוקרים מובילים בתחומם, על מנת לשמור על סטנדרט אחיד של מצוינות אקדמית. תהליך העבודה כלל גם הוא מעבר דרך אינספור שלבים: פרסום קול קורא, בחירת תקצירים, קבלת מאמרים, קריאה ביקורתית, תיקונים, עריכה לשונית ופרסום. כל אחד מהשלבים הללו היה כשלעצמו מעבר בזעיר ענפין, שאפשר לא רק לטייב את איכותו של כל מאמר, אלא גם לספק לכל המעורבים בדבר תובנות לגבי תהליך העבודה, הגישה לחומרים וחידוד כישורי הכתיבה.

כותבי וכותבות המאמרים השונים בגיליון זה התמודדו כל אחד ואחת בדרכם עם התמה הזו. ב"על חומותייך ביירות" בוחן מיכאל לוזון את הפירוז של העיר ביירות לא רק כתהליך פיזי, אלא גם כעדות לשינוי רחב יותר בתפקידה, מעמדה ומקומה של העיר במרחב העות'מאני הים תיכוני. ב"אולימפיה ונכתבו" מדגיש הדר חוטר ישי את המעבר של רעיונות, תפיסות ואמונות בין חלקיו השונים של העולם המצרי-הלניסטי, ואת השימושים הפוליטיים והחברתיים שנעשו בהם. כמוהו, גם אייל גינצברג מתמודד ב"לחצות את הרוביקון" עם מעבר של תפיסות ורעיונות, אך בסיטואציה אינטימית יותר: אובדן הבתולין של נערות לא נשואות כנקודת מעבר שנויה במחלוקת בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל. ב"גיבורי מעמד הפועלים" עוקבת צוף פלוטקין אחר התהליכים השונים שעברה להקת הביטלס בדרכה להפוך מלהקה מקומית מליברפול לתופעה גלובלית – ודרכם אחר השינויים שחלו במוזיקה ובחברה הבריטית בשנות השישים של המאה העשרים. הקשר בין תרבות פופולרית והיסטוריה מוצג גם ב"בין סימולציה להיסטוריה" של עודד פוירשטיין, שבוחן מעבר של רעיונות היסטוריים מופשטים למדיום של משחקי מחשב בפורמט מיוחד של מאמר וידאו.

בהמשך לתמת המעברים, המערכת החליטה על פיתוח חלק ייחודי בגיליונות כתב העת **לשם שינוי**, הכולל טקסטים קצרים שכתבו תלמידים מצטיינים בתואר הראשון בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב. בגיליון זה פורסמו טקסטים פרי עטם של ניר גרלניק ושחר בשן. עבור שניהם, במה זו היא מסגרת ראשונית למעבר מכתובה אקדמית לימודית לכתיבה מחקרית לקהלים רחבים יותר, ולביקורת עמיתים ראשונה על עבודתם. חלק זה של הגיליון מגשים, בדרכו, את המטרה המוצהרת הראשית והראשונה של כתב העת – לספק במה וחשיפה לסטודנטיות וסטודנטים בשלבים הראשונים של הקריירה האקדמית שלהם.

ולבסוף, מעבר לערך הלימודי והמחקרי של עבודות אלו, אנו מקווים שתיהנו מהקריאה. אנו מאמינים כי על אקדמאים לשאוף לחשיפת מחקריהם לא רק במעגלים האקדמיים המצומצמים, אלא לקהלים רחבים יותר באקדמיה ומחוצה לה. על כן שאפנו ליצור גיליון נהיר ונגיש למגוון קהלים רחב. עבורנו, תהליך הקמת כתב העת היה שיעור בפני עצמו, ואנו מקווים כי תמצאו את התוצר מהנה, מספק ומלמד באותה מידה.

גיבורי מעמד הפועלים: הביטלס, ביטלמניה ופופולריזציה של התרבות

הפועלית בבריטניה בתחילת שנות השישים | צוף פלוטקין

סוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים של המאה העשרים מסומנות כתקופה שבה החלה תרבות מעמד הפועלים להיטמע בזרם המרכזי של התרבות הבריטית. בתקופה זו החלו להתפרסם כוכבי קולנוע, טלוויזיה ומוזיקה בני מעמד הפועלים שהציבו במרכז יצירתם את התרבות הפועלית, אשר עד לאותה תקופה השתייכה לשוליים הגאוגרפיים והתרבותיים בבריטניה. ללהקת הביטלס היה תפקיד מרכזי במעבר זה של התרבות הפועלית מהשוליים למרכז, בתחום המוזיקה בפרט ובתרבות הפופולרית בכלל, והם הפכו לתופעה התרבותית הפועלית המצליחה ביותר בבריטניה בתחילת שנות השישים.

מאמר זה יציג כיצד פרצו הביטלס את החומה המעמדית באופנים שלא נעשו קודם לכן, ויתמקד בשינוי התדמיתי שעברה הלהקה, מלהקת רוקנ'רול "פרועה" ללהקה שנתפסה כעדינה יותר ומתאימה לכל המשפחה. המאמר ידון בשיטות שבהן חברי הלהקה והסובבים אותם עיצבו את תדמיתם על מנת להתאים את הלהקה לקהל הרחב – החל מעיצוב הופעתם החיצונית, דרך התנהגותם על הבמה ועד לבחירת השירים שביצעו, כל זאת בלי לנטוש את התרבות הפועלית שבה גדלו. מאמר זה יבחן כיצד עידון תדמיתם של חברי הביטלס, כמייצגי מעמד הפועלים, הביא לתפיסתה של התרבות הפועלית כתרבות "בריטית" חדשה בתקופה שהתאפיינה בשינויים מהותיים וחרדות חברתיות, לאור עליית ההגמוניה האמריקאית והיחלשות ההגמוניה הבריטית בעולם.

מבוא

ביוני 1963 הכריז מגזין המוזיקה הפופולרי *Melody Maker*: "אם אתם רוצים להצליח – אמצו מבטא!"¹ לפי כתבה שפורסמה במגזין תחת כותרת זו,² לפחות מחצית מהאומנים הפופולריים בבריטניה באותה עת – בתחום המוזיקה, הטלוויזיה, הקולנוע והבמה – היו בעלי "מבטא", כלומר אופן דיבורם העיד על מוצא פועלי אזורי, ולא התאפיין בהגייה הפורמלית המקובלת בתקשורת הבריטית (Received Pronunciation). לטענת הכותב כריס רוברטס (Roberts), כדי להצליח בשוק הבריטי בראשית שנות השישים אמנים היו צריכים דווקא לשמר את מבטאם המקורי, לדוגמה המבטא הקוקני (Cockney) הלונדוני או הסקאוז (Scouse) הליברפולי. חברי להקת הביטלס, שבתקופה זו החלה להתפרסם בבריטניה כולה, זכו להתייחסות באותה כתבה ואף כיכבו

¹ כל התרגומים במאמר נעשו בידי המחברת.

² Chris Roberts, "If you want to get ahead – Get an accent!", *Melody Maker*, June 22, 1963, 8–9

בתמונה גדולה שלצידה הסבר – "הביטלס, ללא ספק מהמרזי". המרזי (Mersey), הנהר שעל גדותיו נבנתה העיר ליברפול, הפך ב-1963 לחותמת של איכות בתחום המוזיקה. להקות רבות באותה תקופה הביאו איתן מליברפול את ה-Mersey Beat, רוקנ'רול ליברפולי ייחודי ופרוע יחסית, שהושפע ממוזיקה אמריקאית אבל בוצע במבטא ליברפולי מובחן, והפך לז'אנר המוזיקלי הפופולרי בבריטניה. הביטלס המשיכו מסורת זו ועד מהרה תפסו את מקומם בצמרת הלהקות מהאזור, תוך הדגשת המוצא שלהם באמצעות שימור המבטא המקומי ובדרכים נוספות.

פליאתו של רוברטס על הבלטת מבטאם ומוצאם הפועלי של האמנים הפופולריים בבריטניה באותה עת אינה מפתיעה: הטמעת תרבות שמקורה בפריפריה, ובאופן ספציפי במעמד הפועלים, בתרבות הפופולרית של הזרם המרכזי הבריטי, הייתה חידוש שעד אותה תקופה לא אפיין את תחום המוזיקה הפופולרית. הדבר השתנה, כך נראה, עם פרסומם של הביטלס. במאמר זה יידון התפקיד המרכזי של הביטלס בהכלת התרבות הפועלית מצפון אנגליה בזרם המרכזי של התרבות הבריטית בתחילת שנות השישים, ובתפיסת התרבות הפועלית כתרבות בריטית "אותנטית" שהפכה לשגרירתה של בריטניה בעולם. תהליך זה יידון כחלק מהקשרים חברתיים רחבים יותר, בהם תפיסות מגדריות, יחסים טרנס-לאומיים ומעמד סוציו-אקונומי בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, שבה חלו שינויים חברתיים ותרבותיים מהותיים בבריטניה. דרך בחינת השינויים בתדמית הביטלס בשנים הראשונות לפרסומם, על הניגודים והמורכבויות שבה, נוכל לבחון כיצד הפכה התרבות הפועלית בבריטניה בשנים הללו לתרבות "כלל-בריטית" המקובלת על כל שכבות האוכלוסייה.

דיון זה מצטרף לכתיבה אקדמית ענפה שעוסקת בביטלס ובגורמים להצלחתם. עם זאת, מחקרים קודמים התמקדו לרוב בהצלחתם של הביטלס בארצות הברית ובתופעת הביטלמניה האמריקאית, שהחלה בשנת 1964, ומעטים בלבד בחנו עד כה את התקבלות הלהקה ואת תופעת הביטלמניה בבריטניה עצמה, על אף מוצאם הבריטי של חבריה.³ הקשרים מעמדיים ומגדריים בהתפתחות הביטלמניה הבריטית ובהיסטוריה של

³ בין העבודות האקדמיות המרכזיות בתחום ניתן למנות את: Barbara Ehrenreich, Elizabeth Hess and Gloria Jacobs, "Beatlemania: A Sexually Defiant Consumer Subculture?", in *The Subcultures Reader*, ed. Ken Gelder and Sarah Thornton (London: Routledge, 1997), 532; Ian Inglis, ed., *The Beatles, Popular Music and Society* (London: Palgrave Macmillan, 2000); Kenneth Womack and Kit O'Toole, eds., *Fandom and the Beatles: The Act You've Known for All These Years* (Oxford: Oxford University Press, 2021). כמו כן קיימים מעט מחקרים על הביטלס בשפה העברית, וביניהם: ירדן אוריאל, **הביטלס – הדרך למעלה** (כפר סבא: גרניט צליל, 1991); עודד היילברנר, **אנגליה חולמת: הביטלס, אנגליה ושנות ה-60** (ירושלים: כרמל, 2008).

חברי הביטלס עצמם נחקרו אף פחות. המאמר הנוכחי מבקש לחדש בתחומים שבהם הדיון האקדמי על הביטלס עודנו לוקה בחסר: תדמיתם המגדרית והמעמדית של חברי הביטלס בתחילת דרכם, ותפקידה בהצלחתם המסחרית בבריטניה.

הרגע הפועלי

חוקרים כדוגמת מת'יו קרואלי (Crowley) ודייב ראסל (Russell) סימנו את סוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים של המאה העשרים כתקופה שבה זכתה התרבות הפועלית לדריסת רגל בתרבות הפופולרית הבריטית, ושבה התחדש העניין התרבותי בפריפריה המקומית ובעיקר בצפון אנגליה.⁴ בתקופה זו התפרסמו כוכבי מוזיקה, ספרות, קולנוע, טלוויזיה ותאטרון שהציבו במרכז יצירתם את התרבות הפועלית, שעד אותה עת נותרה בשוליים הגאוגרפיים והתרבותיים. הדבר התאפשר בעקבות שינויים כלכליים, טכנולוגיים ופוליטיים – שחלו בבריטניה לאחר מלחמת העולם השנייה, ובעיקר הודות להתפתחותה של תקשורת ותרבות המונים – כמו ערוצי טלוויזיה שזכו לקהל נרחב, כפי שהצביעו חוקרים כבר מסוף שנות החמישים.⁵ תהליך זה התחבר במידה רבה לתהליך ערעור מסוים על המבנה המעמדי של החברה הבריטית בעת המודרנית, שנתפס רצוי בקרב חלקים מהציבור הבריטי אך טלטל את הסדר החברתי לתפיסת אחרים.⁶ עם זאת, סקירת התרבות הפופולרית הבריטית בשנים אלה מעידה שהתרבות הפועלית אומנם השתנתה, אך עדיין המשיכה להתקיים: ספרים, מחזות, מוזיקה, סרטים ועוד שנוצרו בידי מי שראו את עצמם שייכים למעמד הפועלים זכו לקהלים רחבים שכללו גם בני מעמדות אחרים, שתפסו תוצרי תרבות אלה כייצוגים של תרבות פועלית "אותנטית".

מאמצע שנות החמישים של המאה העשרים גברה הפופולריות של תת-ז'אנרים ספרותיים וקולנועיים שעסקו במעמדות נמוכים, כדוגמת ריאליזם כיור המטבח (Kitchen Sink Realism) והריאליזם הצפוני (Northern Realism). מחזאים, סופרים וקולנוענים בני מעמד הפועלים, ובמיוחד מי שמוצאם מערים פועליות בצפון אנגליה, החלו להציג לקהל הרחב תרבות ומציאות פועלית. יצירות כמו *Look Back in Anger* ו-*Room at the Top*

⁴ Dave Russel, *Looking North: Northern England and the National Imagination* (Manchester: Manchester University Press, 2004); Matthew Crowley, *Representations of Working-Class Masculinities in Post-war British Culture: The Left Behind* (London: Routledge, 2020)

⁵ בין החוקרים שדנו בהפיכתה של בריטניה לחברה חסרת מעמדות או בהיעלמות התרבות הפועלית ניתן למנות את: Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991* (London: Abacus, 1995), 306–307; Richard Hoggart, *The Uses of Literacy* (London: Penguin, 1960)

⁶ Dominic Sandbrook, *Never Had It So Good* (London: Abacus, 2005), 450–553

הציגו לא רק את המציאות היום-יומית המקומית של "האדם הפשוט",⁷ כפי שמרמז השם ריאליזם כיום המטבח, אלא גם את הקשיים וההתלבטויות שאפיינו את הדור הצעיר שגדל בבריטניה לאחר מלחמת העולם השנייה: פערים מעמדיים, מוביליות חברתית והמתחים שנוצרו בעקבותיה, התבגרות תחת מדיניות רווחה ועוד.⁸

מדיום נוסף שבו זכתה התרבות הפועלית לחשיפה ולהצלחה היה הטלוויזיה, בעיקר בזכות הקמת ערוץ הטלוויזיה המסחרי הבריטי הראשון – ITV, שסיפק אלטרנטיבה לתכנים השמרניים ששודרו בערוץ הממלכתי BBC. ITV, שהוקם ב-1955, הפך פופולרי במיוחד בקרב צעירים ובני מעמד הפועלים. התכנים שהוצעו בו היו קלילים יותר מהתכנים הרווחים ב-BBC, ושילבו בין פורמטים אמריקאיים כמו חידונים לתוכן בריטי מסורתי כמו מופעי בידור מגוונים (Variety Shows).⁹ ב-1960 שודרה לראשונה בערוץ ITV התוכנית *Coronation Street*, שהמשיכה ישירות את ז'אנר הריאליזם הצפוני וריאליזם כיום המטבח. התוכנית התרחשה בעיר הפועלים הבדיאית וות'רפילד (Weatherfield), שבוססה על העיר סלפורד (Salford) שבה גדל יוצר הסדרה טוני וורן (Warren). למרות הביקורות השליליות של מבקרי תרבות, הסדרה זכתה להצלחה מיידית בקרב הקהל, ובשנתה הראשונה הפכה לסדרה הנצפית ביותר בבריטניה. הסדרה הציגה לראשונה לקהל הרחב דמויות פשוטות, מבטא ודיאלקט מקומי צפון-אנגלי, קהילתיות פועלית ועוני, וברוח התקופה גם את הלבטים והמתחים שאפיינו את הדור הצעיר בעקבות ההזדמנויות החדשות שהביאה איתה מדיניות הרווחה.¹⁰

הרוקנ'רול נשאר בשוליים

על אף שבשנות החמישים התרבות הפועלית כבר החלה להגר מהשוליים למרכז של החברה והתרבות הבריטית, בתחום המוזיקה הפופולרית מעמד הפועלים עוד לא זקף את ראשו. נדמה שהסיבה העיקרית לכך הייתה זרותה של המוזיקה הפועלית, שזוהתה לרוב כאמריקאית. בסוף שנות החמישים ובשנות השישים

⁷ הסרט *Room at the Top* הינו עיבוד קולנועי למחזה באותו שם שכתב ג'ון בריין (Braine), אשר פורסם ב-1957. הסרט *Look Back in Anger* מבוסס גם הוא על מחזה באותו שם, שכתב ג'ון אוסברון (Osborn) ואשר פורסם ב-1956. שני הכותבים השתייכו למעמד הפועלים, והגיעו מברדפורד (Bradford) הצפונית ומלונדון, בהתאמה. שניהם השתייכו לזרם של מחזאים שכוננו "Young Men". לקריאה נוספת על קבוצה זאת ראו: Leslie Paul, "The Angry Young Men revisited," *The Kenyon Review* 27, no. 2, 1965, 344–352; Matthew Crowley, "Angry Young Men? A Product of Their Time," in *The 1950s: A Decade of Modern British Fiction*, eds. Nick Bentley, Alice Ferrebe and Nick Hubble (London: Bloomsbury Academic, 2018), 53–80.

⁸ Crowley, *Representations*, 48–53.

⁹ Sandbrook, *Never Had It So Good*, 456.

¹⁰ David Christopher, *British Culture: An Introduction* (London: Routledge, 2015), 112–113.

המוקדמות כיכבו בראש מצעדי המכירות הבריטיים זמרים אמריקאים כגון אלביס פרסלי (Presley), באדי הולי (Holly) וביל היילי (Haley), וזמרים בריטים כמו קליף ריצ'רד (Richard), פרנק אייפילד (Ifield) ובילי פיורי (Fury) שהמוזיקה שביצעו הושפעה ממקביליהם האמריקאים, ואף נחשבה ל"חיקוי" שלהם. הזמרים הבריטים הגיעו לרוב ממעמד הפועלים, אך בניגוד למקביליהם יוצרי הקולנוע והטלוויזיה, הם לא הדגישו את מוצאם ולא עסקו בתרבות פועלית או בנושאים מעמדיים ביצירתם או בראיונות לתקשורת. אך על אף הניסיון להסתיר את מוצאם של זמרים אלה, ההקשרים המעמדים של המוזיקה שביצעו היה ברור. הז'אנרים המוזיקליים שביצעו, וביניהם הסקיפל (skiffle) והרוקנ'רול, נתפסו כשייכים לצעירים וצעירות ממעמד הפועלים, על אף הפופולריות הרבה שזכו לה גם בקרב בני מעמדות אחרים.¹¹ למעט מספר מקרים יוצאי דופן, הז'אנרים המוזיקליים הללו נשארו בגבולות הפריפריה הכלכלית והגאוגרפית, דבר שבלט במיוחד סביב הגעתו של ביל היילי לבריטניה ב-1957: היילי היה זמר הרוקנ'רול האמריקאי הראשון שהגיע לסיבוב הופעות בבריטניה, ויותר מחצי מהופעותיו בבריטניה התקיימו בערים פריפריאליות.¹²

היילי זכה לעניין ציבורי נרחב שנה קודם לכן, עם הצגת סרטו *Rock Around The Clock* בבתי הקולנוע הבריטיים ב-1956. לפי ג'יליאן מיטשל (Mitchell), רגע זה מסמן את תחילת ההתעניינות של הציבור הבריטי ברוקנ'רול – עניין שבראשיתו היה שלילי כמעט לחלוטין.¹³ הדיון הציבורי שהתנהל בנוגע לרוקנ'רול ולז'אנרים מוזיקליים אמריקאיים אחרים שיקף דיונים רחבים יותר לגבי השפעת התרבות האמריקאית על צעירים בריטים לאור עליונותה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית של ארצות הברית בעולם לאחר מלחמת העולם השנייה, והידרדרותה של בריטניה מראש הסדר העולמי. הז'אנר ספג התנגדות פעילה ונמרצת מצד מבוגרים ובעלי השפעה, והערוצים הרשמיים מיעטו לשדר מוזיקת רוקנ'רול או לקדם אותה. כך לדוגמה ברדיו ה-BBC, תחנת הרדיו היחידה שפעלה בבריטניה באותה העת, שודרה מוזיקה אמריקאית מעטה בלבד עד לתחילת שנות

¹¹ סקיפל הוא ז'אנר מוזיקלי אמריקאי שהפך פופולרי במיוחד בקרב צעירים בריטים באמצע שנות החמישים. הז'אנר התפרסם בזכות הזמר הבריטי לוני דונגן (Donegan), שב-1955 הוציא גרסת כיסוי לשיר האמריקאי *Rock Island Line*.
¹² לרשימת ההופעות של ביל היילי ראו: <http://www.americanrocknrolluktours.co.uk/tour/bill-haley-feb-march-1957>.

לקריאה נוספת על רוקנ'רול בערי הצפון ראו: Keith Gildart, *Images of England Through Popular Music* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013).

¹³ לקריאה נוספת על התפקיד של היילי בקבלת הרוקנ'רול בקרב הציבור הבריטי, ראו: Gillian Mitchell, "Reassessing 'the Generation Gap': Bill Haley's 1957 Tour of Britain, Inter-Generational Relations and Attitudes to Rock 'n' Roll in the Late 1950s." *Twentieth Century British History* 24, no. 4 (2013): 573–605.

השישים, ורוקנ'רול כמעט ולא שודר בה כלל על אף הפופולריות של הז'אנר בציבור.¹⁴ הדיון הציבורי העלה חשש מפני הידרדרות מוסרית של הדור הצעיר נוכח השפעות אלה, כפי שניתן ללמוד למשל מדבריו של כומר מהעיר בנגור (Bangor) כי מוזיקת הרוקנ'רול היא "דוגמה חותכת להשפעה המשחיתה והוולגרית שיש לשירים פופולריים, שהופכים צעירים חוליגנים לצעירים עוד יותר חוליגנים".¹⁵

במרכז החששות מפני הידרדרות מוסרית של הצעירים עמדה תדמיתם "הפרועה" של כוכבי הרוקנ'רול. מרבית זמרי הרוקנ'רול, הן האמריקאים והן הבריטים שפעלו בהשראתם, טיפחו תדמית קשוחה, מאצ'ואיסטית ומינית, דבר שבא לידי ביטוי כבר בשמות הבמה שבחרו להם – לדוגמת בילי פיורי (Fury, זעם), קליף ריצ'ארד (Cliff, מצוק) או מרטי ווילד (Wilde, פראי). מאפיינים אלה השתקפו במילות שיריהם, שהיו לא פעם אגוצנטריות ומיזוגניות, ובריקודיהם על הבמה שלוו בתנועות אגן מוחצנות. הגבריות "ממוקדת המפשעה", כפי שכינה זאת החוקר מרטין קינג (King),¹⁶ והיחס "מקל הראש" למיניות, קלקלו לטענת רבים את ערכי המוסר של נערים ונערות ועוררו דאגה רבה. כך לדוגמה סר בזיל הנריקס (Henriques), יושב ראש בית המשפט לנוער במזרח לונדון, האשים את הרוקנ'רול בקידום המיניות, דבר שלטענתו הביא להשחתה מוסרית של נערים ונערות.¹⁷ במרכז שיח הדאגה הציבורי עמדו נערות וילדות צעירות, שפרסומים רבים בתקשורת דיווחו כי הן הוקסמו מזמרי הרוקנ'רול הפתיינים. כך לדוגמה דווח בעיתון *Daily Herald* על "אורגיה בת חמישה ימים של סקס, שתייה והרס לקולם הבלתי פוסק של תקליטי רוקנ'רול", והודגשה נוכחותם של "צעירים וילדות" (Youths and Girls) באירוע.¹⁸ דיווח זה לא היה יחיד במינו, ודיווחים נוספים על התנהגות מינית "לא הולמת" או על "התמכרות מסוכנת" לרוקנ'רול רווחו בעיתונות הבריטית בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים.¹⁹

החיבור בין מוזיקת הרוקנ'רול לאלימות ולמוסר קלוקל הביא לעיתים לפאניקה של ממש, כפי שקרה במאי 1958 – אז בוטל סיבוב ההופעות הבריטי של הזמר האמריקאי ג'רי לי לואיס (Lewis) שלושה ימים לאחר שהחל, בעקבות הגילוי על נישואיו הביגמיים לבת דודתו בת ה-13. כתב ה-*Daily Mail* סיכם את האירוע כך: "אני רק

¹⁴ Adrian Horn, *Juke Box Britain: Americanization and Youth Culture, 1945–60* (Manchester: Manchester University Press, 2010), 66–70.

¹⁵ "Bangor Minister Tells Choirs: Rock'n roll Is Degrading Music," *Portadown Times*, April 19, 1957, 21.

¹⁶ Martin King, *Men, Masculinity and The Beatles* (London: Routledge, 2016), 62.

¹⁷ "Higher Moral Standard Needed," *Birmingham Daily Post*, June 25, 1958, 34.

¹⁸ "100 Youngsters Hold Sex-Orgy In Empty House," *Daily Herald*, January 16, 1957, 5.

¹⁹ ראו לדוגמה: "Rock 'N'Roll And 'Hot Rod' Girls: Young speed maniacs a problem," *Clitheroe Advertiser and Times*, April 12, 1957.

רצה שהחבורה של לואיס תחזור למקום שממנו באה, איפשהו בחגורת הבוץ שבדרום הנפשע של אמריקה, לפני שחוקי המוסר של מיסיסיפי יהפכו לדבר הבא בקרב הנוער המושפע בקלות שלנו".²⁰ אף שהרוקנ'רול הבריטי עבר תהליך מסוים של הכשרה וביות החל מסוף שנות החמישים, בעיקר בזכות אמרגנים ואנשי עסקים שניסו להאט את הירידה במכירות התקליטים שהתרחשה בתקופה זו, הדבר לא שינה במידה רבה את האופן שבו נתפסו מבצעי הז'אנר ומעריציהם בקרב הציבור הבריטי.²¹

גיבורי מעמד הפועלים?

תהליך הכשרתו של הרוקנ'רול, ובאופן כללי יותר של המוזיקה הפועלית, הגיע לשיאו ב-1963 – אז התפרסמה לראשונה להקת הביטלס, שמקורה בעיר הפועלים ליברפול, בבירת התרבות הבריטית לונדון. בשנה זאת הפכה הביטלס ללהקה המפורסמת והמצליחה ביותר בבריטניה, ואומצה לא רק על ידי מעריצים צעירים אלא גם על ידי ההגמוניה התרבותית והפוליטית הבריטית. בתקופה זו המוזיקה הפועלית לא רק פרצה וסחפה אחריה קהלים רחבים יותר, כמו הספרות והטלוויזיה הפועלית לפניה, אלא גם הפכה למה שרבים החשיבו ל"תרבות בריטית אותנטית" שייצגה את בריטניה בעולם.

בפברואר אותה שנה הגיע הסינגל של הביטלס *Please Please Me* למקום השלישי במצעד הסינגלים של מגזין המוזיקה *New Musical Express*,²² הישג שהיה עבורם מעין קו פרשת מים.²³ מאותה עת אומצה הלהקה גם בידי מי שנחשבו למכתיבי התרבות בבריטניה, ה-BBC. הביטלס השתתפו בעשרות תוכניות רדיו ששודרו ב-BBC, בהן *The Public Ear*, *Side by Side*, *Saturday Club*, ואחרות. נתוני ההאזנה הגבוהים הביאו לכך שביוני אותה שנה הם אף קיבלו תוכנית שבועית משלהם, *Pop Go the Beatles*, ששודרה עד ספטמבר.²⁴ באפריל הופיעה הלהקה בתוכנית הטלוויזיה *The 625 Show* של ה-BBC, התוכנית הראשונה שבה השתתפו אשר שודרה בערוץ לאומי. באוקטובר הם השתתפו בתוכנית טלוויזיה נוספת, *Tonight at the London Palladium*, של הערוץ המתחרה ITV,

²⁰ CHB Cotton, "Send Them Packing," *Daily Mail*, May 27, 1958, 4.

Gillian Mitchell, *The British National Daily Press and Popular Music, c. 1956–1975* (London: Anthem Press, 2019), 73.

²² אחד ממגזיני המוזיקה הפופולריים ביותר בבריטניה בשנות השישים, ובו פורסם החל משנת 1952 מצעד הסינגלים הראשון מסוגו בממלכה. לקריאה נוספת: Pat Long, *The History of the NME: High Times and Low Lives at the World's Most Famous* (*Music Magazine*) (Hoddesdon: Portico, 2012).

²³ "Top Thirty," *New Musical Express*, February 15, 1963, 5.

²⁴ על ההופעות הרבות של הביטלס ב-BBC החל מ-1963, ראו: Peter Atkinson, "The Beatles on BBC Radio in 1963: The 'Scouse' Inflection and a Politics of Sound in the Rise of the Mersey Beat," *Popular Music and Society* 34, no. 2 (2011): 163–175.

ובה צפו לא פחות מ-15 מיליון צופים.²⁵ התגובות לתוכנית זו, והמעריצים הקולניים שחיכו מחוץ לתאטרון הפאלדיום המפורסם, הביאו להטבעת המונח "ביטלמניה" על ידי העיתונות שדיווחה על המתרחש.²⁶ כחודש לאחר מכן, בנובמבר, הופיעו הביטלס בפני משפחת המלוכה ב-Royal Variety Performance, מופע התרמה מלכותי שנתי ששודר גם הוא ב-ITV לקהל של יותר מ-20 מיליון צופים. ההופעה סימלה את התקבלותם של הביטלס לא רק בקרב ההגמוניה התרבותית הבריטית, אלא גם בקרב ההגמוניה הפוליטית.

הביטלס זוהו כלהקה פועלית מייד בתחילת דרכם. נרטיב זה, של להקה צפון-אנגלית ממוצא פועלי שהחלה להצליח ברחבי בריטניה, הציג את ההיסטוריה של הביטלס כמעין "סיפור סינדרלה" ותרם להעצמת האגדה שנרקמה סביבם. הוא תאם גם לנרטיב של בריטניה החדשה חסרת המעמדות, שבה צעירים ממעמד הפועלים הביאו להתפתחותה של תופעת הערצה כלל-בריטית. עם זאת, כשרק התחילו להתפרסם, מוצאם הפועלי הצפוני של חברי הלהקה סימן אותם כשונים וזרים בסצנת המוזיקה והבידור הלונדונית שבה ניסו להשתלב, והערצתם סומנה בהתאם על ידי מבקריהם כתופעה פועלית ופריפריאלית. זיהויים של הביטלס כתופעה פועלית תרמה להסתכלות עליהם כזרים, כפי שניתן לראות בקטע הבא מתוך הריאיון הראשון עימם שפורסם בעיתונות הלאומית – אשר תיאר את הביטלס לא רק כנערים צפוניים שהחלו להתפרסם לראשונה בדרום, אלא גם כאפרו-אמריקאים:

Talking of Little Richard, [...] He told me: "I've never heard that sound from English musicians before. [...] So far it seems that only Northern fans and visiting American stars have appreciated their talents (the Crickets went overboard when they heard them), but 'Please Please Me' will change everything. Already Southerners have been flocking to buy the disc since it was released two weeks ago."²⁷

הזיהוי של הביטלס כתופעה פועלית, הן על ידי בני התקופה והן על ידי חוקרים עכשוויים, הוא לא עניין של מה בכך. ארבעת חברי הביטלס נולדו במהלך מלחמת העולם השנייה בליברפול, עיר צפונית שמזוהה מסורתית עם מעמד הפועלים, אך השתייכותם בפועל למעמד זה נתונה עדיין לוויכוח. הן במחקר האקדמי והן בכתיבה

Beatles Bible, "Beatlemania begins: Sunday Night At The London Palladium",²⁵ <https://www.beatlesbible.com/1963/10/13/beatlemania-begins-sunday-night-at-the-london-palladium>

²⁶ מונח שטבע וינסנט מולקרן (Mulchrone), אשר דיווח על ההופעה ועל תופעת הערצה. לקריאה נוספת ראו: Vincent Mulchrone, "This Bealtemania," *Daily Mail*, 21 October, 1963, 8.

The Beatles, "You've Pleased – Pleased Us!", interview by Alan Smith, *New Musical Express*, February 1, 1963,²⁷ <http://www.beatlesinterviews.org/db1963.0201.beatles.html>

הפופולרית היו מי שטענו שהביטלס כלל אינם דוגמה לתרבות פועלית, וכי פול מקרטני וג'ון לנון בפרט שייכים למעמד גבוה יותר נוכח המוצא המשפחתי שלהם, השכונות שבהן גדלו ובתי הספר שבהם למדו.²⁸ הדיון בגבולות מעמד הפועלים אינו מוגבל, כמובן, לביטלס בלבד: לאחר מלחמת העולם השנייה חלו שינויים מרחיקי לכת בחייהם של בריטים בני מעמד זה, בהם שיפור בתנאי המגורים, גישה למוסדות להשכלה גבוהה, שימוש בטכנולוגיות ומכשירי חשמל ביתיים כמו הטלוויזיה, ועוד. כל אלה טשטשו במידה מסוימת את הגבולות בין מעמדות, ועוררו שאלות לגבי מהות השייכות העדכנית למעמד הפועלים ועל מקומה של הזהות המעמדית בבריטניה המודרנית.²⁹

עם זאת, חייהם של ארבעת חברי הביטלס – ג'ון לנון, פול מקרטני, ג'ורג' האריסון ורינגו סטאר – שזורים בסיפורים ובחוויות שהיו אופייניים לבני מעמד הפועלים לאורך שנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, ובמקרה של לנון ומקרטני גם למעמד הביניים. ארבעת חברי הלהקה נולדו להורים שעסקו בעבודות כפיים: אמו של לנון הייתה מלצרית בבית מלון, ואביו מלח בצי הסוחר; אביו של מקרטני היה מוכר כותנה; אביו של האריסון היה נהג אוטובוס; אמו של סטאר הייתה מוזגת בפאב השכונתי, ואביו היה אופה. אך בדומה לרבים בני מעמדם ותקופתם, גם במשפחות של לנון, מקרטני והאריסון נראה טיפוס בסולם החברתי: במקרה של מקרטני, העבודה של אמו כאחות מיילדת אפשרה להם להתגורר בבית גדול ונוח יחסית באזור של מעמד הביניים, אף כי הוא היה שכור במסגרת דיור ציבורי (Council House). גם משפחתו של האריסון עברה ב-1949 לבית נוח וגדול יותר במסגרת דיור ציבורי, באזור שהיה מרוחק ממרכז העיר ליברפול. האריסון העיד כי המעבר עורר בו תחושה של הרס הקהילתיות והמשפחתיות שחווה כילד, נוכח עזיבת השכונה שבה נולד והשארית סבו וסבתו מאחור. חייו של לנון יכולים להיחשב כחיים הבורגניים ביותר מבין חברי הביטלס: לאחר שהוצא מחזקת אמו על ידי שירותי הרווחה והועבר לטיפול של דודתו, הוא התגורר בבית דו-משפחתי באזור אמיד יחסית של ליברפול. אף כי דודתו מימי נולדה למשפחת פועלים מובהקת, בבגרותה היא זיהתה את עצמה עם מעמד הביניים, ואף התנגדה לקשר של אחיינה עם שאר חברי הביטלס עקב מעמדם הנמוך.³⁰

²⁸ בין החוקרים המרכזיים שראו את הביטלס כתופעה "חצי-מעמדית" ניתן למנות את ארת'ור מארוויק (Marwick): Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States* (London: Bloomsbury, 2011), 77–78.

²⁹ לקריאה נוספת על מעמד הפועלים לאחר מלחמת העולם השנייה, ראו למשל: Selina Todd, *The People: The Rise and Fall of the Working Class, 1910–2010* (London: Hachette, 2014); Stefan Ramsden, *Working-Class Community in the Age of Affluence* (Abingdon on Thames: Routledge, 2017).

³⁰ אין-ספור ספרים מגוללים את סיפורם של חברי הביטלס מילדותם. בין המרכזיים והאמינים שבהם ניתן למנות את: Barry Miles, *Paul McCartney: Many Years From Now* (New York: Macmillan, 1998); Bob Spitz, *The Beatles: The*

אך דווקא ג'ון לנון, על אף זיהויו כבן למעמד הביניים, הרבה להתבטא לגבי השתייכותו למעמד הפועלים. הדוגמה המצוטטת ביותר היא שירו *Working Class Hero* שיצא ב-1971,³¹ ובו הוא שר על חוויותיו כבן למעמד הפועלים אל מול בני מעמדות גבוהים יותר. בריאיון עימו ששודר ב-1975 בתוכנית *The Tomorrow Show* אמר לנון שהביטלס היו "הזמרים הראשונים שהיו ונשארו ממעמד הפועלים, ביטאו את זה ולא ניסו לשנות את מבטאם".³² ההשתייכות למעמד הפועלים הוזכרה גם על ידי פול מקרטני, שהעיד בספרו *The Lyrics* כי החיים בקהילת פועלים מלוכדת השפיעו מאוד על כתיבתו, המאופיינת בהתמקדות בסיפורים של אנשים "רגילים" מן השורה:

You're walking down the street and all the people look sort of ordinary, but one of them might be a vicar and another one might be a criminal or a plumber or a bread maker. [...]
I think my interest in these stories comes partly from growing up in such a tight-knit working-class community. We'd always be there for our family and neighbours.³³

נראה כי שיוכם של חברי הביטלס את עצמם למעמד הפועלים היה במקרים רבים בחירה אקטיבית, והדבר לא נבע מהרקע הביוגרפי שלהם בלבד או שהוזכר רק בדיעבד. סממן מרכזי להדגשה המכוונת של מוצאם הפועלי היה שימור מבטאם הליברפולי, הסקאוז (Scouse), בדיבורם ובשיריהם. המבטא והקשרו המעמדי עוררו עניין ציבורי רב, כפי שניתן ללמוד מהכתבה שפתחה מאמר זה, והובילו גם להתנגדות מסוימת של הממסד הבריטי כלפי הלהקה בראשית דרכה. כך למשל אדוארד (טד) הית' (Heath), לורד שומר החותם (Lord Privy Seal) בין השנים 1960–1963 וראש ממשלת בריטניה בהמשך, התבטא נגד מבטאם של חברי הביטלס וסירובם לדבר בהגייה הפורמלית המקובלת בהופעתם מול משפחת המלוכה במופע *Royal Variety Performance* בנובמבר 1963. בתגובה אמר לנון במסיבת עיתונאים שהוא "לא מתכוון להצביע לטד", ובדבריו הדגיש ביתר שאת את מבטאו הליברפולי.³⁴

Biography (Boston: Little, Brown and Company, 2012); Mark Lewisohn, *The Beatles – All These Years: Volume One: Tune In* (London: Hachette, 2013); Phillip Norman, *John Lennon: The Life* (New York: Ecco, 2009).
³¹ John Lennon, "Working Class Hero," track 4 on *John Lennon/Plastic Ono Band*, Apple, 1971, LP Record
³² Brian Roylance, ed., *The Beatles Anthology* (San Francisco: Chronicle Books, 2000), 102
³³ Paul McCartney, *The Lyrics: 1956 to the Present* (New York: Liveright Publishing, 2021), Vol. 1, 27
³⁴ The Beatles, "London Airport 31/10/1963," interviewed by ITV, October 31, 1963, <http://www.beatlesinterviews.org/db1963.1031.beatles.html>

גם בשלבים מאוחרים יותר בקריירה שלהם בחרו חברי הביטלס להדגיש את שיוכם המעמדי ואת מוצאם הליברפולי. שירים כדוגמת *Penny Lane* ו-*In My Life, Eleanor Rigby* הם רק חלק מהשירים שכתבו לננו ומקרטי שבהם הוזכרו מקומות ואנשים שהכירו בילדותם.³⁵ גם הסרטים שבהם השתתפו חברי הביטלס לא הסתירו את מוצאם, אלא עסקו בחיי היום-יום של צעירים פועלים והציגו מתחים בין-מעמדיים. כך לדוגמה, בסרט המוקומנטרי *A Hard Day's Night* שצולם ב-1964 הוצגו הביטלס כארבעה צעירים ישירים וחצופים, שמדברים במבטא ליברפולי ובולטים בשונותם אל מול מבוגרים ממעמדות גבוהים יותר.³⁶ בסרטם השני מ-1965, *Help!*, התגוררו חברי הלהקה בבית מדורג שהיה אופייני למעמד הפועלים.³⁷ הדבר לא נעלם מעיניהם של בני התקופה, ובפרט של בני מעמד הפועלים עצמם, כפי שניתן ללמוד מביקורות שפורסמו גם בעיתונות שהייתה פופולרית במיוחד בקרב המעמדות הנמוכים. כך לדוגמה ב-*Daily Mirror*, צהובן שהיה מזהה עם הצד השמאלי של המפה הפוליטית הבריטית, התפרסמה ביקורת על הסרט *Help!* עם יציאתו, שכללה התייחסות לרחוב שבו התגוררו הביטלס בסרט – ועליו נאמר שהוא "רחוב של מעמד הפועלים, בעל בתים מדורגים רגילים".³⁸

התמסחרות ועידון

לאור כל זאת עולה השאלה, מה הביא לכך שהביטלס – להקה פריפריאלית מצפון אנגליה, שעד אז האזינו לה רק אמריקאים ובריטים צפוניים – הפכה לאקט המוזיקלי המצליח ביותר בבריטניה? מה הדבר שהבדיל את חברי הביטלס מזמרים בני מעמדם שקדמו להם, והפך אותם ואת מעריציהם לתופעה שלא ניתן היה להתחמק ממנה? ליכולות ולכישרון המוזיקלי שלהם היה כמובן מקום חשוב בכך, אך מקום מרכזי לא פחות יש לתת לשירים שבחרו הביטלס לשיר ולמראה החיצוני של חברי הלהקה – או במילים אחרות, לתדמית החדשנית והרכה שבנתה הלהקה לעצמה, אשר שינתה את תדמית מוזיקת הרוקנ'רול והמוזיקה הפועלית הפופולרית בכללותה, וסיפקה לביטלס פופולריות חוצת-מעמדות.

Lennon/McCartney, "Eleanor Rigby," track 2 on *Revolver*, EMI, 1966, LP Record; Lennon/McCartney, "In My Life," track 11 on *Rubber Soul*, EMI, 1965, LP Record; Lennon/McCartney, "Penny Lane," on *Penny Lane/Strawberry Fields*, EMI, 1967, EP Record

.Richard Lester, dir., *A Hard Day's Night* (Los Angeles: United Artists, 1964)³⁶

.Richard Lester, dir., *Help!* (Los Angeles: United Artists, 1965)³⁷

.Donald Zec, "Sorry Half Marx," *Daily Mirror*, July 28, 1965, 7³⁸

השלב הראשון בהשלטת תדמיתם הפרועה של חברי הלהקה היה באימוץ התספורת שלאחר מכן נודעה כ-Mop Top, והפכה לתספורת המזוהה ביותר עימם.³⁹ הביטלס הופיעו במשך מספר חודשים במועדונים בהמבורג, עיר נמל גרמנית בעלת רובע חלונות אדומים שאותו פקדו נשים בזנות, מלחים, שיכורים וכדומה, ושם נחשפו לראשונה לתרבות ה"פרועה" שאפיינה את העיר. עם זאת, השפעה גדולה יותר הייתה דווקא למספר צעירים בורגנים שאליהם התחברו, אשר הזדהו עם תרבות שמקורותיה היו בפילוסופיה אקזיסטנציאליסטית ובתרבות ביט אמריקאית.⁴⁰ רעיונות אלה התבטאו בין היתר בהופעה חיצונית אנדרוגינית, שכללה בגדים כהים ותספורת ארוכת-שיער שכונתה בגרמנית Pitzkopf ("ראש פטריה").⁴¹ הביטלס אימצו חלק מהמוטיבים החיצוניים והאמנותיים שאפיינו את החבורה הצעירה שפגשו, הבולט שבהם היה התספורת החדשה – שהחליפה את תספורת ה-Duck's Arse שאפיינה את הביטלס ולהקות רוקנ'רול אחרות עד אותה עת.⁴²

עם זאת, בשלב זה הדבר לא מנע מחברי הלהקה להמשיך לפתח את תדמיתם כלהקת רוקנ'רול פרועה, שבאה לידי ביטוי הן בלבוש של בגדי עור ומגפי בוקרים, והן בהתנהגות מוחצנת על הבמה שאופיינה בשתיית אלכוהול, התבדחות על חשבון הקהל, קללות ועוד. בבריטניה, כמו בהמבורג, שיער ארוך אפיין צעירים בורגנים, "סטודנטים לאומנות, מעריצי Trad Jazz ומפגינים נגד האטום",⁴³ והשילוב בינו לבין פרטי לבוש שהיו פופולריים בקרב צעירים ממעמד הפועלים ולהקות רוקנ'רול היה לא רגיל וחדשני.

³⁹ מאנגלית – "ראש סחבה". מקור הכינוי לא ברור, וככל הנראה הוא הופיע לראשונה בעיתונות התקופה שסיקרה את תופעת הביטלמניה המוקדמת, בסביבות שנת 1963.

⁴⁰ לקריאה נוספת על תרבות ה-Exis בהמבורג, שהושפעו מרעיונות אקזיסטנציאליסטיים: Heinz-Hermann Krüger, "Exis habe ich keine gesehen" – Auf der Suche nach einer jugendlichen Gegenkultur in den 50er Jahren," in *Die Elvis – Tolle, die hatte ich mir unauffällig wachsen lassen*, ed. Heinz-Hermann Krüger (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1985), 139–142.

⁴¹ Matthew H. Clough, Colin Fallows and Astrid Kirchherr, eds., *Astrid Kirchherr: A Retrospective* (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), 107.

⁴² מדובר בתסרוקת שבה השיער משוח בשמן ומסורק לאחור, אשר נקראה כך בגלל דמיון השיער לזנב ברווז.

⁴³ Nik Cohn, *Today There Are No Gentleman* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1971), 61.

הביטלס במועדון הקאברן שבלברפול, 8.12.1961. צולם, ככל הנראה, על ידי דיק מת'יוז (Matthews).
הביטלס לבושים בבגדי העור שרכשו בהמבורג, ועם תספורת ה-Mop Top שבה נתקלו לראשונה בהמבורג,
שילוב תרבויות שנחשב לא שגרתי.

שלב נוסף ומרכזי אף יותר בעידון תדמית הביטלס הגיע עם תחילת עבודתו של בריאן אפשטיין (Epstein) כאמרגן הלהקה בתחילת 1962. אפשטיין אומנם התבסס על תהליכי שינוי שבהם החלו חברי הביטלס בעצמם עם אימוץ סגנון אופנתי ומוזיקלי חדש,⁴⁴ אך הוא היה מי שהפך את הלהקה למוצר "לכל המשפחה" הן מבחינת המראה החיצוני והן מבחינת האינטראקציה שלהם עם התקשורת והקהל. אפשטיין צפה לראשונה בביטלס בליברפול בנובמבר 1960, והתרשם מאוד מהופעתם. עם זאת, באותה תקופה הם עדיין נחשבו ללהקת

⁴⁴ תהליכים אלה החלו בעיקר בתקופה שבה הביטלס הופיעו בהמבורג. לקריאה נוספת ראו: צוף פלוטקין, "מהטופ טן למופ טופ: תפקידה של העיר המבורג בתדמית להקת הביטלס", **היה היה** 17 (קיץ 2022), 25-43; Ian Inglis, *The Beatles in Hamburg* (London: Reaktion Books, 2012).

מועדונים "קשוחה", ועל אף התרשמותו אפשטיין ידע שהופעה מחוספסת לא תקדם אותם. מאוחר יותר הוא כתב:

They were not very tidy and not very clean. [...] I had never seen anything like the Beatles on any stage. They smoked as they played, and they ate and talked and pretended to hit each other. They turned their backs on the audience and shouted at them and laughed at private jokes.⁴⁵

חודשים ספורים לאחר אותו מפגש ראשוני שינו הביטלס לחלוטין את הופעתם, ואימצו סגנון של חליפות מחויטות זהות והתנהגות נקייה שהפכו לסימן ההיכר שלהם. אפשטיין היה מי שדרש מהם להפסיק להופיע בבגדי עור ובג'ינס, ומימן את חליפותיהם הראשונות. הוא גם ביקש מהם "לנקות" את הופעותיהם מקללות, אכילה ושתייה על הבמה, והיה אחראי למחוות שהחלו לאפיין את הופעותיהם באותה עת – כמו קידה משותפת של הארבעה בסוף כל שיר שביצעו.

שינוי התדמית של הביטלס בא לידי ביטוי גם בשירים שבחרו לבצע בהופעותיהם ובתקליטיהם. אם בעבר, במועדונים של ליברפול והמבורג, הם ביצעו בעיקר גרסאות כיסוי לשירי רוקנ'רול של זמרים כדוגמת אלביס וצ'אק ברי (Berry), מאותה עת ואילך הם החלו לבצע שירי אהבה מתוקים שכתבו בעצמם וגרסאות כיסוי לשירי להקות R&B אמריקאיות נשיות. אין בנמצא תיעוד רב לשירים שהביטלס ביצעו בתחילת דרכם, אך בבחינת רשימות מעטות שפורסמו על הופעותיהם מ-1960 ומספר קטן של הקלטות נדירות מ-1960-1962 עולים שלושה מאפיינים מרכזיים: ראשית, הביטלס כמעט ולא ביצעו שירים מקוריים בשנים אלה; שנית, מרבית השירים שביצעו היו מהירים וקצביים, והם בוצעו במקור על ידי זמרי רוקנ'רול אמריקאים;⁴⁶ ולבסוף, לאורך זמן אפשר לראות שהביטלס החלו לבצע יותר שירים מקוריים ויותר שירים של להקות נשים אמריקאיות, כדוגמת השיר *Please Mister Postman* של המרוולטס (The Marvelettes), שנכנס מאוחר יותר גם לאלבומם *With The Beatles*. השינוי הסגנוני בא לידי ביטוי גם בטקסטים של השירים: בניגוד לשירי הרוקנ'רול, שהתאפיינו פעמים רבות בטקסטים אלימים, מיזוגניים, מיניים, נרקיסיסטיים ואינדיבידואליסטיים מאוד, השירים

⁴⁵ Brian Epstein, *A Cellarful of Noise* (London: Souvenir Press, 1964), 492

⁴⁶ אחת ההופעות המוקדמות היחידות שרשימת השירים בה ידועה היא הופעתם ב-Grosvenor Ballroom שבליסקארד (Liscard) באביב 1960. רשימת השירים המקורית של ההופעה התפרסמה לאחר שהמסמך המקורי נמכר במכירה פומבית. לדיווח על המכירה ורשימת השירים ראו: <https://www.rollingstone.com/music/music-news/beatles-setlists-auction-1206845>

שהביטלס החלו לכתוב ולבצע בעצמם החל מ-1963 עסקו באהבה תמימה, באכזבה, בגעגועים ובכמיהה לחיים משותפים.⁴⁷ אף כי נושאים תמימים פחות לא נעלמו לחלוטין משירי הלהקה, הם היו נדירים ומרומזים יותר מאותה עת ואילך.

הביטלס בצילומי תדמית, לבושים בחליפות תואמות, סוף מרץ 1962. צולם על ידי הארי וואטמו (Whatmough). חודשים בודדים אחרי צילומי התמונה הקודמת, הביטלס אימצו לחלוטין את תדמיתם החדשה והמשפחתית, שבאה לידי ביטוי יותר מכול בחליפותיהם התואמות.

בריטיפיקציה של הביטלס והתקבלותם הסופית בכלל החברה הבריטית

עד מהרה ניתן היה להבחין כיצד שינוי התדמית של הביטלס, שהפכה מלהקת רוקנ'רול פרועה ללהקה רכה ומשפחתית, שיפר גם את הסיקור של הלהקה בתקשורת ותרם להתקבלותה בקרב החברה הבריטית הרחבה. דגש רב ניתן לגבריות הלא-מסוכנת של חברי הביטלס, שהוצגה כרכה ואף כנשית. הם נתפסו כארבעה צעירים חביבים ומנומסים, בעלי חוש הומור מחוצף אך בלתי מזיק. שיערם הארוך של חברי הביטלס נותר שנוי במחלוקת, במיוחד נוכח התרבות הצעירים הבריטים שביקשו לגדל שיער בהשראתם, אך למרות אורכו שיערם נתפס כמסודר ונקי והדגיש עוד יותר את היותם מטופחים ועדינים. ב-*Daily Mail* נכתב עליהם כבר באוקטובר

⁴⁷ Matthew Bannister, "Ladies and Gentlemen – The Beatles! The Influence of Sixties Girl Groups on the Beatles," in *Beatlestudies 3*, ed. Yrjö Heinonen et al. (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003), 169–180.

1963 כי "הם עינה השקטה של הסערה",⁴⁸ תיאור אשר ביטא את הנכונות לקבל את חברי הביטלס על אף "ההיסטריה" של המעריצות שהתפתחה סביבם. הגבריות הנזילה של חברי הביטלס אף סייעה לעיתים להרגיע את הציבור הבריטי המודאג נוכח תופעת הביטלמניה: כך לדוגמה, במאי 1964 פרסם הפסיכולוג פרדריק קאסון (Casson) דוח ולפיו הביטלס הם "חביקים" (Cuddlesome), לא גבריים ולא אגרסיביים, ושאינן בהם שמץ של מיניות. צרחות המעריצות, טען קאסון, נובעות מרגש אימהי כלפי הבנים החביבים, ולא ממשיכה מינית אליהם.⁴⁹ טענות אלה שימשו צפירת הרגעה למי שדאגו לרובבות הנערות הצעירות שנסחפו אחרי חברי הלהקה.

תדמיתם הרכה של חברי הלהקה הבדילה אותם מזמרי הרוקנ'רול האמריקאים שהחצינו את מיניותם, ובכך נשחק קישורם ל"פלישה" של התרבות האמריקאית לבריטניה. מבטאם המקומי של הביטלס והעובדה שלא הסתירו את מוצאם הפועלי חיזקו את התחושה כי מדובר בדוגמה לז'אנר חדש שהוא בריטי מטבעו, ולא יכול היה להגיע ממקור אחר. המוזיקה של הביטלס הוגדרה כמוזיקת Mersey Sound או Mersey Beat, על שם נהר המרזי, ונתפסה כפיתוח חדש שלהם ושל להקות מרזי ביט אחרות החל מ-1960 שהתבסס על מסורות ליברפוליות. הצלחת אלבומם הראשון של הביטלס, *Please Please Me*, הפכה את ז'אנר ה-Mersey Beat לפופולרי במיוחד, ובזכותו החל עניין רב בלהקות שהגיעו מליברפול. להקות אלו נחשבו לחידוש אחרי "תקופה ארוכה ומעייפת של זמרי סולו תפלים" שהגיעו מארצות הברית או שנחשבו לחיקוי עלוב של אלה.⁵⁰ פרט לחידוש בעובדה שמדובר היה בלהקות ולא בסולנים, ניתן דגש גם לקצב המהיר של שירי הביטלס ולתיפוף בהם, שכונה Atomic Beat, והבדיל אותם משירי הפופ והרוקנ'רול האמריקאיים.⁵¹ העיסוק בז'אנר החדש לא הוגבל רק לעיתונים ולמגזינים בתחום המוזיקה, והגיע גם לערוצים הרשמיים כמו ה-BBC, שם זכה לעניין ולסיקור חיובי. באוקטובר 1963, לדוגמה, ה-BBC הציג לצופיו את התוכנית *The Mersey Sound*, שביקשה להסביר ולפענח את הייחודיות של הז'אנר הליברפולי.⁵²

המקומיות המובחנת של הביטלס עוררה עניין רב בזכות היותה חדשנית, והיא נתפסה כביטוי לאותנטיות וטבעיות בריטית שהיו סיבה נוספת להצלחתם בקרב צעירים בריטים. בכתבה מאת איאן בירצ'אל (Birchall)

⁴⁸ Mulchrone, "This Beatlemania"

⁴⁹ Ronald Bedford, "Beatles Have No Sex-Appeal, Says Doctor," Daily Mirror, May 28, 1964, 13

⁵⁰ Atkinson, "The Beatles on BBC Radio in 1963," 169

⁵¹ Bill Harry, "Pete Best," Mersey Beat, Accessed March 20, 2022, <http://www.triumphpc.com/mersey-beat/a-z/petebest4.shtml>

⁵² Don Howarth, dir., "The Mersey Sound," BBC, October 9, 1963

שפורסמה ב-*IS/S*, עיתון הסטודנטים של אוניברסיטת אוקספורד, נכתב שדחיית התרבות האמריקאית הביאה ל"איחוד משמעותי יותר בין אמן לקהל". בירצ'אל הוסיף שהביטלס דחו את התרבות האמריקאית בכך שבניגוד לקודמיהם, הם לא "הוצגו לקהל פסיבי על ידי אמרגן בצורה לא אישית דרך הרדיו, התקליטים והטלוויזיה".⁵³ מעריך צעיר בשם בריאן מאיר (Mair) העלה טענה דומה בכתבה שפורסמה בעיתון *Aberdeen Evening Express*, ושם את האצבע על ההבדל המהותי בין הביטלס לבין אמנים אמריקאים כדוגמת בינג קרוסבי (Crosby) ופרנק סינטרה (Sinatra): "המוזיקה של הביטלס מציגה את החיים כמו שהם. [...] ההבדל בינם לבין הקרוסבים הוא שהם צמחו מתוך תנאי החיים של הפועלים הצעירים של ליברפול".⁵⁴ ואכן, הביטלס ודומיהם פנו לקהל הבריטי וביקשו להיות דומים לו, דבר שהשיגו בשנים הראשונות לפועלם בעיקר באמצעות דבקות במבטא המקומי שייצג את מוצאם. על אף שחוקרים מסוימים טוענים שהביטלס שרו בתחילת דרכם דווקא במבטא אמריקאי, אין ספק שניתן לשמוע את מבטאם הליברפולי כבר באלבומם הראשון, בין היתר בשירים שהיו גרסאות כיסוי לשירים אמריקאיים.⁵⁵

ההשפעות הבריטיות והאירופיות הקונטנינטליות באו לידי ביטוי גם במראה החיצוני של חברי הביטלס. שלושת המאפיינים המוכרים ביותר של חברי הלהקה בתחילת דרכם – מגפי הביטלס, חליפות מחויטות נטולות צווארון ותספורת ה-Mop Top – נתפסו כולן כאופנות אירופיות ובריטיות. מגפי העור בעלי הצד האלסטי והעקב שילבו בין סגנון בריטי מאמצע המאה התשע-עשרה לסגנון איטלקי; החליפות נטולות הצווארון עוצבו על ידי דוגי מיליגן (Milligan) הלונדוני, בהשראת פייר קרדן (Cardin) הצרפתי;⁵⁶ ותספורת ה-Mop Top, שהייתה אופנת הביטלס השנויה ביותר במחלוקת בקרב הציבור הרחב, נחשבה גם היא לליברפולית – על אף מקורה האירופי.⁵⁷ ב-*Daily Mail* לדוגמה, התפרסמו דבריו של מנהל עבודה שיצא נגד מה שכינה "The Beatles' Cut": "אני חושב שתספורות ביטלס הן מגוחכות, ואני מתעקש למגר אותן".⁵⁸ כך, על אף השורשים האמריקאיים של המוזיקה שלהם, והמקורות הגרמניים והקונטנינטליים של הופעתם החיצונית, הביטלס הפכו מחבורת זרים המאיימים על התרבות הפופולרית הבריטית לגורם מקומי ומוכר, שקיבל מעין תעודת הכשר חברתית. הרכות,

⁵³ Ian Birchall, "The Beatles," *IS/S*, November 13, 1963, 3

⁵⁴ "Aberdeen Teenagers Jump To The Defence Of The Beatles," *Aberdeen Evening Express*, February 10, 1964, 6

⁵⁵ Atkinson, "The Beatles on BBC Radio in 1963," 166

⁵⁶ Paul Gorman, *The Look: Adventures in Rock and Pop Fashion* (Croydon: Adelita, 2006), 32

⁵⁷ Cohn, *Today There Are No Gentleman*, 60–63

⁵⁸ "Gives in to the Clippers," *Daily Mail*, December 6, 1963, 3

היעדר המסוכנות והמקומיות הבריטית הבולטת של חברי הביטלס הפכה את הלהקה בסופו של דבר למוצר צריכה בריטי חוצה-מעמדות, בלי לאבד את שיוכו המקומי והמעמדי. המוזיקה הליברפולית שביצעו, המבטא הליברפולי שבו דיברו והמראה החיצוני הליברפולי שטיפחו שימשו תזכורת מתמדת לרקע הפועלי של חברי הלהקה.

צעירים בלונדון עם תספורת Mop Top ומגפוני ביטלס, מתוך כתבה במגזין Life, 31.1.1964. נערים צעירים אלה כיכבו בכתבה תחת הכותרת "They Crown Their Country With a Bowl-Shaped Hairdo", אשר עסקה בהשפעה הרבה של הביטלס על צעירים בריטים

עם הגאות בפופולריות של הביטלס, החברה הגבוהה והממסד הפוליטי לא נותרו מאחור ומיהרו לאמץ את חברי הלהקה גם הם. העיתונים דיווחו כי הנסיכה מרגרט, אחותה של המלכה אליזבת', האזינה לביטלס דרך קבע.⁵⁹ הנסיך פיליפ אמר על הביטלס שהם "חבר'ה טובים" (Good Chaps) והעניק להם ב-1964 את פרס קארל-אלן לריקודים ולמוזיקה, לאחר שהוכרזו כ"להקת הביט של השנה".⁶⁰ מרגע שפרחה הצלחתם גם בקנה מידה עולמי, בתחילת 1964, הביטלס זכו לביקורות נלהבות בבריטניה כמייצגי התרבות הבריטית בעולם וכמפתחי הכלכלה הבריטית. ב-*Belfast Telegraph* נכתב על ביקורה של הלהקה בעיר בולטימור שבארצות הברית בספטמבר 1964: "הביטלס הצליחו לעשות מה שהצי הבריטי לא הצליח לעשות לפני 150 שנה", כקריצה לקרב בולטימור שהסתיים בתבוסת הבריטים בספטמבר 1814.⁶¹

הצלחתם ברחבי העולם הביאה לבחירתם של הביטלס לקבלת תואר חברות במסדר האימפריה הבריטית (MBE), שאותו קיבלו ביוני 1965 בזכות הצעתו של ראש הממשלה הרולד וילסון (Wilson). נראה היה שהיוצרות התהפכו – תמה ההגמוניה התרבותית האמריקאית והשפעתה העמוקה על הנוער הבריטי, וכעת החלה פלישה בריטית לארצות הברית בהובלת הביטלס. גם בהקשר זה, הפלישה הבריטית נתפסה פעמים רבות כפלישה פועלית-ליברפולית. כך לדוגמה, במכתב שנשלח למערכת העיתון *Liverpool Echo* כחודש לאחר הגעתם של הביטלס לארצות הברית נכתב: "מיליוני אנשים באירופה ובאמריקה משתמשים כעת בביטויים ב'סקאוד' שהובאו אליהם על ידי הביטלס".⁶²

⁵⁹ "It's The Beatles, Says Princess Margaret," *Liverpool Echo*, October 15, 1965, 13

⁶⁰ "Duke Meets Beatles," *British Pathe*, 1964

⁶¹ "Baltimore Falls To The Beatles," *Belfast Telegraph*, September 14, 1964, 4

⁶² "Your Letters," *Liverpool Echo*, March 23, 1964, 8

הביטלס עם ראש האופוזיציה (וראש הממשלה העתידי) הרולד ווילסון, 19.3.1964. ווילסון מעניק לביטלס את

פרס "אנשי הבידור לשנת 1963", כשנה וחצי לפני שהעניק להם את תואר ה-MBE

סיכום

תהליך כניסתה של תרבות פועלית לזרם המרכזי של התרבות הפופולרית בבריטניה החל בשנות החמישים, אך הואץ עם הולדת תופעת הביטלמניה ב-1963. תהליך זה הגיע לשיאו בעזרתם של הביטלס, ובפרט בזכות תדמיתם הרכה, המשפחתית והמקומית, שהייתה חדשה ומקורית אל מול מרבית המוזיקאים הפופולריים בני התקופה. תדמיתם של חברי הביטלס נוקתה ממאפיינים שנחשבו לאמריקאיים, ובהם גבריות אגרסיבית, מוחצנת ומינית, בגדי עור ותסרוקת Duck Tail, וכן שירה במבטא אמריקאי. מאפיינים אלה נתפסו בקרב חלקים מהחברה הבריטית כביטויים לתרבות זרה ומאיימת, וכסמל להשפעה לא רצויה. במרכז השינוי שהובילו הביטלס עמדו מסחורה ועידונה של התרבות הפועלית, ובפרט של הגבריות הפועלית.

ניתן אומנם לטעון שהמסחור והעידון שהציגו חברי הביטלס היו עוד שלב בדרך לחברה חסרת מעמדות, או בהיטמעות מעמד הפועלים במעמד הביניים, אך מבחינת הדרך שבה תפסו אותם חלקים שונים בחברה הבריטית נראה שטיעון זה אינו נכון. הדבר בלט במיוחד נוכח הדגשת מוצאם באין-ספור ראיונות וכתבות, שהזכירו שוב ושוב את שיוכם המעמדי דרך התייחסות למבטאם ולרקע הליברפולי שלהם. המבטא המקומי

הליברפולי של חברי הלהקה, לצד החוויות האוטנטיות של בני מעמד הפועלים שהם ביטאו בשיריהם, נתפסו על ידי צעירים בני מעמד זה כייצוג "אמיתי" וחיובי של תרבות פועלית. בתפיסה זו החזיקו גם חברי הביטלס עצמם, שהקפידו להבדיל את עצמם מבני המעמדות הגבוהים. הדבר בלט בבחירתם לשמר את מבטאם, בניגוד לזמרים אחרים שהתאמצו להסתיר אותו. דוגמה יפה לכך ניתן לראות בציטוט של ג'ון לנון מתוך ההופעה ההיסטורית של הלהקה מול משפחת המלוכה בנובמבר 1963. בהופעה זו, שהייתה בפני עצמה כרטיס כניסה להגמוניה התרבותית והפוליטית בבריטניה, פנה לנון לקהל לפני ביצוע השיר *Twist and Shout* בבקשה המלווה בקריצה עוקצנית: "האנשים בכיסאות הזולים, מחאו כפיים. והשאר, שקשקו את התכשיטים שלכם".

כפי שניתן להבין מהמקורות שהובאו במאמר זה, הבחירה של הביטלס לשמר את תרבותם הפועלית, לצד הגבריות החדשה שייצגו, הביאו דווקא לתפיסתם כתופעה כלל-בריטית וחוצת-מעמדות. האנגליות שלהם וגבריותם הקלה לעיכול הביאו להשתלבות הלהקה בזרם המרכזי הבריטי, גורם שפרץ את הדלת להפצת התרבות הפועלית גם בתחומים רבים אחרים. תהליך זה התאפשר בעקבות שילוב של תרבויות ורעיונות שהשפיעו על הביטלס עוד מהיותם נערים צעירים בליברפול, דרך התקופה שבה הופיעו בהמבורג כלהקה מתחילה, ועד להשפעותיו של אמרגנם בריאן אפשטיין. שילוב זה של תרבויות – בריטית, אמריקאית וגרמנית, יצרו בעבור הביטלס תדמית ייחודית שבריטים בני תקופתם פירשו כתדמית בריטית מקומית ואוטנטית. תהליך זה לא רק הביא לפופולריות של הלהקה ושל להקות נוספות מאותו ז'אנר בקרב מעמדות שונים בבריטניה, אלא גם סייע להטמעת התרבות הפועלית בכללותה בלב התרבות הבריטית, ולתפיסתה כאחראית לעמידה בגאון של התרבות הבריטית אל מול השפעות זרות – ובפרט אל מול הגמוניה תרבותית אמריקאית. על כן הביטלס נחשבו בה בעת לתופעה חוצת-מעמדות ולתופעה פועלית שמייצגת את אנגליה "האמיתית" ברחבי העולם.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

ראיונות

The Beatles. "London Airport 31/10/1963." Interview by ITV, October 31, 1963. Accessed January 22, 2022. <http://www.beatlesinterviews.org/db1963.1031.beatles.html>

The Beatles. "You've Pleased – Pleased Us!". Interview by Alan Smith. *New Musical Express*, February 1, 1963. Accessed November 21, 2021, <http://www.beatlesinterviews.org/db1963.0201.beatles.html>

אלבומים וסינגלים

Lennon, John. "Working Class Hero." track 4 on *John Lennon/Plastic Ono Band*. Apple, LP Record, 1971.

Lennon/McCartney. "Eleanor Rigby." track 2 on *Revolver*. EMI, LP Record, 1966.

Lennon/McCartney. "In My Life." track 11 on *Rubber Soul*. EMI, LP Record, 1965.

Lennon/McCartney. "Penny Lane." *Penny Lane/Strawberry Fields*. EMI, EP Record, 1967.

סרטים, קליפים וכתבות מצולמות

ATV. "Twist And Shout – Royal Variety Performance." November 4, 1963, Accessed May 15, 2022, https://www.youtube.com/watch?v=iWDFuVRWdn4&ab_channel=Plancton33.

Dave Brinkley's Journal (NBC). "Just Because – Billy Fury and the Blue Flames in London." November 22, 1961, Accessed May 20, 2022, https://www.youtube.com/watch?v=H4kbEe2vBWU&t=2s&ab_channel=GavinS

Duke Meets Beatles. British Pathe, 1964.

Howarth, Don. *The Mersey Sound*. BBC, October 9, 1963.

Lester, Richard, Dir. *A Hard Day's Night*. United Artists, 1964.

Lester, Richard, Dir. *Help!* United Artists, 1965.

כתבות מעיתונים

Aberdeen Evening Express. "Aberdeen Teenagers Jump To The Defence Of The Beatles."
February 10, 1964.

Bedford, Ronald. "Beatles Have No Sex-Appeal, Says Doctor." *Daily Mirror*, May 28, 1964.

Belfast Telegraph. "Baltimore Falls To The Beatles." September 14, 1964.

Birchall, Ian. "The Beatles." */S/S*, November 13, 1963.

Birmingham Daily Post. "Higher Moral Standard Needed." June 25, 1958.

Clitheroe Advertiser and Times. "Rock 'N' Roll And 'Hot Rod' Girls: Young speed maniacs a
problem." April 12, 1957.

Cotton, CHB. "Send Them Packing." *Daily Mail*, May 27, 1958.

Daily Herald. "100 Youngsters Hold Sex-Orgy In Empty House." January 16, 1957.

Daily Mail. "Gives in to the Clippers." December 6, 1963.

Liverpool Echo. "It's The Beatles, Says Princess Margaret." October 15, 1965.

Liverpool Echo. "Your Letters." March 23, 1964.

Mulchrone, Vincent. "This Bealtemania." *Daily Mail*, October 21, 1963.

New Musical Express. "Top Thirty." February 15, 1963.

Portadown Times. "Bangor Minister Tells Choirs: Rock'n roll Is Degrading Music." April 19,
1957.

Roberts, Chris. "If you want to get ahead – Get an accent!" *Melody Maker*. June 22, 1963.

Zec, Donald. "Sorry Half Marx." *Daily Mirror*, July 28, 1965.

מקורות ראשוניים אחרים שנדפסו

Clough, Matthew H., Colin Fallows and Astrid Kirchherr. *Astrid Kirchherr: A Retrospective*. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

Epstein, Brian. *A Cellarful of Noise*. London: Souvenir Press, 2011.

McCartney, Paul. *The Lyrics: 1956 to the Present*. New York: Liveright Publishing, 2021.

Roylance, Brian, ed. *The Beatles Anthology*. San Fransisco: Chronicle Books, 2000.

מקורות משניים

אוריאל, ירדן. **הביטלס – הדרך למעלה**. כפר סבא: גרניט צליל, 1991.

היילברונר, עודד. **אנגליה חולמת: הביטלס, אנגליה ושנות השישים**. ירושלים: כרמל, 2008.

פלוטקין, צוף. "מהטופ טן למופ טופ: תפקידה של העיר המבורג בתדמית להקת הביטלס." **היה היה** 17 (קיץ 2022).

Atkinson, Peter. "The Beatles on BBC Radio in 1963: The 'Scouse' Inflection and a Politics of Sound in the Rise of the Mersey Beat." *Popular Music and Society* 34, no. 2 (2011): 163–175.

Bannister, Mark. "Ladies and Gentlemen – The Beatelles! The Influence of Sixties Girl Groups on the Beatles." In *Beatlestudies 3*, edited by Yrjö Heinonen, Markus Heuger, Sheila Whiteley, Terhi Nurmesjärvi and Jouni Koskimäki, 169–80. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003.

Beatles Bible. "Beatlemania begins: Sunday Night At The London Palladium." <https://www.beatlesbible.com/1963/10/13/beatlemania-begins-sunday-night-at-the-london-palladium>.

- Cohn, Nik. *Today There Are No Gentleman*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.
- Chambers, Iain. *Urban Rhythms: Pop Music and Popular Culture*. New York: Macmillan, 1985.
- Christopher, David. *British Culture: An Introduction*. London: Routledge, 2015.
- Crowley, Matthew. "Angry Young Men? A Product of Their Time." In *The 1950s: A Decade of Modern British Fiction*, edited by Nick Bentley, Alice Ferrebe and Nick Hubble, 53–80. London: Bloomsbury Academic, 2018.
- Crowley, Matthew. *Representations of Working-Class Masculinities in Post-War British Culture: The Left Behind*. London: Routledge, 2020.
- Ehrenreich, Barbara, Elizabeth Hess, and Gloria Jacobs. "Beatlemania: a Sexually Defiant Consumer Subculture?". In *The Subcultures Reader*, edited by Ken Gelder and Sarah Thornton, 523–536. London: Routledge, 1997.
- Gildart, Keith. *Images of England Through Popular Music*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Gorman, Paul. "The Look: Adventures in Rock and Pop Fashion." Croydon: Adelita, 2006.
- Harry, Bill. "Pete Best." *Mersey Beat*. Accessed March 20, 2022, <http://www.triumphpc.com/mersey-beat/a-z/petebest4.shtml>
- Hobsbawm, Eric. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Abacus, 1995.
- Hoggart, Richard. *The Uses of Literacy*. London: Penguin, 1960.
- Horn, Adrian. *Juke Box Britain: Americanization and Youth Culture, 1945–60*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

- Inglis, Ian. *The Beatles in Hamburg*. London: Reaktion Books, 2012.
- Inglis, Ian. *The Beatles, Popular Music and Society*. London: Palgrave Macmillan, 2000.
- King, Martin. *Men, Masculinity and the Beatles*. London: Routledge, 2016.
- Krüger, Heinz-Hermann. "'Exis habe ich keine gesehen' – Auf der Suche nach einer jugendlichen Gegenkultur in den 50er Jahren." In *Die Elvis-Tolle, die hatte ich mir unauffällig wachsen lassen*, edited by Heinz-Hermann Krüger, 129–151. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1985.
- Leslie, Paul. "The Angry Young Men Revisited." *The Kenyon Review* 27, no. 2 (1965): 344–352.
- Lewisohn, Mark. *The Beatles – All These Years: Extended Special Edition – Volume One: Tune In*. London: Hachette UK, 2013.
- Long, Pat. *The History of the NME: High Times and Low Lives at the World's Most Famous Music Magazine*. Hoddesdon: Portico, 2012.
- MacDonald, Ian. *Revolution in the Head: the Beatles' Records and the Sixties*. Chicago: Chicago Review Press, 2007.
- Marwick, Arthur. *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States*. London: Bloomsbury, 2011.
- Miles, Barry. *Paul McCartney: Many Years from Now*. New York: Macmillan, 1998.
- Mitchell, Gillian. *The British National Daily Press and Popular Music, c. 1956–1975*. London: Anthem Press, 2019.
- Mitchell, Gillian. "Reassessing 'the Generation Gap': Bill Haley's 1957 Tour of Britain, Inter-Generational Relations and Attitudes to Rock 'n'Roll in the Late 1950s." *Twentieth Century British History* 24, no. 4 (2013): 573–605.

Norman, Phillip. *John Lennon: The Life*. New York: Ecco, 2009.

Norman, Phillip. *Shout!* London: Pan Books, 2004.

Ramsden, Stefan. *Working-Class Community in the Age of Affluence*. Abingdon on Thames: Routledge, 2017.

Russell, Dave. *Looking North: Northern England and the national imagination*. Manchester University Press, 2004.

Sandbrook, Dominic. *Never Had It So Good: A History of Britain from Suez to the Beatles*. London: Hachette, 2015.

Spicer, Andrew H. *Typical Men: The Representation of Masculinity in Popular British Cinema*. London: Bloomsbury, 2001.

Spitz, Bob. *The Beatles: The Biography*. Boston: Little, Brown and Company, 2012.

Stark, Steven D. *Meet the Beatles: A Cultural History of the Band that Shook Youth, Gender, and the World*. Glasgow: Harper Entertainment, 2005.

Todd, Selina. *The People: The Rise and Fall of the Working Class, 1910–2010*. London: Hachette, 2014.

Womack, Kenneth and Kit O'Tool, eds. *Fandom and the Beatles: The Act You've Known for All These Years*. Oxford: Oxford University Press, 2021.

לעבור את הרוביקון": המעבר מבתולים לאובדן בתולים בקרב נערות בישראל

בשנות החמישים | אייל גינצברג

קיום יחסי מין ואובדן הבתולים בטרם הנישואין הוא נושא שנוי במחלוקת החוצה גבולות גאוגרפיים, עדות וקהילות. המאמר בוחן את הדיון שהתקיים בנושא בשבועונים פופולריים לאורך העשור הראשון למדינת ישראל, הן בכתבות תוכן והן במכתבים למערכת ששלחו לקוראים. הפרסומים הללו הינם כיום בגדר אוצר בלום עבור המבקשים להתחקות אחר הלכי הרוח וחיי היום-יום בתקופה מעצבת זו, והם מספקים מידע רב על תפיסת אובדן הבתולים בפרט. עם זאת, התחום טרם זכה למחקר אקדמי מקיף מפרספקטיבה היסטורית.

המאמר יציג כיצד רגש הבושה נכרך סביב נושא יחסי המין והבתולים בתודעתם של בני ובנות התקופה, ואת מקומו בעיצוב תפיסתם העצמית בהקשר לסוגיה זו. מתוך כך יעלו תובנות קונקרטיות על החברה הישראלית בת התקופה. ריבוי התכנים על נושא אובדן הבתולים, קווי האופי המשותפים העוברים בהם כחוט השני וקשת התגובות השונות לתופעה משקפים את פני החברה, האווירה והנורמות שלה, תפיסות העולם שרווחו בה והערכים שהנחו אותה. ממצאים אלו מעמידים במוקד הדיון נושאים של מגדר, משפחה ומיניות, ובכך מעניקים פנים לחוויות החיים של אנשים מן השורה באותה התקופה.

עמידה על סוגיית יחסי המין ואובדן הבתולים פותחת צוהר לסיפור היסטורי בעל צורה ומשמעות מפרה לא רק עבור חוקרי העשור הראשון לקום ישראל והמתעניינים בקורותיהם של אזרחי המדינה החדשה, אלא הוא מספק גם תרומה לקוראים המבקשים להרחיב אופקים ולהעמיק את ידיעותיהם ההיסטוריות ותובנותיהם על חיי היום-יום של התקופה.

מבוא

לעבור את הרוביקון או לא? הרוביקון הוא נהר בצפון איטליה, שעל גדתו ישב יוליוס קיסר בעת שהיה מצביא רומאי, והמתין לרישיון מהסנאט הרומאי להתקיף את הגאלים. משבוששה התשובה לבוא, קם ובכוחות עצמו הגיע לכלל ההחלטה הגורלית לעבור את הרוביקון. ומני אז הפך הרוביקון שם דבר לכל בעיה קשה ומסובכת שקשה לפסוק בה הלכה, ולכל מעצור וסייג

שיש להרהר היטב ולחשוב פעמיים לפני שמגיעים לכל החלטה. לעבור את הרוביקון או לא? אין ספק ששאלה גורלית זו עמדה לא פעם בפני נערים ונערות רבים...¹

תיאור זה מתוך כתב העת **לאשה** מראשית אוקטובר 1953 מציג את מורכבות הדיון בסוגיית אובדן הבתולים מחוץ למסגרת הנישואין, שהתמקד בעיקר בנערות צעירות ורווקות. תופעה זו העסיקה חברות שונות לאורך ההיסטוריה, והיא חוצה גבולות גאוגרפיים, עדות וקהילות.² במאמר זה אציג את הדיון שהתקיים בנושא בשבועונים ובכתבי עת פופולריים לאורך העשור הראשון לקום המדינה, הן בכתבות תוכן והן במכתבים ששלחו הקוראים למערכת העיתון. התכנים שפורסמו מספקים מידע רב ועשיר על אובדן הבתולים, אשר מסייע להתחקות אחר הלכי הרוח וחיי היום-יום בתקופה מעצבת זו, אך תחום זה טרם זכה למחקר אקדמי היסטורי מקיף.

במוקד המאמר אבקש לבחון כיצד נושא יחסי המין והבתולים נכרך בתודעתם של בני ובנות הזמן עם רגש הבושה, ואת מקומו של רגש זה בעיצוב תפיסתם העצמית בנושא. כמו כן יידונו תובנות אפשריות שאפשר להפיק מכך על החברה הישראלית של התקופה. במאמר זה אנתח כתבות ומכתבים שהתפרסמו בשבועונים נפוצים שפנו בעיקר לקהל של תושבים ותיקים יהודים חילונים: **לאשה וחיי שעה**.³ היות שמדובר בעיתונים מן הזרם היהודי המרכזי בלבד, אין להניח כי יש בתכנים הנסקרים כדי להעיד על אשר התחולל בחברה הישראלית מחוץ לשיח ההגמוני, ובכלל זה במגזרים ולאומים הדוברים שפות שאינן עברית. גם אין להניח כי יש בניתוח זה כדי לתאר את החברה הישראלית כולה.⁴

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שכתבתי במסגרת לימודי לתואר שני בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב. העבודה נכתבה במסגרת הקורס "ממשפחה יהודית למשפחה ישראלית" בהנחיית פרופ' אורית רוזין, ובהזדמנות זו אני מבקש להודות לה על התמיכה והסיוע שהגישה לי במחקר.

¹ שפרה בר טוב, "ניסיון ראשון – לפני או אחרי הנישואין?", **לאשה** 4 (339), 7 באוקטובר, 1953, 5. להרחבה על מקור המטאפורה ראו: Anja Achteiger and Peter M. Gollwitzer, "Rubicon Model of Action Phases," in *Encyclopedia of Social Psychology*, eds. Roy F. Baumeister, and Kathleen D. Vohs (Thousand Oaks: Sage, 2007), 769; Frank A. Sirianni, "Caesar's decision to cross the Rubicon," *L'Antiquité Classique* 48, no. 2 (1979): 636–638.

² להרחבה בנושא זה ראו: Laura Carpenter, *Virginity Lost: An intimate Portrait of First Sexual Experiences* (New York: New York University Press, 2005), 16–43; Robert Muchembled, *Orgasm and the West: A History of Pleasure from the Sixteenth Century to the Present*, trans. Jean Birrell (Cambridge: Polity Press, 2008), 192; Peter Cryle and Alison Moore, *Frigidity: An Intellectual History* (Basingstoke: Routledge Macmillan, 2011), 37–66.

³ ראו פירוט בהמשך. טווח התקופה שנבחרה הוא השנים 1948–1959.

⁴ למחקרים העוסקים ביחס לבתוליהן של נשים בחברה הציונית הדתית בתקופת היישוב ראו: לילך רוזנברג-פרידמן, **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2005). בחברה המושבית קיבל מוסד האימהות חשיבות מיוחדת וזכה ליוקרה גבוהה בשל מבנהו החברתית-כלכלי של המושב, שבמרכזו משק אינדיבידואלי המושתת

המאמר יבקש לבחון דווקא את האוכלוסייה שאיננה מסורתית במובהק, וממנה אפשר היה לצפות לקידום פרקטיקות ורעיונות חדשים, כולל בתחום היחסים הזוגיים. מתוך הממצאים אראה כיצד רוח של שמרנות נוקשה למדי, ובפרט יחס מפלה כלפי נשים בסוגיית הבתולים, הוסיפה לשרור בחברה הישראלית גם בקרב אוכלוסייה זו באותה התקופה. היחס שעולה מהממצאים היה מיזוגני ביסודו, ומעיד על הגרעין הקשה של האתוס הגברי והפטריארכלי ששרר בישראל. אותה חברה שידעה לחדש חידושים ותמורות נועזות בתחומי החברה והתרבות, לא נפטרה עדיין מהיחס הדתי, השמרני והאדוק כלפי בתולי נשים ונערות, ויחס זה הוסיף לשרור במידה מפתיעה גם בציבור החילוני.

מקווי האופי המשותפים העוברים כחוט השני בין התכנים הרבים העוסקים בנושא זה אפשר ללמוד על האווירה, הנורמות, הערכים ותפיסות העולם שרווחו בחברה הישראלית באותה עת סביב סוגיית יחסי המין ואובדן הבתולים בקרב נערות. ממצאים אלו מעמידים במוקד הדיון נושאים של מגדר, משפחה ומיניות, ובכך מעניקים פנים לחוויותיהם של אנשים מן השורה. בחינת חיי היום-יום של אזרחי המדינה בעשור הראשון להקמתה, כפי שהם באים לידי ביטוי בעיתונות, מגלה מצד אחד את הרוח החדשנית והרעננה של החברה בת התקופה, ומצד שני את ההיצמדות למסורות עבר ואת השמרנות שעדיין כבלו והגבילו את התפיסות הרווחות בציבור בתחומי האישות וההתנהלות המינית.

לגרעין הקשה של האוכלוסייה הדתית והחרדית בחברה הישראלית, על פלגיה, מפלגותיה ומוסדותיה, היה תפקיד בשימור המסורת הנוקשה בתחומים אלה. נוכחותה של אוכלוסייה זו היא קריטית בכינון ובהמצאה של התרבות החדשה בישראל. העשור הראשון לקום המדינה היה גם תקופה של עלייה המונית אשר לא זוהתה אידאולוגית עם שלילת הגולה ושלילת מוסד המשפחה המסורתית. אף כי מאמר זה אינו מתמקד באוכלוסיות אלו, חשוב להזכיר את מקומן בחברה הישראלית באותה עת, ובפרט את הישגיהן הפוליטיים בקביעת נושאים של סטטוס קוו אשר מנעו תמורות אפשריות בתחום חירויות האישה על גופה, הן מבחינה הלכתית והן מבחינה תרבותית-תודעתית.⁵

על כוח העבודה של המשפחה בלבד. ראו: רחל שרעבי, "פרטית שהיא ציבורית: מקומה של האישה במושבי העובדים הראשונים", בתוך **בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב**, עורכות סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי (רמת אפעל: יד טבנקין, 2013), 146.

⁵ במשך דורות חונכו נשים בחברה היהודית המסורתית לראות באימהות ייעוד מקודש, ולכן נטו לבנות את זהותן בעיקר סביב אימהות ומשפחה. החברה היישובית הייתה חברת מהגרים, רובם מאירופה, שהגיעה מרקע דתי-מסורתי עם השפעות של תהליכים מודרניים כמו השכלה, חילון ותנועות סוציאליסטיות, ושאפה לתקומה מדינית ולחיים מודרניים בארץ ישראל. אך למרות האחיזה ברעיונות סוציאליסטיים והשאיפה לשוויון מגדרי, החברה היישובית בארץ ישראל הייתה פטריארכלית, והאוריינטציה האידאולוגית והדמוגרפית שלה הייתה משפחתית. הציונות ביקשה אומנם להתנתק ממקורותיה היהודיים, אך הוסיפה לפעול על פי התפיסה

על רקע זה, המאמר מבקש לבחון דווקא את האוכלוסייה שאיננה מסורתית במובהק, וממנה אפשר היה לצפות לקידום פרקטיקות ורעיונות חדשים גם בתחומים אלה. השיח על אודות נערות ומיניותן מבטא את הסתירה בין מציאות החיים של החברה העירונית בישראל דאז, שהמשיכה להיאחז ברובה בתפיסות יהודיות מסורתיות, לבין האופי המודרני והמהפכני של נערות צעירות בנות התקופה. על בסיס ניתוח הממצאים אבקש לטעון כי בתקופה הנחקרת הבושה הכרוכה באובדן הבתולים הייתה רכיב מרכזי ביחס למיניות של נערות, והיא הובילה לשתיקה, הסתרה ורתיעה מהנושא כלל. לצורך הבהרת טיעוני העיקריים, אסקור להלן את העמדות של עיתונאיות, נערות והוריהן בתחום הזוגיות ויחסי המין כפי שהשתקפו בפרסומי העיתונים, ואפרשן באמצעות תאוריות סוציולוגיות.

מתוך מגזין לאישה

רקע תאורטי

ברגר (Berger) ולקמן (Luckmann)⁶ הגדירו הבניה חברתית (Social Constructionism) כתהליך שבו מבנים חברתיים כגון נישואין, כסף, גזע, גיל ומגדר מעוצבים על ידי אינטראקציה בין אנשים בחברה, ואינם תוצר ביולוגי ומולד. לטענתם, הסדר החברתי הוא תולדה של תהליכים חברתיים אשר הפרט פועל בתוכם, ובמרוצת הזמן הופכים המבנים החברתיים לנורמות שאותן תופס הפרט כמציאות או כאמת מוחלטת. בתוך כך, ההבניה

המסורתית המקובלת בחברות לאומיות, שראתה חשיבות בהגברת הילודה ובאימהות כאמצעי להגשמת מטרות לאומיות. ראו: דן הורוביץ, "בין 'חברה חלוצית' ל'ככל הגויים'", **מולד** 18 (1961): 413-431; דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס-יתר** (תל אביב: עם עובד, 1990), 179-180; סילביה פוגל-ביז'אוי, "משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות", בתוך **מין מיגדר פוליטיקה**, עורכות דפנה יזרעאלי ואחרות (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999), 113-114; Deborah Bernstein, "Daughters of the Nation: Between the Public and Private Spheres in Pre-State Israel," in *Jewish Women in Historical Perspective*, ed. Judith Baskin (Detroit: Wayne State University Press, 1998), 292. גם לאחר קום המדינה הוכוונו נשים ללדת באופנים שונים. כך לדוגמה בזירה הפוליטית, בשנת 1950 התנהל ויכוח בכנסת בנושא הגבלת גיל הנישואין בשל הנהוג להשיא ילדות צעירות לגברים מבוגרים. דיון זה עבר מענייני אישות לתחום חשיבות הילודה בישראל, ובמהלכו ביקשו חברי כנסת מסיעות שונות לעודד ילודה באמצעות קביעת גיל נישואין נמוך לאישה. להרחבה ראו: Orit Rozin, *A Home for All Jews* (Waltham: Brandeis University Press, 2016), 33-42.

⁶ Peter L. Berger and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (London: Penguin Press, 1966).

החברתית של ההתנהגות המינית עוסקת בדרכים לעיצוב המיניות, במעקב אחר השתנותם של דפוסים מיניים לאורך זמן ובארגון ההיסטורי והחברתי של תפיסות ארוטיות.⁷

המילה "בתולים" בעברית נתפסת כקביעה ניטרלית למצב שבו גבר או אישה טרם קיימו יחסי מין. עם זאת, קביעות על אודות מיניותו של הפרט אינן ניטרליות מטבען, אלא הן ביטוי לכוחן של נורמות חברתיות ומסורות תרבותיות. היסטורית נקשרו הבתולים באופן כמעט בלעדי לגוף הנשי, ובכך עיצב מושג זה את תנאי חייהן של נשים, תודעתן העצמית ואת יחסי המגדר.⁸ בהתאם לכך, תיאור האישה כבתולה או כמי שאיבדה את בתוליה נושא עימו הנחות תרבותיות הנוגעות לעולמה החברתי והמוסרי. במסגרת זו, אובדן הבתולים מובן על ידי חוקרים כאירוע מרכזי בתהליך שבו נערים ונערות הופכים לגברים ונשים בוגרים.⁹ המשמעויות הרגשיות של אובדן הבתולים מתקשרות לערכים של פיקוח מחמיר על התנהגות מינית של הפרט אשר חורגת מתחומי הנישואין והרבייה.¹⁰ לאורך מאות בשנים, נשים צעירות ראו בבתוליהן דבר יקר-ערך שיש לשמור בקפידה עד נישואיהן, או לכל הפחות אירוסיהן. בניגוד לכך, גברים צעירים ראו בבתוליהם דבר ניטרלי ולעיתים אף סטיגמטי, ושאפו לאבדם מחוץ למסגרת של מערכת יחסים רומנטית. בהמשך לכך, מיניות ככלל ואובדן הבתולים בפרט נכרכו בתפיסתן של נערות עם רגש הבושה.

מיניות היא בין הגורמים הנפוצים שיכולים לעורר בושה בחברה באופן כללי, שכן היא קשורה במידה רבה למודעות עצמית ולשיפוט העצמי.¹¹ לפי נאוה שוורץ-קרידי (Shwartz), אצל רוב האנשים התנהגות מינית מעוררת בדרך כלל רגשות חיוביים, אך לעיתים היא עלולה לעורר גם רגשות שליליים, בין השאר עקב פרשנות

⁷ Jeffrey Weeks, *Sexuality* (Hoboken: Taylor and Francis, 2013), p. 17.

⁸ אביטל דוידוביץ, "בין קליעה לכליאה: על שיער ובתולים בתרבות היהודית באשכנז בימי-הביניים", **זמנים** 118 (2012): 50–51.

⁹ John H. Gagnon and Simon William, *Sexual Conduct: The social sources of human sexuality* (Chicago: Aldine, 1973); Judith Long Laws and Schwartz Pepper, *Sexual scripts: The social construction of female sexuality* (Hinsdale: Dryden Press, 1977).

¹⁰ Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800* (London: Longman, 1981). לפי יובל יונאי, החברה הפטריאכלית המופרדת והמרוכזת מגדרית כופה דפוסי התנהגות ממוגדרים, ומבקשת לשלוט גם בחיי המין של הפרט. עקב כך, נשים וגברים הפורצים את הגבולות המיניים חשופים לסנקציות חברתיות שליליות. ראו: יובל יונאי, "מיניות", בתוך **אי/שוויון**, עורכים אורי רם וניצה ברקוביץ (באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2006), 250.

¹¹ "מיניות" (Sexuality) היא מונח פסיכולוגי השונה מהמונח "מין" (Sex), שהוא מונח ביולוגי המתייחס להבדלים בין זכרים ונקבות. המונח מין עוסק במודעות ותגובה למאפיינים ביולוגיים של הזכר והנקבה, ואילו המיניות היא היחס למין וליחסים בין המינים. לפי הגדרת ארגון הבריאות העולמית (WHO), המיניות "נחווית ומובעת במחשבות, פנטזיות, תשוקות, אמונות, עמדות, ערכים, התנהגויות, שיטות, תפקידים ויחסים. מיניות יכולה לכלול את כל הממדים הללו, אך לא כולם תמיד מנוסים או באים לידי ביטוי. מיניות מושפעת מאינטרקציה בין גורמים שונים". ראו: https://www.who.int/health-topics/sexual-health#tab=tab_2n.

שלילית להתנהגות זו.¹² בושה היא רגש אנושי המתעורר סביב היבטים שונים של העצמי, והיא קשורה לאובדן הביטחון העצמי, פחד מחשיפה ורצון להסתרה מחשש לדחייה, אובדן סטטוס חברתי והיווצרות מוניטין שלילי. הפסיכולוג והתאורטיקן סילבן טומקין (Tomkins) סבר כי הבושה היא רגש של כישלון, עבירה וחטא התנכרות. לשיטתו, בושה מעוררת בפרט תחושה כי הוא עירום, מובס, מנוכר וחסר ערך.¹³ לפי תומאס שף (Scheff), בושה יכולה להיחשב רגש דומיננטי (Master Emotion) מאחר שיש לה תפקידים רבים יותר מאשר לרגשות אחרים. לדבריו, הבושה היא המצפון המוסרי של האדם המאותת על "פשע מוסרי", ויש לה תפקיד מרכזי בוויסות ביטויים של רגשות נוספים כגון אהבה, כעס ופחד.¹⁴ לפי ג'ון פרייס טאני (Tangney), הבושה היא חוויה כואבת במיוחד הואיל והיא מכוונת בחינה קפדנית של העצמי (self) והערכתו באופן שלילי. בחינה עצמית כזו מובילה לשינוי בתפיסת העצמי, שעשוי להתקשר לתחושות של חוסר ערך והיעדר חיוניות.¹⁵

רגשות ככלל אינם נובעים מתחושות ביולוגיות בלבד, אלא הם מבטאים גם תפיסות, אמונות וערכים חברתיים, מבני כוח, תפיסות של רציונליות ותפיסות לגבי מהות העצמי והאחר. רגש הבושה מניח מתח בין העצמי לאחר, שמניב שיפוט שלילי של העצמי מצד הזולת. בהקשר זה טען פוקו (Foucault) שבמסגרת הפיצול בין מיניות לפיריון בחברות מודרניות, כל סוג מיניות לא-תועלתני שאינו מוסדר על ידי ילודה מושתק, מוכחש ומגורש. עקב כך משטור המיניות היה קיים בחברות אנושיות ומאז ומתמיד, ובתוליה של נערה היו סימן מובהק לעוצמת השליטה הגברית בחברת פטריארכליות. התנגדות הנערה לצניעות מינית הביאה בחברות אלה לביוש, הדרה, נידוי וענישה כלפיה.¹⁶

היבט נוסף של הבושה הוא היותה מנגנון שיפוט וביקורת אתית של האדם כלפי עצמו. אף כי מקורות הַדְרָאוֹן הם לרוב תכונות או מצבים שאין לבני האדם שליטה או אחריות עליהם, הבושה נובעת מתפיסת היכולת

¹² נאוה שוורץ (קרידי), "הקשר בין סגנונות ההתקשרות בבגרות לבין התפקוד המיני" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1995), 14.

¹³ Sylvan Tomkins, *Affect, imagery, consciousness* (New York: Springer, 1962), p. 288. לפי אוסבל, בושה נובעת משיפוט שלילי של האדם את עצמו, המעורר בו תחושת ערך מופחת ביחס לאחרים וזלזול בעצמו. ראו: David Ausubel, "Relationships between shame and guilt in the socializing process," *Psychological Review* 62, no. 5 (1955): 378–390.

¹⁴ Thomas Scheff, "Shame in self and society," *Symbolic Interaction* 26, no. 2 (2003), 239–260.

¹⁵ June P. Tangney, "Assessing individual differences in proneness to shame and guilt: development of the Self-Conscious Affect and Attribution Inventory," *Journal of Personality and Social Psychology* 59, no. 1 (1990), 102–111.

¹⁶ מישל פוקו דן בדיבור על המין ובהסתרתו, וטען שקידוד המין בשמות וברמזים אינו חלק מההסתרתו, אלא נובע דווקא מחשיפתו באמצעות דיבור מרובה עליו. עם זאת, הקידוד באמצעות הדיבור או הכתיבה ממשטר את המין. ראו: מישל פוקו, **תולדות המיניות I – הרצון לדעת**, מתרגם גבריאל אש (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996), 9–16.

להפעיל רצון אישי והכרעה בסוגיה הנדונה על בסיס מוסר פנימי. הקרימינולוגית תמר עילם (Eilam) הציעה כי בושה יכולה להיות חוויה פנימית גם ללא נוכחות אחרים, והפרט יכול לחוש בושה בין אם מביישים אותו באופן אקטיבי ובין אם לא. לעיתים תחושותיו ותפיסותיו הסובייקטיביות של הפרט לגבי עצמו ולגבי הסובבים אותו הן שמעוררות את הבושה.¹⁷ חוקרים אחרים ראו בבושה הערכה עצמית שלילית המתעוררת בעקבות התנהגות של הפרט אשר נתפסת בעיני הסביבה כחושפת את פגמיו, והיא מציבה בסיכון את תפיסת הפרט לגבי קבלתו בחברה.¹⁸

"לשמור על תחומים": מאבק העיתונאיות באובדן הבתולים

דפוסים הקשורים לבושה אפשר למצוא גם בהקשר להתנהגויות מיניות של נערות בישראל בשנות החמישים. במחקרה על אופן הצגת הדימויים התעסוקתיים של נשים בעיתונות, ציינה סיגל רוביצ'ק (Robichek) שהתקשורת לא רק משקפת את המציאות החברתית, אלא היא גם משמשת כמוסד חברתי התורם לתהליך קבלת ההחלטות ומעצב מחדש את תפיסת המציאות בקרב הציבור.¹⁹ העיתונות הכתובה בפרט מבטאת את רחשי הלב של הציבור, ומאפשרות להבין לעומק את הנושא הנדון מנקודת מבטם של בני הזמן ולשרטט קווים לפני המגוונים. העיתונות נבחרה למקור המידע העיקרי במחקר זה משום שמטבעה היא משקפת את המציאות: היא מדווחת על החדש, החשוב והמעניין, מגיבה במהירות לאירועי השעה ומראינת מקורות בעלי עניין לציבור. בשנות החמישים הייתה העיתונות אמצעי התקשורת העיקרי בישראל, ופיענוח מידע שפורסם בה מספק כלים להבנת חיי היום-יום של הציבור הישראלי באותה עת.²⁰ באופן ספציפי, אחת הדרכים הרלוונטיות לבחינת האופן שבו אובדן הבתולים שיקף עמדות שונות בחברה היא ניתוח תוכן של כתבות ומכתבים שעסקו בנושא אשר פורסמו בעיתונים פופולריים. משום כך אבקש לבחון מכתבים וכתבות

¹⁷ תמר עילם, "התמודדות פעילה וסבילה עם רגשות בושה" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, 2002), 69.
¹⁸ Ellen Abell and Victor Gecas, "Guilt, shame and family socialization: A retrospective study," *Journal of Family Issues* 18, no. 2 (1997): 99–123.

¹⁹ סיגל רוביצ'ק, "נשים בעיני עצמן – דימויים של תעסוקת נשים בעיתון לאשה בשנים 1950–1995" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1998), 1.

²⁰ ראו: איתי הימלבוים, "תפיסת התפקיד והתפקוד העיתונאי ותפיסת חופש העיתונות כפי שאלו באים לידי ביטוי בתקנוני אתיקה – מחקר בינלאומי משווה" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 2003), 12; אילן בן עמי, "מי קורא מה?": קריאת עיתונים בישראל כדפוס של צריכת תרבות" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1988), 21.

שהתפרסמו בנושא בעיקר בשבועון **לאשה**, שהיה שבועון הנשים המסחרי העיקרי בישראל באותה עת ופנה למגוון רחב יחסית של קוראים.²¹

שכחות של כתבות בענייני אובדן הבתולים בעיתונות הפופולרית בישראל גדלה בשנות הארבעים, עם פרסומם של מדורי עצה מיוחדים בעיתונות הנשים הבלתי מגויסת. מדורים אלו נוהלו על ידי מומחים רפואיים ונשים שדנו בפומבי במיניות ואינטימיות, והשיבו לפנייות רבות של נערות ונשים כמו גם של נערים וגברים ששלחו מכתבים אנונימיים למערכת העיתון. מדורי המכתבים העמידו זה בצד זה פניות ששלחו הנערות למבוגרים במערכת העיתון, ומכתבי מענה מהמבוגרים לנערות – וכך אפשרו לקיים דו-שיח בין שתי קבוצות הגיל. **לאשה** היה אחד השבועונים שסיפקו במה לדיון פומבי בנושא זה, כולל שיתוף בחוויות והתנסויות שקודם לכן נחשבו לא ראויות לדיון ציבורי בישראל. בתוך כך אפשר השבועון לקרואות לשקול את התוקף של תפיסות קיימות בנושא, ולעיתים לנסח מחדש את חלקן ולקבוע השקפות חדשות.²²

מהממצאים עולה כי העיתונאיות התנגדו בתקיפות למגע מיני טרם הנישואין, ואפיינו אותו כ"בעיה מינית" שיש להתבייש בה, להילחם בה ולהתגבר עליה. לעיתים השימוש במונח "יחסי מין" הוצנע באמצעות ניסוחים ניטרליים ומסויגים יצירתיים, שנועדו לשוות לו דימוי גס ומגונה. העיתונאיות ראו בנישואין מוסד העומד בבסיס קיומה של החברה, וברוח התקופה גם בבסיס הקיום הלאומי, ומשום כך הביעו דאגה נוכח קיומם של יחסי מין בקרב נערות שאינן נשואות. נוסף על כך, בדומה לתחומים אחרים בחיי הפרט הקשורים לבריאות ולאורח חיים, גם הקשר הזוגי נתפס בעיניהן כתחום שדרוש בידע מקצועי של מומחים רפואיים, והדבר בא לידי ביטוי בעצות שפורסמו.²³ העיתונאיות יצאו נגד מה שהסתמן כתופעה שפשתה בקרב הנוער, וביקשו להביא לידיעת

²¹ עיתונות הנשים מפגישה קהל גדול של נשים עם מקורות מידע מגוונים דרך מכתבים למערכת ומדורי ייעוץ, אשר חושפים דעות ומחשבות של נשים שונות, מציגים דעות של מומחים ומסייעים לפתור בעיות. כך העיתונות מציידת את הנשים בארסנל של דעות ועמדות בנושא סגנון חיים, למשל העדיפות של עקרת הבית על פני האם העובדת. להרחבה ראו: חנה הרצוג, "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?" **קשר** 25 (1999), 124–133. מדור "תיבת הדואר" בפרט ייצג את הקשר הדו-סטרי בין העיתון לקוראיו, ושימש במה עבור הקוראים לביטוי עמדותיהם בנושאים הקרובים ללבם. ראו: נועה מיכאלי, "מידע וידע בעיתוני נשים בישראל 1947–2002 – מגמות ושינויים: המקרה של שבועון 'לאשה'" (חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, 2005), 122. ראו גם: סונייה לייזן, "'לאשה' – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמיות ומציאות", **קשר** 28 (2000), 36–42. שלומית רובין טענה כי **לאשה** פנה לנערות צעירות טרן נישואיהן, שלפי עמדת השבועון ייעודן העיקרי היה להינשא, ולאשה המבוגרת יותר שכבר הגשימה את ייעודה להינשא וללדת ילדים. לדעתה, האישה לא נתפסה כישות עצמאית ואוטונומית אלא כחלק מהמערכת המשפחתית, ולכן גם מגמת העיתון הייתה "להורות" לה את התחומים המסורתיים של תפקידי האישה, כגון הדרכים להזנת בני ביתה, חינוך ילדיה, טיפוח ויישום צווי האופנה. ראו: מיכאלי, "מידע וידע בעיתוני נשים בישראל", 20.

²² לייזן, "לאשה", 36.

²³ בעלי הידע המקצועי, שהיו מומחים בשדה התמחותם בתחומי בריאות הגוף והנפש, צידדו בהנחלת חינוך מיני והסברה מינית מגיל צעיר. הם ראו עצמם חלק מהאליטה המובילה במדינה, ודרשו לעצמם חופש פעולה מלא בתחום מומחיותם. במקביל התעצמו בעולם מעמד המומחים המדעיים ותהליכי המדיקליזציה בפרט. פיטר קונרד (Conrad), אשר עסק בהתפתחותה של הגדרת

הקוראים את מידת חומרתה. התופעה יוחסה בחלקה לידע המצומצם של מתבגרים על מיניות, ולצורך הנגזר מכך להעניק להם מענה בנושאי ההתפתחות המינית ובנושא קיום יחסי מין בפרט.²⁴ העיתונאיות השיבו בפשטות ובבהירות לפניות אלו, תוך שימוש במונחים מקצועיים, ולעיתים הפנו את הקוראים לרופאי מין ולספרי הדרכה.²⁵ בהסבריהן הן הזהירו מפני תוצאות אפשריות מזיקות של מגע מיני, כמו הידבקות במחלות מין המסבות סבל. גם היריון לא רצוי תואר כאחת הסכנות המרכזיות, ולעיתים סופר על נערות שנאלצו לבצע הפלה מלאכותית משום שאמצעי המניעה אינם בטוחים לחלוטין.²⁶

העיתונאיות הִתְרוּגַם מפני ההשלכות של קיום יחסי מין על בריאות הנפש. כך לדוגמה, בתשובה לנערה ברכה ט' אשר חשה נקיפות מצפון לאחר שקיימה מגע מיני עם בן זוגה, תיארה העיתונאית את התנהגותה כסטייה

המדקליזציה, טען כי הרפואה חודרת אל נישות בחיים שאינן בהכרח רפואיות ומשיגה שליטה חברתית. ניתן לומר שהרחבת תחומי העיסוק והשיפוט של הרופאים נעשתה מתוך צורך חברתי להנחיל ערכים לאומיים רצויים. כאמצעי להטמעת הגישות והתאוריות שעליהן התבססו, פרסמו המומחים עשרות ספרי הדרכה בנושא מיניות אשר נועדו להקנות, בעיקר להורים, כלים מתאימים להתמודדות עם שאלות של ילדיהם בנושא. ספרים נוספים נכתבו למען הקוראים הצעירים עצמם, ולוו באיורים מופשטים, אותיות דפוס גדולות, ניקוד ושפה נהירה וברורה. במרבית ספרות העזר הזו הייתה תמימות דעים בהדגשת החסרונות של קיום מגע מיני חלקי או מלא טרם הנישואין, ואת היותו בלתי רצוי. ראו: גבריאל קאבאליון, "השיח המקצועי בחינוך המיני בישראל" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997), 122; טלי שמעוני-תדמור, **שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966** (קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, 2010), 308; מרדכי זידמן, **אויבי הנוער: מחלות המין, המלחמה בהן והשמירה בפניהן** (תל אביב: מ' נוימן, תש"ט), 118; יעקב סמילנסקי, **האם והילד: ספר עזר לאם, למטפלת ולמחנכת** (תל אביב: חן, 1961), 241; עמנואל חיגר, "החינוך בענייני מין בבית הספר התיכון", **החנך** (תמוז תשכ"ג): 59; ז' פינשטיין, "הרופא כאיש מדע", **הרופא לעם: קובץ לענייני בריאות והיגיינה** ח (1953): 115; אורית רוזין ונדב דוידוביץ', "ההסתדרות הרפואית בישראל בשנות החמישים ובשנות האלפיים", **עיונים בתקומת ישראל** 19 (תשס"ט): 77; Peter Conrad, "Medicalization and Social Control," *Annual Review of Sociology* 18 (1992): 211-212.

²⁴ מגוון פניות עסקו במעשי אונן ושימוש באמצעי מניעה. ראו למשל: "בשל הנזק הרוחני", **לאשה** 4 (393), 20 באוקטובר, 1954, 8; "נזק רוחני ונזק גופני", **לאשה** 1 (390), 9 בספטמבר, 1954, 8; "תחילה - יש למצוא את הסיבה", **לאשה** 8 (397), 17 בנובמבר, 1954, 8; "כוון האנרגיה לאפיק הרצוי", **לאשה** 39 (374), 9 ביוני, 1954, 8; "אמצעי המניעה - אינם בטוחים", **לאשה** 24 (413), 1 במרץ, 1955, 10; "אמצעי המניעה אינם מזיקים", **לאשה** 10 (399), 1 בדצמבר, 1954, 8. יש לציין כי כתובת נוספת לבני נוער בשאלות לגבי מין היו תחנות העצה, כגון התחנה של האגודה לייעוץ בשאלות מין ונישואין בבית שטראוס בתל אביב. ראו: ו' ברוך, "משבא הקץ לחסידה", **דבר**, 30 במאי, 1958. על תחנות העצה, ייסודן ותפקידן ראו: ליאת קוזמא, "אותו הסקס בדיוק: ייעוץ מיני ביישוב העברי בשנות השלושים", **תיאוריה וביקורת** 37 (סתיו 2010), 96-124.

²⁵ "בורות בשטחים מסויימים - דיכאון מיותר", **לאשה** 31 (366), 14 באפריל, 1954, 8; "ספר לבנות הנעורים בלי פורנוגרפיה", **לאשה** 35 (424), 27 במאי, 1955, 7; "תוצאות 'משחק האהבה'", **לאשה**, 32 (367), 21 באפריל, 1954, 4.

²⁶ "אמצעי מניעה", **לאשה** 10 (502), 20 בנובמבר, 1956, 10. ראו גם: **לאשה** (616), 27 בינואר, 1959, 12; אלה עצמונית, "חלקם של ההורים ב'סודות' הנערה", **לאשה** 44 (379), 14 ביולי, 1954, 8. על פי סקר שנערך בין השנים 1955 ל-1959 בקרב נשים שביקשו להפסיק את ההיריון שלהן, נמצא כי כעשרה אחוזים מקרב הנערות עד גיל תשע-עשרה היו מודעות לעצם האפשרות להשתמש באמצעי מניעה. שרון גבע, **האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות** (ירושלים: מאגנס, 2020), 148. על הידבקות במחלות המין ראו: אברהם מטמון, **חיי המין של האדם: בלויות 42 ציורים ולוח הענינים** (תל אביב: המכון להיגיינה ומדעי המין, 1948), 1. מחלות המין, אשר כונו לעיתים "נוראות" או "איומות", נתפסו כמאיימות על בריאותו הפיזית והנפשית של היחיד אך גם על בריאותו של הציבור ועל עתידה של החברה. המחלות הבולטות היו זיבה, עגבת, מחלת הכיב הרך, גרעינומת איבר המין וגרעינומת לשד המפשעית. על אופי המחלות ותפוצתן ראו: Theodore Grushka, *Health services in Israel: a ten year survey* (Jerusalem: Ministry of Health, 1959), 89-90; *1948-1958* (1951): 90.

מסוכנת: "התרת לו למצוא סיפוק מיני בעזרתך מבלי לחיות עמך חיי מין ממש. נוסח 'פרברט' זה אינו טוב לבריאות, הוא מערער את שלוות הנפש ואינו נותן גם סיפוק מלא [...]. טוב תעשי אם לא תחזרי על נוסח יחסים זה".²⁷ בתגובה שהופיעה למכתב נוסף באותו נושא, נכתב כי "הגישה הזאת היא מסוכנת מאוד, שכן היא עלולה לגרום במשך הזמן – להפרעות גופניות ורוחניות".²⁸

גם התייחסות לסכנה שבנידוי חברתי נועדה להרתיע נערות מפני קיום יחסי מין בפעם הראשונה טרם הנישואין.²⁹ לנערות כאלו הוצע להקדים את מועד נישואיהן ובכך להימנע מתגובות בלתי אהודות. העיתונאיות השתמשו במילים כמו "הגינות" ו"מוסר" על מנת לגנות את ההתנהגות המינית של הנערות מחד גיסא, והציגו אותם כערכים משמעותיים עבור הנערה העומדים בקנה אחד עם ערכי החברה מאידך גיסא. בכך הן המחישו כי רגש הבושה אינו נחלתה הפרטית של הנערה בלבד, אלא מדובר בבושה מגדרית קולקטיבית. כך לדוגמה, בכתבה "מה ערך הבתולים היום?" הסבירה הכתבת פ' מן שבעבר כל מגע מיני היה אסור בתכלית האיסור לפני הנישואין: "המוסריות לא הייתה גמישה כמו היום: 'אשה שסרחה', 'אשה ירודה' – אלה היו ביטויים שכיחים ביחס לנשים שהרשו לעצמן להציץ לתוך העולם הסגור והמסוגר בפני כל בחורה צעירה". מי שבכל זאת הפרה את האיסור תוארה כאומללה שסביבתה בזה לה: "אמנם, כל זה היה אכזרי מאוד, אולם היה בטחון ידוע באכזריות זאת. קטן מספר הבחורות הרוצות בתמים לטעום מעץ הדעת לפני הנישואים".³⁰ אך בניגוד לנשים המשתייכות לדורות הוותיקים, בנות הדור הצעיר תוארו כמי שמעמידות פני תמות. כאמצעי להסיח את דעתן מהעיסוק במין, הוצע לנערות לעסוק בפעולה מעניינת או ספורט, ליצור לעצמן "הווי חברתי" או לפתח "אמונה

²⁷ "מנהגים פרברטיים", **לאשה** 35 (424), 27 במאי, 1955, 7. על הסכנות הנפשיות הכרוכות בהדבקות במחלות ראו: זידמן, "אויבי הנוער", 43-46.

²⁸ "גישה פשטנית אך ... מסוכנת!", **לאשה** 45 (380), 20 ביולי, 1954, 8. הכתבת פ' מן תקפה את החיים המיניים של נערות לפני הנישואין בטענה שהם "גורמים למעשה יותר רע מאשר טוב במובן הפיזיולוגי! הפחד התמידי בפני הריון, רגש הבושה המקנן בתת הכרתה, החשש שמא יתפרסם הדבר – כל אלה משפיעים רעה על מצב בריאותה הכללי ומערערים את עצביה". ראו: פ' מן, "מה ערך הבתולים היום?", **לאשה** 92, 22 בדצמבר 1948, 1, 4. באחת הכתבות תוארה אישה הסובלת מירידה בחשק המיני, כיוון שבגיל הנעורים "לא האמינה במוסר המקובל והחליטה 'ליהנות מהחיים בכל מחיר'". התוצאה הייתה שהניסיון היה "מלווה רגשי פחד, אם גם מוסתר [...] וכך, בסופו של דבר, הגיעה למה שהגיעה. חושיה נתקרו והיא איבדה את שיווי המשקל הנפשי ואינה יכולה 'לחזור לעצמה'". ראו: "ובכל זאת – האומללה בנשים", **לאשה** 46 (330), 3 באוגוסט 1953, 9.

²⁹ "קריאתה של פדגוגית ותיקה להרמת המוסר בקרב בני הנעורים; נעשה יד אחת – נלחם בבורות המינית!" **לאשה** 31 (420), 31 באפריל, 1955, 9.

³⁰ מן, "מה ערך הבתולים היום", 1, 4.

באידיאל חברתי" ולהיאבק למענו, ובכך לתעל את מרצן לנטיות טבעיות היוצרות "יחסים בריאים" בין המינים.³¹

נערות המקיימות מגע מיני נקראו לחדול מכך באופן בהול. כך לדוגמה, בתשובה ל"מבקשת העצה" שסיפרה כי היא מקיימת יחסי מין עם בן זוגה ואף שואפת להמשיך בכך עם אחרים, נכתב כי "קלות דעתך וחוסר השליטה העצמית, הינם מסוכנים ביותר" ועלולים לפתוח פתח לחיי הפקר:

עדיין נותרה לך שהות לצאת מהסבך, על כך מעידים החששות שנתעוררו בלבך. זוהי 'השעה האחרונה', ואם לא תלמדי לשלוט ביצרך – יתקיימו כל חששותייך. את נערה בת שש עשרה, מקיימת יחסים עם חברך, ו'הדבר נראה כה טבעי' בעיניך, כפי שאת כותבת – עד כי את סבורה שמין הדין הוא לחזור על נוהג זה גם עם חברים אחרים, אם יהיו לך כאלה. אינך מניחה אפילו כי יחסיך עם גבר זה עלולים להמשך זמן רב ולהוביל לחיי נישואין. צר לי על שלא למדת לכבד את עצמך ואת גופך, ואינך מבינה כי חיי מין לא נועדו רק למען סיפוק היצר המיני, אלא כביטוי לרגשי אהבה.³²

לשיטתן של העיתונאיות, מגע מיני בטרם הנישואין עלול להותיר את הנערה שבורת לב, מאוכזבת ומנוצלת, משום שבניגוד לנערים היא אינה מסוגלת להפריד בין ביטויים פיזיים לביטויים רגשיים. "לעומתה – הבחורה שאינה מרשה לעצמה צעד זה, נמצאת תמיד על העליונה! היא חיה בשקט עם מצפונה, האִפְתָּעות הבלתי נעימות אינן קורות לה. לבה אינו נשבר".³³

גם מגע מיני חלקי בין צעירים נשלל על ידי העיתונאיות, שהפצירו בנערות להימנע ממעשים פיזיים. כך לדוגמה, במכתב ששלחה א. א. היא תיארה כי היא ובן זוגה "משתמשים בכל האמצעים כדי להגיע לכלל סיפוק, אך בשום פנים לא ארשה לו לעבור את הגבול עד לליל הכלולות". המשיבה טענה כי גם "יחסים אלה מסוכנים, ועלולים לגרום ליצירת הרגלים מסולפים שקשה להגמל מהם גם לאחר הנישואין [...] בתחום חיי

³¹ "דרך 'הטפת המוסר' היא דרך שטחית, "לאשה 12 (347), 2 בדצמבר, 1953, 8; "דעתם של מומחים על בעית היחסים לפני הנישואין, "לאשה 620, 24 בפברואר, 1959, 3.

³² "פתח לחיי הפקר...", "לאשה 51 (386), 1 בספטמבר, 1954, 8. גם ציטה ה' תוארה כמי שגילתה "גישה פשטנית" ביחס לבעיות המין "מניחה כי מותר לכם להיות 'יותר מידידים' כדי לספק את 'הצרכים המיניים' של שניכם. האם אפשר, לדעתך, 'להפריד' בצורה הזאת את הגוף מהנפש? יתר על כן, מסופקתני אם יחסי קרבה שאינם מלווים ביחס חם בין בני הזוג, יכולים לתת אפילו סיפוק גופני שלם". ראו: "גישה פשטנית אך ... מסוכנת!" 8.

³³ מן, "מה ערך הבתולים היום", 4.

הנישואין תיפטר גם בעיית חיי המין".³⁴ מנגד, הן שיבחו נערות ששמרו על צניעותן. בתגובה ל"אחת מיני רבות" נכתב כי "לדעתך 'אסור לעבור את הרוביקון'. מעמדה זו אינך מוכנה לסור ואפילו מסיבות 'בלתי רציונליות'. ובכן, את עצמך קבעת לך תחומים".³⁵

התשובות שלהן זכו נערות "הגונות" העלו את הדיון בפער בין ה"קדושה" ל"זונה", כמו גם את ההפרדה בין תשוקה לנישואין. בכך צפה ועולה הבחנה ערכית בין נערה "טובה" ל"רעה" לתפיסתו של העיתון אשר אמר לייצג את נקודת המבט הנשית: מצד אחד של המתרס ניצבת האישה המיועדת לנישואין, אשר כשירה למיניות שתכליתה פריון במסגרת משפחתית; ומנגד ניצבת אישה שהגבר אינו שואף לשאת אותה כהלכה, משום שהיא עושה במיניותה כרצונה. מה שתמך והזין את ההדרה היו אותם ארכיטיפים נשיים שנשענו על ההפרדה בין נשיות טובה, המגולמת בדמות האם שמיניותה נשלטת ומפוקחת חברתית, לבין נשיות רעה המגולמת בדמות הזונה. היחס למיניות הרעה לא רק הגדיר מהי המיניות הטובה, אלא הוא גם הכתיב ערכים חברתיים ולאומיים, נורמות התנהגות ומערכות חוקים, ויצר מערך סבוך של ייצוגים אפלים ובזויים מצד אחד וייצוגים חיוביים מהצד האחר.³⁶

יתר על כן, איסור על קיומם של חיי מין טרם הנישואין הוגדר כאבן בוחן ליציבותן של מערכות יחסים רומנטיות, ובעיקר לכנות אהבתו של הנער ולמסוגלותו להבין לליבה של הנערה.³⁷ העיתונאיות הסבירו ש"רוב הגברים בז עד היום לאותן הבחורות, המוסרות להם את גופן". הגבר אומנם רוצה ליהנות עם נשים שונות, אך "ביחס לבחורה שאהב הוא נוהג אחרת. בה הוא אינו נוגע [...] בלבו פנימה מעדיף שאשתו תהיה בתולה. הוא מכבד אותה על שידעה לשמור על דרגת מוסריות". את הסיבה לדבר נעצו בכך ש"אצל הגברים רגש חזק מהיגיון:

³⁴ "המשחקים גורמים לעצבנות", **לאשה** 607, 25 בנובמבר, 1958, 14.

³⁵ "התחום בין מותר ואסור", **לאשה** 18 (353), 13 בינואר, 1954, 4.

³⁶ רחל אליאור, "'נוכחות נפקדות' טבע דומם" ו'עלמה יפה שאין לה עיניים': לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית", בתוך: **תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל**, עורך יעקב מלכין (ירושלים: כתר 2006), 153-214.

³⁷ בתשובה למכתבה של אהובה ג' נכתב שעליה להסביר לחברה המבקש ממנה לקיים עימו יחסי מין כי אם הוא אוהב אותה באמת, יבין לליבה ולא ידרוש ממנה לעשות מעשה שהוא בניגוד להשקפותיה. "הבושה והחששות – ירעילו את חייך ויגזלו את שלוותך הנפשית. אם הוא אוהב אותך, הרי לא ירצה ברעתך". "נוכח דרישות הגבר", **לאשה** 619, 17 בפברואר, 1959, 20. בתשובה למיכאלה נכתב: "עליך לשוחח עם ארושך שיחה גלויה, ולהבהיר לו את השקפתך. הסבירי לו כי את מעוניינת לעמוד תחת החופה כשעודך בתולה – שאת חונכת וגדלת בהכרה שאסור לבוא ביחסים אינטימיים לפני החופה. הסבירי לו, כי לעולם תרגישי רגש אשמה ובושה, אם תעשי צעד זה". "חופש לפני הנישואים", **לאשה** 104, 15 במרץ, 1949, 3.

אצלם אין הדבר תלוי באופנה חולפת. הם רוצים באשה חזקה, ישרה וטהורה – באשה שידעה לשמור על טהרתה בשביל אהבתה הגדולה – שהוא בעלה".³⁸

אף כי הבתולים סומנו כערך חשוב עבור הנערה והנער כאחד, הודגש שאובדנם מבטא פגיעה בערכיה של הנערה בפרט. העיתונאיות טענו שנערה המאבדת את בתוליה עושה צעד זה מתוך סקרנות ולא מתוך תשוקה אמיתית. לדידן, ערכם של הבתולים "גדול כשהיה! הוא אופף את הנערה באוירה של ניקיון ורעננות רוחנית. לגבי גברים בעלי ערך זו תכונה יקרה מאוד, תכונה החשובה ביותר אצל הבחורה. זלזול בבתולים מביא בעקבותיו אכזבה, השפלה וצער".³⁹ כהוכחה לדבריהן פורסמו מכתבי נערות שתיארו כי קיום יחסי מין הביך אותן ואף הקטין את סיכוייהן להינשא. מצבים מעין אלו תוארו כקונפליקט בין כנות ופתיחות לבין הסתרה והשתקה שאיתו נאלצו להתמודד נערות שאינן בתולות, ושימשו כאזהרה עבור נערות בתולות.⁴⁰

לנערות הוצע להתגונן מפני נערים פתיינים המנסים לשבות אותן בקסמם ושעלולים להפיץ שמועות שיבאישו את ריחן ויביישו אותן.⁴¹ הם תוארו כשובבים, קלילים וכמי שעבורם המיניות מסתכמת בצרכים גבריים, תשוקות, כיבוש, תחרותיות וסיפוקים.⁴² הוסבר כי הגבר הוא בעל השקפה טיפוסית באשר לבעיית חיי המין, ואילו האישה אינה דומה לו מבחינה זו. מכיוון שהנחת היסוד של העיתונאיות הייתה כי הנער אינו מסוגל לשלוט ביצרו, הוטל על הנערה לעצור בעדו, לדרוש ממנו להבין את השקפותיה בנושאי מין ולמנוע את השגת מבוקשו בשל המוניטין המיני השלילי הכרוך בכך עבור הנערה. אף שגם נערים ננזפו על ידי העיתונאיות והתבקשו להמתין לבוא הנישואין בטרם קיום מגע מיני, הם זכו ליחס מקל שאינו דורש עמידה בסטנדרטים ערכיים ומוסריים גבוהים כשל הנערות. הנערות המקיימות יחסי מין הואשמו בהפקרות, אובדן מוסר וחוסר יכולת לקיים

³⁸ מן, "מה ערך הבתולים היום", 4.

³⁹ שם.

⁴⁰ כך למשל, מ' תיארה עצמה כמי שבעברה התרגלה לחיי הוללות מיניים עם בחורים שונים. כאשר הכירה את בחיר ליבה ורצתה להינשא לו, התחבטה בשאלה כיצד לגלות לו שאינה בתולה. "האם עלי לגלות את האמת?", **לאשה** 97, 23 בינואר, 1949, 3.

⁴¹ "אין היא צריכה להתנהג בפראות ממש כדי ששמה יוכתם: מספיק ערב אחד עם בחור בלתי הגון, עם בחור שמחפש בילוי זמן נעים בלבד. הוא מפיץ את השמועות – והן תגענה בלי ספק לאותו הבחור הישר, שעלול היה להיות בעלה בעתיד". פ' מן, "מה ערך הבתולים היום?". דברי הרכיל עלולים להפריע במידה רבה לנערות: "איני מתכוונת רק לאי הנעימות של הפגישה עם הוריה [...] גבר השומע מפי אדם מהימן כי נערה מסויימת 'אינה הגונה', פונה ומדבר אליה בנוסח אחר לגמרי [...] בעוד ש'נערה קלה' נועדה בעיניו לשעות של 'בילוי זמן נעים', עמה הוא רוצה, אם אפשר, רק להשתעשע." אלה עצמונית, "חיים ומוות ביד הלשון", **לאשה** 15 (350), דצמבר 1953, 4.

⁴² בתשובה ל"המתלבט החיפאי" נכתב שנערותו היא צעירה והגונה "ובוודאי שאין לך כל זכות לדרוש ממנה לעבור את הגבול, "יקול המצפון" והנערה האחרת... " **לאשה** 10 (399), 1 בדצמבר, 1954, 8. ל"בעל הבלורית" המבקש שילמדו אותו "כיצד לעורר נטיה מינית אצל נערות" נכתב ש"אילו גם הייתה תשובה לשאלתך, לא היינו 'מעיוות' למסור נשק כה מסוכן בידי 'זאב' המבקש להפוך ל'דון ד'ואן' בעזרתנו. ברור כי נטיה מינית ובעיקר אצל נערה, אינה נפרדת מעולם הרגשות שלה." "זאב" השואף ליהפך ל'דון ד'ואן'... " **לאשה** 12 (347), 2 בדצמבר, 1953, 8.

יחסים תקינים, ואילו הנערים תוארו כמעין מחסום המקשה עליהן לקיים את מחויבותיהן הערכיות. כשומרות סף, לא זו בלבד שהנערות נדרשו להגן על תומתן למען עצמן, אלא הן נדרשו לשמור עליה גם למען הנערים.

השיפוט החברתי הבלתי מאוזן ביחס להתנהגות המינית של נערות לעומת נערים התבטא בכך שקיום יחסי מין תואר כנרטיב של אובדן עבודת נערות, לעומת הפקת רווח עבור נערים.⁴³ העיתונאיות גינו נערות על פעילות מינית משום שסברו שמסירת בתוליהן טרם הנישואין זוכה לתמורה נמוכה ביחס לזו שהשיבו להן הנערים, והדבר העלה חשש לפגיעה בסיכוייהן להינשא וברצונם של נערים לשאת אותן. הדבר ערער את הסדר החברתי הקיים, שבו יחסי מין טרם הנישואין נתפסו בלתי מקובלים ובלתי נורמטיביים, ובכך לא זאת בלבד שסיכנו את יוקרתו של מוסד הנישואין כולו – אלא אף היה בהם משום האיום על עצם קיומו.⁴⁴ כלל הדיון בסוגיה זו נשא אופי מגדרי, משום שמוסד הנישואין המודרני נחשב למוסד המבוסס על רגש ואינטימיות, ועל כן לאחד מתחומי אחריותן של נשים – הממונות על ניהול הפן הרגשי בחיי המשפחה.⁴⁵

לאור זאת, העיתונאיות קשרו את המיניות הנשית בבושה, והמשיגו אותה באופן שלילי. האפשרות של אירוטיות נשית נתפסה כגורם מחליש שאיננו מקור להנאה ותשוקה, אלא הוא נובע ממקום של אשמה, אובדן מוסר אישי

⁴³ נושא דימויים העצמי והמיני של מתבגרים ומתבגרות ראוי למחקר היסטורי-סוציולוגי נפרד ומדוקדק. עם זאת, הוא נושק באופן ישיר לתוכני עבודה זו. בהקשר זה יש לציין כי מחקרים מצאו שלפחות מתחילת גיל ההתבגרות והלאה, מצפים מבנים ומבנות להתנהג על פי הסטריאוטיפים המיניים המוסכמים, ומפעילים עליהם לחצים בכיוון זה. סטריאוטיפ של גבריות זוכה להערכה ותגמולים רבים יותר מאשר נשיות. אור אמדע ועדנה בן-אליהו, "דימויי מין, תפיסה עצמית והערכה עצמית: הבדלים בין המינים בגיל ההתבגרות", **מגמות** ל"ד, מס' 4 (1993): 542–541; Thomas Alfieri, "Gender stereotypes during adolescence: developmental changes and the transition to Junior High-School", *Developmental Psychology* 32, no. 6 (1996), 1129–1137.

⁴⁴ יחסי מין מחוץ לנישואין קראו תיגר על מוסד הנישואין אך גם איימו על האינטרס הלאומי הקולקטיבי. השנים שלאחר הקמת מדינת ישראל היו הרות גורל בתפיסת התא המשפחתי. קשיי הקיום הביטחוניים והכלכליים העצימו מאוד את היכולת האנושית להסתגל במהירות למצב החירום המתמשך, ונוצר אפוא קישור בין נכונות האישה לקיים יחסי מין על מנת ללדת ובין מחויבותה לתרום להישרדות הקולקטיבית. נשים נתפסו כשוות והתקבלו כחברות מלאות בחברה בתנאי שמימשו את פוטנציאל הרבייה שלהן, שעל מנת לעמוד בו היה עליהן לבוא בברית הנישואין. מכאן, שנישואין בעשור הראשון למדינה היו דרך להשגת לגיטימציה חברתית, ומשנתקבלה – כפתה החברה על הפרט את הנישואין כערך שאין בלתו כדי לשמור על הקולקטיב היהודי והרוב היהודי בישראל. ראו: Daniel Sperling, "Commanding the 'Be Fruitful and Multiply' Directive: Reproductive Ethics, Law, and Policy in Israel," *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 19 (2010): 364. טענה רווחת היא כי המשפחה היא כלי שבאמצעותו שומרת החברה על הסדר המשפחתי הקיים, ולתכלית זו – קיום המשפחה הוא אינטרס של המעמד השליט, המבקש לשמר את שליטתו בחברה ואת הציות של חבריה לכללים ולחוקים התומכים בסדר החברתי הקיים. בתוך כך, ניתן לראות את מי שאינם מקיים את התא המשפחתי הקונבנציונלי כפורע את הסדר החברתי הקיים וכמערער את יחסי הכוחות בתוכו. ראו: חגית ברטוב, "אתגר הרווקות: האם הגדרת תופעת הרווקות כ'בעיה' עונה על צורך חברתי?" **דעות** 17 (תשס"ד): 29.

⁴⁵ עפרה טנא, **הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט** (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2013), 279. ראו גם: יואב קניאס, "מין, מדע מדיה: ניתוח ההיבטיים הפומביים של הייעוץ המיני בעיתונות הייעודית העברית", **מסגרות מדיה** 17 (סתיו 2018), 134–143. רגשות קשורים בפרשנות חברתית, תרבותית ולשונית. על רגשות, חוקי רגשות וניהול רגשות ראו: Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Garden City: Doubleday, 1959); Arlie R. Hochschild, "Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure," *American Journal of Sociology* 85, no. 3 (1979): 551–575.

ואף סטייה.⁴⁶ הן הדגישו שהשינוי שחוזה הנערה מבתולה למי שאינה בתולה הוא נקודת מפנה שלאחריה היא שוב לא תהיה מי שהייתה קודם, ועליה להימנע ממעשה פיזי בהקשר זה. בתולה נתפסה כמי שנוהגת בתום לב, והיא ראויה לכבוד על עמידתה בפרץ למען תיעול מיניותה לקשר מונוגמי. במקביל הוצגו איומי ענישה וסנקציות כלפי נערה שתיכשל בשמירה על בתוליה. הדבר משקף מנגנון אשר מקדש שליטה פטריארכלית באמצעות פיקוח חברתי על הציות לנורמות. העיתונאיות הציגו ערכים ונורמות שאותם ראו כנכונים, טובים ורצויים, וערכים אלו הוצגו על פי סטנדרטים של כדאיות, כך שהם משקפים את מה שחשוב לשאוף אליו למען יצירתה של חברה בריאה בכללותה.

נושא אובדן הבתולים הטריד את העיתונאיות במידה לא מבוטלת, והן ניכסו לעצמן תפקיד מכריע בעיצוב התודעה החברתית והנורמות ההתנהגותיות והתרבותיות הרצויות בקרב נערות לא נשואות. הכותבות ניסו להתמודד עם ערעור מוסד המשפחה כמוסד פטריארכלי, ועם נערות שאינן מגלות נאמנות רבה לפונקציות שממלאת המשפחה בחברה הישראלית החדשה. עם זאת, הקוראים היו מי שבסופו של דבר נאלצו להתמודד עם מציאות מבלבלת ומרובת הנחיות. כיצד התמודדו בני הזמן עם האתגר שסימן המעבר מבתולים לאובדנם? בחינת עמדות בני המשפחה הגרעינית מלמדת על הקושי שבצליחת משוכה זו.

⁴⁶ לפי שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת, הפטריארכיה היא שעיצבה לצרכיה את הערך האירוטי של מיניות נשית, לרבות עיצובה כנטל. רפלקס הבושה המתלווה למין לא-מווסת הוטמע אצל נשים כתכונה מגדרית "טבעית" באמצעות מנגנון פטריארכלי מתוחכם. לצד ההסבר התרבותי-חברתי יש לציין גם הסבר ששורשיו אבולוציוניים הדין ב"אסטרטגיות רבייה" שונות לנשים ולגברים, ולפיו גברים נוטים לחפש בנות זוג רבות ואילו נשים יעדיפו לחפש בן זוג קבוע ויציב משום שייסיע להן בעול הטיפול בילדים. שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת, "מיניות מגדר ומשפט – בין כלכלת מין לקלקלת מין", **משפטים** מ"ה, מס' 2 (תשע"ו): 390–391, הערה 49.

מסיבת בני נוער, ספטמבר 1949. מתוך אוסף התצלומים הממשלתי, צולם על ידי פריץ כהן.

"הכרחי לדעת את הגבול": עמדות ההורים ביחס לאובדן הבתולים

מהממצאים עולה כי הורי הנערות חששו באופן כללי לשוחח עימן על סוגיות הנוגעות למין ולקיום יחסי מין, עקב המבוכה הרבה הכרוכה בכך והבושה שחשו כל אימת שנדרשו להסבר והדרכה בנושא. אף כי הם ביקשו להגן על הבנות פן יאונה להן רע, הם התקשו להסביר להן את העומד מאחורי עמדתם הנחרצת לשימור הבתולים. הורים מעטים בלבד פנו אל מדורי העצה בעיתונים, ולכן מצוקותיהם ולבטיהם השתקפו לרוב מתוך מכתביהן של נערות צעירות שתיארו את היחס לנושא זה במשפחתן, ומעמדות העיתונאיות כלפי מעשי המשפחות. כלל הפניות ציירו את ההורים כמי שמתנגדים לקיום יחסי מין בגיל הנעורים, בין השאר מתוך הסתמכות על עמדות העיתונאיות והמומחים המקצועיים.⁴⁷

⁴⁷ לכאורה, מטרתם המוצהרת של הספרים להורים הייתה לסייע ולהנחות אותם כיצד לשוחח עם ילדיהם על מיניות. בפועל, היה בהם משום מאבק, שהתבטא בניזיפות והוכחה שלהם על הורותם הלקויה. הם נתפסו כמי שלא קיבלו בעצמם חינוך מיני כהלכה, ועל כן יוכלו להעניק חינוך מיני מתוקן לילדיהם רק לאחר שיחונכו מחדש באמצעות ספרות ההדרכה, וילמדו להשתמש בטרימינולוגיה הנכונה בשיחותיהם עם ילדיהם. קאבאליון, "השיח המקצועי בחינוך המיני בישראל", 119.

אימהות מודאגות שלחו מכתבים אל מדור המומחה של ד"ר רומן פאר-צל בעיתון **לאשה**. פאר-צל היה משפטן בהשכלתו, ושאב את ידיעותיו בנושאי זוגיות ונישואין מתוך התעניינות אישית בפרסומים של חוקרים מתחומים מגוונים, בהם סוציולוגיה, פסיכולוגיה ורפואה. הוא הבין לליבן של אימהות משום שראה בגיל ההתבגרות "תקופה מסוכנת", והאמין שיש לתמוך בהורים "אבודים". בתשובה לאם שסיפרה כי בתה בת ה-16 רוצה לצאת בלילה עד שעה מאוחרת ולבלות בחברת נערים, כתב כי "אין לזלזל באחריות הרובצת על אם שיש לה בת בוגרת [...] היא זוכרת מנסיונה את לבטי גיל ההתבגרות [...] כאשר עתיד בתה נתון על כף המאזניים".⁴⁸ גם העיתונאיות דיווחו על הורים הדורשים מנערות לשוב הביתה בשעה מסוימת, ולעיתים אף אוסרים עליהן להיפגש עם נער זה או אחר מתוך חשד ש"כוונותיו אינן טובות". הכתבת אלה עצמונית ציינה כי על רקע זה פנו אליה נערות רבות "וסיפרו על סכסוכים עם ההורים [...] מלחמת אבות ובנים או ביתר דיוק בנות ואמהות".⁴⁹ העיתונאיות עודדו את האימהות לעמוד על עקרונותיהן בסוגיית בתולי הבנות, גיבו אותן בשלילת קיום יחסי המין בגיל הנעורים, ובדומה למומחים דרבנו אותן ליזום שיחות עם בנותיהן בנושא. הן האמינו כי עליהן לשכנע את הקוראים שפריצת מחסום השתיקה בנושא יחסי המין והבתולים חשוב עבור נערות ואימהות גם יחד, ותבעו פיקוח חברתי על נערות מצד אימהותיהן במרחב הפרטי.

מספר כתבות ופרסומים מתחו ביקורת על היעדר שיח יזום מצד ההורים בנושא יחסי מין, שתואר כהימנעות הנובעת מפחד שמא יתפרש הדבר כמתן לגיטימציה לנושא, ומתוך תפיסת ההורים את עצמם כדמויות סמכות שעליהן לשמש דוגמה ומופת לנערות. הם הואשמו בבלבול שחשים ילדיהם בנושא קיום יחסי מין, ננזפו על שאינם מעניקים את תשומת הלב הדרושה לצעירים ושאינם טורחים להבין לנפשם. כעצה וכלקח הם התבקשו "לפתח את התכונות החיוביות, הפוזיטיביות שבילד, וממילא גם 'לרסן את החיה' שבו, את האינסטינקטים השליליים". הומלץ להם להעניק דוגמה אישית ולהקפיד על "סייגים ברורים בין המותר והאסור, ויפה ולא יפה, ועל הכל עקביות, התמדה בשמירת הילד מזעזועים נפשיים". כישלון בחינוך, כך הוזהרו, עלול לדרדר את

⁴⁸ רומן פאר-צל, "זכויותיה של בת הנעורים", **לאשה** 16 (351), 12 בינואר, 1953, 5. לפרסומים נוספים של הכותב בנושא זה ראו: "חינוך מיני – שאלה של הכרח!" **לאשה** 52 (336), 16 בספטמבר, 1953, 6; "האהבה החופשית לפני הנישואין", **לאשה** 25 (360), 3 במרץ, 1954, 4.

⁴⁹ אלה עצמונית, "שיחה גלויה עם בנות נעורים ואמהות שונות על נושא היחסים שבינו לבינה: טוב שם משמן טוב", **לאשה** 619, 17 בפברואר, 1959, 16-17. במכתב ששלחה "ד-גבה" למדור תיבת הדואר היא תיארה ריב משפחתי סוער עקב תשובותיה החריפות לאמה, הטוענת שבתה מבלה הרבה בחברת בחורים. היא נענתה ש"הרי מן ההכרח שתתחשבי ברגשות אמך. אין היא מתכוונת להרע לך – היא רוצה רק לשמור עליך פן יפגעו בך החיים קשה". ד-גבה, **לאשה** 67, 2 ביוני, 1948, 3.

הנוער לכדי ייאוש אשר מוצא לו פורקן בתחום המין, כולל איתור מידע על יחסי מין במקורות מפוקפקים, ואף להביא אותם עד לכדי עבריינות.⁵⁰

מנגד, העיתונאיות הביעו תסכול גם אל מול הורים חשדנים שהטילו פיקוח מיותר על נערות מתוך חשש לאובדן בתוליהן.⁵¹ בתשובה לנערה נכתב:

צר מאוד שהורים רבים אינם מבינים עדיין ש"השמירה הקפדנית" והחשש התמידי לצניעותה של הבת, עלולים לעיתים קרובים להביא לתוצאות הפוכות. הבת מתמרדת ומתוך רצון להפגין את עצמאותה היא עוברת מקיצוניות לקיצוניות. הורים נבונים מצליחים לחנך בת שיש לה ערכים ומשמעת פנימית. נערה כזו אינה זקוקה ל"שוטר" שישמור עליה תמיד. היא עצמה יודעת כיצד לנהוג וכיצד לשמור על כבודה.⁵²

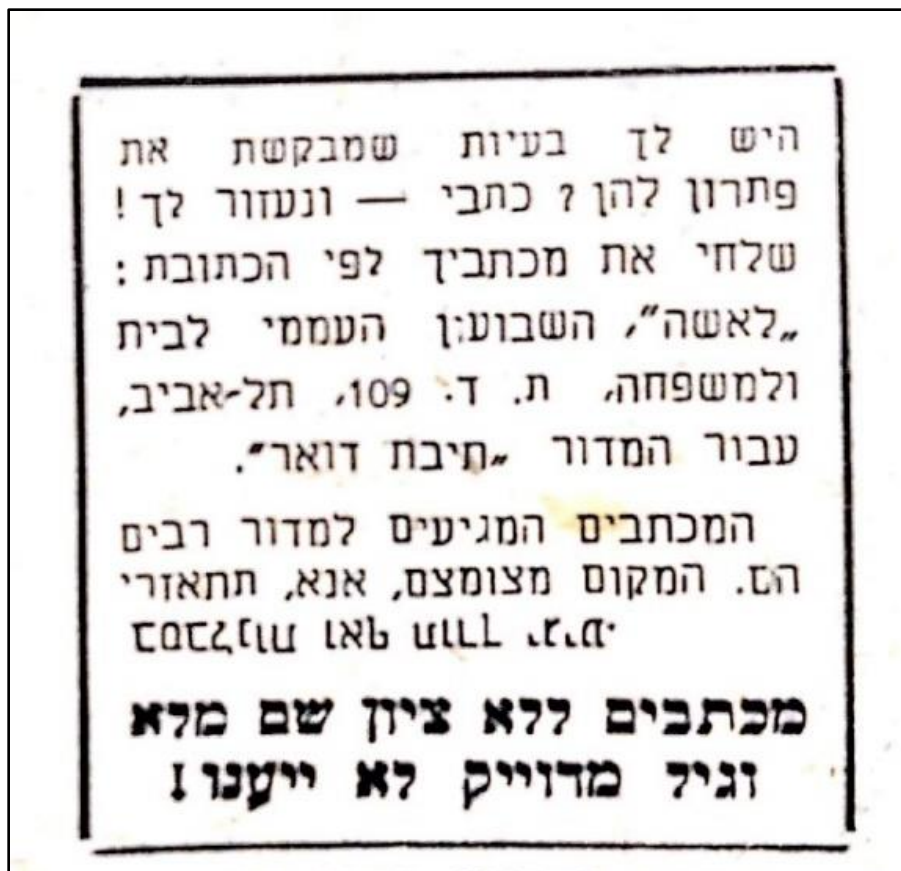
מאמץ המבוגרים למנוע מהנערות לקיים מגע מיני זכה אומנם להצלחה חלקית, אך האחרונים חשו שאין הם יכולים לעצור את הכרסום המתמיד בערכי המשפחה ובמנהגי החברה ומסורתיה כפי שהם תפסו אותם. היצמדותם של ההורים לתפיסות תרבותיות מסורתיות בתחום ההתנהגות המינית מצביעה על שאיפה לקיים דפוסי חיים המוכרים להם בנושאי הורות ומשפחה, אך לצידה עלתה תחושת הכישלון הצורב והאחריות הכבדה על אי-היכולת לחנך את בנותיהם לממש את עקרונותיהם כפי שחפצו. העמידה על המשמר, שההורים מילאו בה תפקיד מרכזי, אותגרה והשתנתה בשנות החמישים: אף כי המאמץ נותר עדיין עיקש וחד, בכל זאת הוא היה כושל ברובו.

העשור הראשון לקום המדינה מתבטא אם כן בסגירות מינית שעמדה בסימן התרופפות, ובפרימת חוטי הערכים והמוסר המיניים שבהם דגל הדור המבוגר. נראה כי ההורים ראו בעצמם סמכות אחראית, בעלת ראייה מפוכחת הנשענת על אידאלים ומסורת, והם ביקשו להנחיל ערכים דומים לנערות. התגובות הנפוצות שנמצאו בקרב ההורים ממחישות כי הם ראו באובדן הבתולים בגדר בושה להם ולבנותיהם. עקב כך, נושא יחסי המין בקרב נערות זעזע את מערכות היחסים בין הורים לבנותיהן, והיו הורים שראו בכך כישלון למלא את

⁵⁰ חמדה גלעדי, "הנוער העבריין מאשים את אבא ואת אמא", **חרות**, 30 בדצמבר, 1955, 3; ברוך, "משבא הקץ לחסידה", 4.
⁵¹ בתשובה ל"בלונדינית מחדרה" נכתב כי "אביך דורש ממך שתלכי עמו לרופא מין, על מנת שהלה יבדוק אותך ויאמר לו אם ידעת כבר גבר או לאו. מובן שדרישה זו גורמת לך צער רב והשפלה. אמרי זאת לאביך, הסבירי לו כי בינך לבין ידידיך שוררים יחסי ידידות יפים ותו לא". "דרישות מוזרות", **לאשה** 606, 18 בנובמבר, 1958, 14.

⁵² "מאסר בית' כבימי הבינים", **לאשה** 15 (350), דצמבר 1953. ואילו "הג. החיפאית" שלא הורשתה לבקר בבית חברה הנער, נענתה בכך שעליה להסביר לאמה שאין מקום לחששות. "הבת נעתרה – האם מסרבת", **לאשה** 14 (349), דצמבר 1953.

מחויבותיהם ההריות. כיוון שהשיח בין הורים לנערות נעדר עיסוק רחב בשאלה מהי התפתחות מינית בריאה והתנהגות מינית רצויה בגיל הנעורים, עמדותיהן של הנערות בנושא מוסיפות נדבך חשוב לשאלות הקשות שמעלה סוגיית אובדן הבתולים.

מתוך מדור 'תיבת דואר', מגזין לאשה

"יחסים מסוכנים": עמדותיהן של נערות

הנערות הוטרדו בשאלות שונות בנושאי מיניות, והפנו אותן למדורי העצה משום ששיוועו להדרכה אשר הוריהן לא סיפקו להן באופן ממצה. חלק מהשאלות עסקו בסכנות הבריאותיות הטמונות במגע מיני ובדרכי התגוננות מפניהן,⁵³ ואחרות התמקדו ביחסי המין עצמם, ושיקפו בכך כי בנות הנעורים לא היו תמימות דעים ביניהן לגבי עצם קיומו של המגע מיני.

⁵³ "מהי העגבת?", **לאשה** 29 (418), 12 באפריל, 1955, 8; "שמירה על חוקי ההגיינה", **לאשה** 30 (419), 24 באפריל, 1955, 8; "הדרך – ישר לרופא מין!", **לאשה** 34 (423), 20 במאי, 1955, 8.

היו נערות שהתנגדו לכל מגע פיזי עם נערים, ולא חסכו ביקורת מנערות המתירות זאת.⁵⁴ אחרות הביעו אכזבה ותרעומת בעקבות ניסיונותיהם של נערים שהכירו לנשקן או לחבקן. מחוות פיזיות התפרשו בעיניהן כחוסר תום לב, והעלו חשדות באשר לטוהר כוונותיהם של הנערים. הן חשו שמוטל עליהן למשטר את אופי היחסים עם נערים ולהדוף כל ניסיון של קרבה אינטימית מצידם, בין אם מדובר במפגש אקראי עם נער זר ובין אם הניסיון התרחש במסגרת קשר רומנטי ממושך.⁵⁵ מנגד היו נערות שנקטו גישה ליברלית יותר, והתירו לנערים לחבקן ולנשקן תוך הסתייגות ממה שהומשג בשם הקוד "חציית גבולות". בתחקיר של שפרה בר טוב בנושא דמותה של הצעירה הישראלית בראשית שנותיה של המדינה הוצגה הנערה מזל ש., בת 18 משכונת התקווה בתל אביב, כבעלת "ידיעות יסודיות 'במה שבחורה צריכה לדעת כדי לא ליפול בפח'". היא סיפרה כי על אף ש"אסור להתחבק ולהתנשק, אני עושה לפעמים את זה, מפני שזה כל כך טוב, ושוכחים את כל הצרות". "נערה אלמונית" סיפרה כי "לא הבינתי מה סיבת הרעש הגדול שמקימים סביב בעיית המין. הייתי בת 15, וכבר קיבלתי ונתתי נשיקות. אף ידעתי מנין באים התינוקות". גם שולמית, שתוארה כחסידת "האהבה האפלטונית", ציינה את האיסור והצהירה כי "למרות שהתנשקתי כבר עם בחורים רבים, ולא תמיד זה היה רע, בכל זאת אסור לנו להדרדר לדרגת הבהמיות".⁵⁶

נערות מעטות ערערו על הסטנדרט הכפול האוסר עליהן דברים שהוא מתיר לנערים. במכתב נועז ונדיר לעיתון **לאשה** כתבה "נערה צעירה ומשכילה" שלדעתה זכויות האישה בתחום המין שוות לזכויות הגבר, ותקפה את העמדות הקונפורמיסטיות של העיתונאיות. האחרונות השיבו בדברים הבאים:

האשמת אותנו בנטייה לקבל דעות מוסכמות, וכאילו מושפעות אנו מדעת החברה ומשום כך, מגיעות אנו להנחה כי מוטב להמנע מיחסים כאלה לפני הנישואין [...] נניח לרגע קט כי הנחתך

⁵⁴. במכתבן לעיתון, כינו "החברות הטובות המצפות לתשובה" את חברתן בשם הגנאי "פושעת" משום שהתירה לחבר שלה לנשק לה, ותהו "אם קירבה כזאת היא בגדר של פשע". "תצוגת ראוה", **לאשה** 619, 17 בפברואר, 1959. גם "יפה הגימנזיסטית" התאוננה על כך שאינה יכולה להיות שותפה בחברות הנוער "משום שבני הנעורים היו עוסקים שם במשחקי אהבה בצוותא. ליחסי מין לא הגיעו [...] אך היו קרובים מאוד לנוסח יחסים מעין זה." "בתכנית: משחקי אהבה", **לאשה** 611, 23 בדצמבר, 1958, 16.

⁵⁵ תמר ג. "הבת ימית" תיארה כיצד בן זוגה הניח את ידו על כתפה לאחר שמונה חודשי חברות. היא לא התנגדה, אך כששבה הביתה החליטה כי עליה להיפרד ממנו, שכן עלולים להתפתח ביניהם "יחסים מסוכנים". "לאחר שמונה חודשים", **לאשה** 621, 3 במרץ, 1959, 16.

⁵⁶ גם הנערה הלנה ג. מנהריה, ילידת גרמניה, שהגיעה ארצה בגיל צעיר ו"כיום היא בת 18 ומודה שהיא 'יודעת' על החיים יותר משידעה הסבתא שלה בהיותה בת 30." "לדבריה", "נשיקה זה כלום, העיקר טבעת על האצבע. לפעמים אני מכירה בחור נחמד על שפת הים ומתנשקת איתו בערב. אז מה [...] אני רוצה בחור יפה, גבוה, רחב ושיהיה ספורטאי. השכלתו לא חשובה, העיקר שידע לכתוב מכתבים יפים ולנהוג במכונת". שפרה בר טוב, "דמותה של הצעירה הישראלית" [מחקר מיוחד של "לאשה"], **לאשה** 31 (366), 14 באפריל, 1954, 6.

נכונה ואנו "מתחשבות בדעת החברה", כדברייך. האינך סבורה כי "התחשבות" זו אינה אלא ביטוי להלך רוחן וערכיהן של רוב הנערות בנות גילך? אי אפשר שלא להתחשב בחברה [...] אותה נערה "חופשית" שאת מהללת אותה, סובלת מאוד מ"מה שיאמרו הבריות" ומהבגידה "במושגים של אבא ואמא". לעיתים היא קוראת בשם "חופש" את חוסר הרסן והבלמים הגורמים לה להיות קורבן של יצריה החזקים [...] עליו לאמר לך שבמערכת מתקבלים מדי יום מכתבים רבים של נערות המבכות את הצעד הפזיז שעשו. נערות הכותבות על בושה, אכזבה, חרטה, ואפילו תוצאות רציניות יותר [...] רק משום "טעות" של רגע אחד.⁵⁷

התביעה לחופש מיני לא מוצגת כאן רק כהתנגדות לעמדת העיתונאיות, אלא גם כהתנגדות לרצון ההורים. חלק מהנערות סברו כי המבוגרים "מיושנים" בדעותיהם, ואף האשימו את ההורים בכך ששכחו שגם הם היו פעם צעירים ורצו לאהוב. פערי הדורות מתגלעים ביתר שאת בקרב נערות הקוראות לשחרור מיני, שאינן בטוחות שהגבולות שמציבים בפניהן ההורים הם אכן קוד ההתנהגות הרצוי, ומוחות נגד "העוול" שנגרם להן. כך למשל, נערה המאורסת לבן זוגה התאוננה שאף לקראת נישואיה אין היא יכולה לרכוש את הידיעות הדרושות מאמה: "אמא שלי לא תבין כלל מה חפצי ממנה! [...] ומה תוכל לספר לי? ובכלל, אני מתביישת ממנה יותר מכל אדם אחר".⁵⁸

הנערות התאוננו בעיקר כי האימהות עצמן אינן בקיאות בנושא המין, מתביישות לדון בו ומתחמקות מלשוחח על משמעויותיו הרגשיות. לגבי יחסיהן עם הוריהן בכל הנוגע לסוגיות המין הן היו חלוקות פחות – כך לדוגמה, נערה הסבירה כי היא אומנם חשה בת מזל שהוריה מבינים אותה ומשיבים על שאלותיה, אך הדברים שהשמיעו באוזניה בענייני מין כבר "יצאו לה מן האף", שכן הם סבבו סביב הצד הפיזי של המין בדמות "שיעורי היגינה מבחילים", ספרים מדעיים, דיאגרמות והשוואות:

אין הם מסבירים לנו אף שמץ ממהות ההרגשה הממוגנת שאנו חשות כאשר בחור מאמצנו אל לבו ונושק לנו. אין אנו רוצות שהוא יחדל, אך ברור לנו מאידך, שעלינו להפסיקו. ואנו תמהות מדוע עלינו להפסיקו. שכן כל העת זה נראה לנו טבעי ונכון [...] מובן שנערה הגיונית ובריאה בשכלה לא תבוא ביחסים בדם קר עם כל גבר, כדי לרכוש ניסיון. אך המצב שונה כשהנערה כבר

⁵⁷ "האמנם מותר לנערה כל אשר מותר לגבר?", **לאשה** 6 (341), 21 באוקטובר, 1953, 7.

⁵⁸ אלה עצמונית, "היכוננו לקראת חיי הנישואין: הדברים שעלייך לדעת בטרם תינשאי לבחיר לך", **לאשה** 20 (355), 27 בינואר, 1954, 4. ראו גם: ב' וולמן, "השאלה המינית בגיל הנעורים", **החינוך** (טבת-ניסן תש"ז), 189.

מאוהבת, והיא מוצאת את עצמה מגורה מאוד ולא יודעת מה לעשות [...] כלום יהיה זה עוול מצד הורינו למנוע בעדנו מלהביע את אהבתנו השלמה (אם אמנם זה הדבר הבריא ביותר) רק מתוך חשש שנכתים את שמם בזה שנקדים להביא ילד לעולם! או רק משום שגודלנו לחשוב שסיפוק מיני ותענוג מיני הינם דברים גסים! אני רוצה בכל ליבי לעשות את הדבר הנכון אך באמת שאיני יודעת למי להאמין. מגוחך הדבר שהורי חושבים כי בעייתי הגדולה ביותר היא אם להניח לבחור לנשקני בפתח הבית. אילו ידעו מה בעייתי האמיתית, לבטח היו אוסרים עלי לצאת את הבית לאחר רדת השמש. גם כך הם חשדנים נורא.⁵⁹

הנימוקים העיקריים של נערות לטובת קיום יחסי מין היו היותם יצר טבעי שאין לדכאו, ביטוי לאהבה, רצון ליהנות מהחופש שמקנים להן חיי העיר וסירוב לקבל נורמות מסורתיות. היו נערות שלא חשו כי בשל האקט המיני הן "מאבדות" דבר-מה, והן התלבטו פחות בעניין. עם זאת, ההורים ניסו להטמיע בהן את הערכים והרעיונות המופיעים בעיתונות, ונימקו זאת בתחושת הבושה. הם סברו כי יש לתבוע מהנערות להבין את משמעות התנהגותן, לקבל את התוצאות האפשריות ולשאת באחריות להן, הן לגבי עצמם והן לגבי הזולת. אך תביעה חינוכית מעין זו הייתה חסרת משמעות משום שלא התבססה על היכרות עם עמדותיהן והתנהגותן של המתבגרות.

הגישות המנוגדות משקפות כיצד בתקופה זו היו נערות שסירבו להשלים עם האיסורים המיניים הקיצוניים, ונקטו סובלנות יחסית כלפי אובדן בתוליהן. בכך יש משום קונפליקט אשר התקיים בין תחושת הבושה של הנערות מפני סביבתן, לבין אורח החיים אשר ביקשו לסגל לעצמן. אף אם דבקה בנערות תחושת בושה, הן הפגינו עמדות המערערות על היות היחידה הפטריאכלית מסגרת שהאישה חייבת בשמירתה, וסירבו לעיתים לציית לדפוס ההתנהגות המצופה מהן, שבמרכזו התביעה לצניעות ולטוהר בתחום ההתנהגות המינית. תהליכי החינוך שעליהן גדלו והתפתחו הנערות הובילו אותן לחוש בושה נוכח מעשיהן, לא משום שהאמינו כי אינם טובים וראויים, כי אם בשל החשש מפני מה שיגידו אחרים ומה יחשבו עליהן.

חלק מהנערות, בהתאם לגילן, כלל לא ראו עין בעין עם המבוגרים, ועסקו בצדדים שעניינו אותן במין השני – כמו תשוקה, מגע מיני ואהבה. ייתכן שהמיניות עוררה סקרנות ומשיכה אצל הנערות שמקורה הן בהנאה המיוחסת לה, והן רצון להציץ ולטעום מן האסור; אובדן הבתולים היה אומנם דבר חד-פעמי, אך בכל זאת קיום

⁵⁹ "מכתב גלוי של נערה אלמונית; תשובות ההורים 'יצאו לי מן האף'!", **לאשה** 24 (413), 7 במרץ, 1955, 10.

יחסי מין בראשונה היה לחוויה חדשה ואפשרות לעבור שינוי שאין חזרה ממנו. ומתברר כי אף שהנערות התבקשו כמקודם לציית להוראות, הן היו נכונות לכך פחות מהמצופה מהן, וביתר שאת כאשר הציות למבוגרים התנגש בעוצמה רבה עם צרכיהן האישיים.

מסיבת ריקודים לנוער, דצמבר 1955. מתוך אוסף התצלומים הישראלי, צולם על ידי אילן ברונר.

סיכום

אובדן הבתולים מחוץ למסגרת הנישואין היה בשנות החמישים סלע מחלוקת בין הדור המבוגר לדור הנערות. הבושה הכרוכה ביחס לסוגיה זו מצד הדור המבוגר השתקפה בהימנעות מעצם הדיבור עליה, והדבר יצר כשל משמעותי ביחסים בין הורים, מבוגרים ונערות. הבושה צמצמה במידה רבה את השיח בין הורים לבנותיהן בנושא מיניות, אך היא לא הצליחה להעלים את העניין של נערות ונערים בנושא. ההבחנות בין נערות "מופקרות" ל"הגונות" הושרשו באופן עמוק בתודעתן של נערות משום שזכו לחיזוק ואישור מצד מומחים, עיתונות התקופה וההורים. הבחנות אלו ממחישות כיצד ערכים קולקטיביים פטריארכליים תפסו מקום דומיננטי במרחב המיני האינטימי, שהמשיך לשמר אי-שוויון מגדרי על אף השאיפה לכונן חברה חדשנית ופתוחה. בבחינת העשור הראשון למדינה מתגלה כיצד עיתונות נשים שנכתבה על ידי נשים למען נערות

ונשים, משמרת סטנדרטים שנקבעו במקור על ידי גברים ומתבוננת בניהול חיי המין מנקודת המבט של הגבר והנער הצפוי להינשא לנערה בעתיד.

ניתן ללמוד מכך על תחומים שרווחו בשיח של בני הזמן: ממה התביישו, מה עורר בהם עניין, וחשוב לא פחות – ממה נמנעו במכוון מלדבר. השתיקה בנוגע ליחסי המין תוחזקה באמצעות תחושת בושה, ואובדן הבתולים נתפס כמבייש ומשפיל עבור הנערה. הדיון מדגים כי לבושה ישנו דפוס תרבותי, אך היא אינה צבועה בגוון אחיד: יש בושה המכוונת כלפי נערות מצד סביבתן, יש בושה שעיקרה "מה יגידו", יש בושה המכריעה את המתביישת ובושה שנערות התגברו עליה. אך הבושה והביוש התקיימו גם בקרב ההורים והעיתונאיות – המבוגרים שביקשו להסתיר את העניין של הנערות במין, למשטרן ולהכפיף אותן למרותם.

שיקוף תחושותיהם ומחשבותיהם של יחידים עשוי, במקרים רבים, להשליך על תהליכים גדולים יותר שהתקיימו בחברה ולפרוט את התמונה הגדולה לפרטיה. בכך משמש גם מקרה המבחן של השיח על אובדן הבתולים לחשיפת טפח מקורות החברה הישראלית בשנות החמישים. אף כי בעשור הראשון לקום המדינה הושתה החברה על ערכים קולקטיביסטיים של בניית אומה, היו בתוכה פרטים שלא בהכרח פעלו בקנה אחד עם ערכים נשגבים מעין אלה, ערערו עליהם ויצרו ערכים מקבילים וחדשים. הנערות היו חלוצות במובן זה, משום שעל אף הרתיעה מן המין והסתרתו, הן שמו עצמן במוקד והתייחסו אל האינדיבידואל יותר מאשר לצרכי החברה, אף אם כלל לא היו מודעות לכך. מנעד הרגשות העולים סביב אובדן הבתולים משרטט את אופן התהוותם של תהליכי שינוי, ומה הנערות חשבו והרגישו לגביהם.

בטוחני כי נותר מקום לבדיקה שלמה יותר של נושא זה. במאמר זה עסקתי בעיתונות בתפוצה ארצית, ומומלץ לבדוק את אופי העיסוק בסוגיות אלה גם בעיתונות שפורסמה בקיבוצים ובמושבים, ולהשוות ביניהם על מנת לברר קשר אפשרי בין צורת התיישבות ואזור מגורים גאוגרפי לבין בושה ובתולים. על מנת לברר באיזו מידה היו התפיסות הנדונות כאן תלויות-תרבות או אוניברסליות, דרוש גם מחקר המנתח את נקודת מבטם של בני עדות שונות כלפי תופעה זו. מחקר מעין זה עשוי להציג תמונה רחבה על מיניותן של נערות בישראל בשנות החמישים. תיאור העבר באמצעות הבנה מיטבית של האופנים שבהם פעלו בני אדם פותח צוהר לסיפור היסטורי בעל צורה ומשמעות מפרה, לא רק עבור חוקרי העשור הראשון לקום ישראל והמתעניינים בקורות אזרחי המדינה החדשה, אלא גם לקוראים המבקשים להרחיב אופקים ולהעמיק את ידיעותיהם ההיסטוריות ותובנותיהם על חיי היום-יום של תושבי הארץ באותה תקופה.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

החינוך

הרופא העברי

חווה לאשה ולאופנה

חיי שעה

לאשה

מעריב

דבר

חרות

מעריב

מקורות משניים

אליאור, רחל. "נוכחות נפקדות" טבע דומם' ו'עלמה יפה שאין לה עיניים': לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית. " בתוך **תרבות היהדות החילונית: הגות חדשה בישראל**, עורך יעקב מלכין, 153–214. ירושלים: כתר, 2006.

אלמוג, שולמית וקארין יפת. "מיניות מגדר ומשפט – בין כלכלת מין לקלקלת מין." **משפטים** מ"ה, מס' 2 (תשע"ו): 385–437.

אמדע, אור ועדנה בן-אליהו. "דימויי מין, תפיסה עצמית והערכה עצמית: הבדלים בין המינים בגיל ההתבגרות." **מגמות** ל"ד, מס' 4 (ינואר 1993): 538–562.

בן עמי, אילן. "מי קורא מה?": קריאת עיתונים בישראל כדפוס של צריכת תרבות. " חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1988.

ברטוב, חגית. "אתגר הרווקות: האם הגדרת תופעת הרווקות כ"בעיה" עונה על צורך חברתי?" **דעות** 17 (תשס"ד): 28–30.

- גבע, שרון. **האשה מה אומרת? נשים בישראל בשנות המדינה הראשונות**. ירושלים: מאגנס, 2020.
- דוידוביץ, אביטל. "בין קליעה לכליאה: על שיער ובתולים בתרבות היהודית באשכנז בימי-הביניים". **זמנים** 118 (2012): 50–61.
- הורוביץ, דן ומשה לויסק. **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר**. תל אביב: עם עובד, 1990.
- . "בין 'חברה חלוצית' ל'ככל הגויים'". **מולד** 18 (1961): 413–431.
- הימלבוים, איתי. "תפיסת התפקיד והתפקוד העיתונאי ותפיסת חופש העיתונות כפי שאלו באים לידי ביטוי בתקנוני אתיקה – מחקר בינלאומי משווה". חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 2003.
- הרצוג, חנה. "עיתונות נשים: מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר?" **קשר** (1999): 124–133.
- וולמן, ב. "השאלה המינית בגיל הנעורים". **החינוך** (טבת-ניסן תש"ז): 185–204.
- זידמן, מרדכי. **אויבי הנוער: מחלות המין, המלחמה בהן והשמירה בפניהן**. תל אביב: מ' נוימן, תש"ט.
- חיגר, עמנואל. "החינוך בענייני מין בבית הספר התיכון". **החינוך** (תמוז תשכ"ג): 59–64.
- טנא, עפרה. **הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2013.
- יונאי, יובל. "מיניות". בתוך **אי/שוויון**, עורכים אורי רם וניצה ברקוביץ, 250–257. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2006.
- ליידן, סוניה. "'לאשה' – שבועון ישראלי לנשים: ביתיות, ייצוג עצמיות ומציאות". **קשר** 28 (2000), 36–42.
- מטמון, אברהם. **חיי המין של האדם: בליות 42 ציורים ולוח הענינים**. תל אביב: המכון להיגיינה ומדעי המין, 1948.
- מיכאלי, נועה. "מידע וידע בעיתוני נשים בישראל 1947–2002 – מגמות ושינויים: המקרה של שבועון 'לאשה'". חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, 2005.

סמילנסקי, יעקב. **האם והילד: ספר עזר לאם, למטפלת ולמחנכת**. תל אביב: חן, 1961.

עילם, תמר. "התמודדות פעילה וסבילה עם רגשות בושה." חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בר-אילן, 2002.

פוגל-ביז'אוי, סילביה. "משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות." בתוך **מין מיגדר פוליטיקה**, עורכות דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה וסילביה פוגל-ביז'אוי, 107-166. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999.

פוקו, מישל. **תולדות המיניות I – הרצון לדעת**. תרגום: גבריאל אש. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996.

פינשטיין, ז. "הרופא כאיש מדע." **הרופא לעם: קובץ לענייני בריאות והיגיינה ח'** (1953): 115-117.

קאבאליון, גבריאל. "השיח המקצועי בחינוך המיני בישראל." חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997.

קוזמא, ליאת. "אותו הסקס בדיוק: ייעוץ מיני ביישוב העברי בשנות השלושים." **תיאוריה וביקורת** 37 (2010): 96-124.

קניאס, יואב. "מין, מדע מדיה: ניתוח ההיבטיים הפומביים של הייעוץ המיני בעיתונות הייעודית העברית." **מסגרות מדיה** 17 (2018): 134-143.

רוביצ'ק, סיגל. "נשים בעיני עצמן – דימויים של תעסוקת נשים בעיתון לאשה בשנים 1950-1995." חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב, 1995.

רוזין, אורית ונדב דוידוביץ'. "ההסתדרות הרפואית בישראל בשנות החמישים ובשנות האלפיים." **עיונים בתקומת ישראל** 19 (תשס"ט): 56-92.

רוזנברג-פרידמן, לילך. **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב**. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2005.

שוורץ (קרדיט), נאוה, "הקשר בין סגנונות ההתקשרות בבגרות לבין התפקוד המיני." חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1995.

שמעוני-תדמור, טלי. **שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966**. קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, 2010.

שרעבי, רחל. "פרטית שהיא ציבורית: מקומה של האישה במושבי העובדים הראשונים." בתוך **בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב**, עורכות: סילביה פוגל-ביזאוי ורחל שרעבי, 130-160. רמת אפעל: יד טבנקין, 2013.

Abell, Ellen and Victor Gecas. "Guilt, shame and family socialization: A retrospective study." *Journal of Family Issues* 18, no. 2 (1997): 99-123.

Achteiger, Anja and Peter M. Gollwitzer. "Rubcion Model of Action Phases." In *Encyclopedia of Social Psychology*, edited by Roy F. Baumeister and Kathleen D. Vohs, 769-770. Thousand Oaks: Sage, 2007.

Alfieri, Thomas. "Gender stereotypes during adolescence: developmental changes and the transition to Junior High-School." *Developmental Psychology* 32, no. 6 (1996): 1129-1137.

Ausubel, David. "Relationships between shame and guilt in the socializing process." *Psychological Review* 62, no. 5 (1955): 378-390.

Berger, Peter L. and Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Press, 1966.

Bernstein, Deborah. "Daughters of the Nation: Between the Public and Private Spheres in Pre-State Israel." In *Jewish Women in Historical Perspective*, edited by Judith Baskin, 287-311. Detroit: Wayne State University Press, 1998.

Carpenter, Laura. *Virginity Lost: An intimate Portrait of First Sexual Experiences*. New York: New York University Press, 2005.

- Conrad, Peter. "Medicalization and Social Control." *Annual Review of Sociology* 18 (1992): 209–232.
- Gagnon, John H. and William Simon. *Sexual Conduct: The social sources of human sexuality*. Chicago: Aldine, 1973.
- Goffman, Erving. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City: Doubleday, 1959.
- Grushka, Theodore. *Health services in Israel: a ten year survey 1948–1958*. Jerusalem: Ministry of Health, 1959.
- Hochschild, Arlie R. "Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure." *American Journal of Sociology* 85, no. 3 (1979): 551–575.
- Laws Long, Judith and Pepper Schwartz. *Sexual scripts: The social construction of female sexuality*. Hinsdale: Dryden Press, 1977.
- Muchembled, Robert. *Orgasm and the West: A History of Pleasure from the Sixteen Century to the Present*. Translated by Jean Birrell. Cambridge: Polity Press, 2008.
- Rozin, Orit. *A Home for All Jews*. Waltham: Brandeis University Press, 2016.
- Scheff, Thomas. "Shame in self and society." *Symbolic Interaction* 26, no. 2 (2003): 239–260.
- Sirianni, Frank, A. "Caesar's decision to cross the Rubicon." *L'Antiquité Classique* 48, no. 2 (1979): 636–638.
- Sperling, Daniel. "Commanding the 'Be Fruitful and Multiply' Directive: Reproductive Ethics, Law, and Policy in Israel." *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 19, no. 3 (2010): 363–371.

Tangney, June P. "Assessing individual differences in proneness to shame and guilt: development of the Self-Conscious Affect and Attribution Inventory." *Journal of Personality and Social Psychology* 59, no. 1 (1990): 102–111.

Taylor, Gabriele. *Pride, Shame, and Guilt: Emotions of Self-assessment*. Oxford: Clarendon Press, 1985.

Tomkins, Sylvan. *Affect, imagery, consciousness* (Vol. 1). New York: Springer, 1962.

Weeks, Jeffrey. *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800*. London: Longman 1981.

---. *Sexuality*. Hoboken: Taylor and Francis, 2013.

World Health Organization, accessed March 30, 2022, https://www.who.int/health-topics/sexual-health#tab=tab_2

אולימפיה ונכתנבו: לידתו של אלכסנדר" כטקסט אוטואתנוגרפי | הדר חוטר

ישי

מאמר זה מציג ניתוח תאורטי של הסיפור "אולימפיה ונכתנבו: לידתו של אלכסנדר" (*Olympias and Nectanebo: The Birth of Alexander*) באמצעות עיקרי תאוריית "אזור המגע" (Contact Zone), העוסקת בניתוח מצבים היסטוריים של מפגשים בין-תרבותיים המגלמים יחסי כוחות א-סימטריים. בכך מגדיר המאמר את הסיפור הפותח בקובץ הסיפורים הקנוני רומן אלכסנדר (*Alexander Romance*) כטקסט אוטואתנוגרפי, קרי, טקסט ספרותי המבטא משמעויות תרבותיות רחבות מנקודת מבטו הסובייקטיבית של מחברו. המאמר ידון בסיפור הלידה של אלכסנדר כתגובה ספרותית של כותב מצרי, בן מעמד הכוהנים, לתהליך המיזוג בין התרבות המצרית הילידית לאליטה היוונית הקוסמופוליטית, אשר שלטה בתקופה ההלניסטית במצרים. בתוך כך ינותחו המתחים התרבותיים, הפוליטיים והדתיים שנולדו מתוך תהליך מיזוג היסטורי זה.

החל מהתקופה הרומאית ועד למאה העשרים, היסטוריונים נהגו להציג את התקופה ההלניסטית במצרים כתקופת ביניים תרבותית ופוליטית בין מצרים העתיקה, שבה שלטו שושלות הפרעונים הילידיות, לבין מצרים הרומאית שהתפתחה לאחר מכן. בתוך כך תוארה מצרים ההלניסטית כתקופה של דעיכה וקמילה תרבותית, מתוך תפיסה היסטוריוגרפית טלאולוגית שהתמקדה בעלייתה של רומא.¹ אך באמצעות הניתוח התאורטי של סיפור לידת אלכסנדר, במאמר זה תוצג מצרים ההלניסטית באופן שונה – כתקופה שבה חלו שינויים חברתיים ותרבותיים ייחודיים, עקב המפגש בין האליטה הקוסמופוליטית דוברת היוונית לבין שכבת הכוהנים המצרית הילידית, ובכך כביטוי לאזור מגע.

מבוא

המאמר יציג תחילה את תאוריית אזור המגע, כפי שבאה לידי ביטוי בכתביה של חוקרת הספרות והשפות מארי לואיז פראט (Pratt) במאמרה "אומנויות אזור המגע" ("Arts of the Contact Zone", 1991) ובספרה עיניים אימפריאליות (*Imperial Eyes*, 2008). המושגים התאורטיים העיקריים שעליהם יתבסס המאמר הם הטקסט האוטואתנוגרפי ומיזוג תרבויות (transculturation), במקרה זה בין תרבות מטרופוליטנית דומיננטית לתרבות

20 Christelle Fischer-Bovet, "A Challenge to the Concept of Decline for Understanding Hellenistic Egypt," *Topoi*¹ Frank W. Walbank, "Egypt in Polybius," in *Polybius, Rome and the Hellenistic World*: גם: 209. (2015): 29–54; James Davidson, "Hellenistic Constructs," *The Classic Review* 48, no. 2 (1998): 380–383.

שוליים נשלטת. באמצעות המבנה התאורטי שהציבה פראט, הסיפור "אולימפיה ונכתבו: לידתו של אלכסנדר" יוצג כטקסט אוטואתנוגרפי המבטא תגובה ספרותית של בן תרבות השוליים המצרית לעליונותה הפוליטית של התרבות המטרופוליטנית ההלניסטית. המאמר ידון לפיכך בתרבות היוונית במצרים ההלניסטית כתרבות מטרופוליטנית, קרי, תרבות דומיננטית בעלת תודעה קוסמופוליטית ונוכחות על-אזורית שפעלה בתקופה ההלניסטית.² יש לציין כי ישנה בעייתיות בעצם הגדרת התרבות המצרית כשולית, עקב ההשפעה הפוליטית, המדעית, התרבותית והדתית הנרחבת שלה על המרחב ההלניסטי – שהתפרשה מאיי יוון, דרך אסיה הקטנה, סוריה ומצרים, ועד דרום איטליה.³ אולם מושג זה נבחר בכל זאת לניתוח המאמר בשל המאפיינים הלוקאליים של התרבות המצרית בהשוואה לתרבות היוונית הקוסמופוליטית, וכן בשל יחסי הכוחות הא-סימטריים בין התרבות המצרית לבין זו היוונית במצרים באותה תקופה.⁴

לאחר הסקירה התאורטית יוצג במאמר ניתוח עלילת הסיפור "אולימפיה ונכתבו" כמקור היסטורי ראשוני, דרך השימוש במושג התאורטי טקסט אוטואתנוגרפי – טקסט המבטא את דרכי ההתמודדות של תרבות שוליים עם כפיפות לתרבות מטרופוליטנית.⁵ לשם כך תוצג תחילה עלילת הסיפור, ולאחריה יוצגו פרשנויות לו הנשענות על מקורות משניים רלוונטיים. הניתוח יתמקד במבנה העלילה עצמו, המציג היפוך ביחסי הכוחות בין התרבות המצרית לזו ההלניסטית, וממנו משתקפת השאיפה החברתית והפוליטית להיפוך תפקידים תרבותיים ומעמדי. נוסף על כך, הניתוח יבחן על סמך מקורות רלוונטיים את הסגנון הספרותי אשר בא לידי ביטוי במקור המדובר, על מנת לשייך את הסיפור לכותב מצרי ילידי, בן מעמד הכוהנים, אשר ככל הנראה כתב בשפה הדמוטית ופעל בתקופה ההלניסטית המוקדמת במצרים. מתוך ניתוח הסיפור כטקסט אוטואתנוגרפי, טענת המאמר היא שמצרים ההלניסטית היא למעשה דוגמה מהעת העתיקה לאזור מגע תרבותי, שבו יחסי כוחות א-סימטריים בין תרבות מטרופוליטנית שולטת לבין תרבות שוליים נשלטת סיפקו קרקע פורייה

² Angelos Chaniotis, *Age of Conquests* (Cambridge: Harvard University Press, 2019), 6.

³ Brian McGing, "Egypt's Specificity and Impact on Hellenistic History," in *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, ed. Katelijin Vandorpe (Hoboken: Wiley Blackwell, 2019), 564–572; Chaniotis, *Age of Conquests*, 5.

⁴ Fischer-Bovet, "Social Unrest and Ethnic Coexistence in Ptolemaic Egypt and the Seleucid Empire," *Past & Present* 229, no. 1 (November 2015), 21–22.

⁵ Mary Louis Pratt, "Arts of the Contact Zone," *Profession* (1991), 35; Garance Maréchal, "Autoethnography," in *Encyclopedia of Case Study Research*, ed. Albert J. Mills, Gabrielle Durepos and Elden Wiebe (Thousand Oaks: Sage, 2010), 43. לניתוח שונה של מצרים ההלניסטית ראו: Ian S. Moyer, "Finding a Middle Ground," in *Perspectives on Ptolemaic Thebes*, ed. Peter F. Dorman and Betsy M. Bryan (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2011), 115–137; Gilles Gorre, "The Satrap Stela," *Journal of Egyptian History* 10 (2017), 51–68.

להתהוות תרבות מצרית-הלניסטית ממוזגת. הסיפור ישמש גם כעדות להתמודדות המצרית עם מפגש בין-תרבותי זה.

אוראוס, קוברה מיצרית, בעלת כתר אדום המקושר למצרים התחתונה. מצרים, 664-332 לפנה"ס.

תאוריית אזור המגע

פראט הגדירה לראשונה את תאוריית אזור המגע במאמרה המכונה "אומנויות אזור המגע".⁶ תאוריה זו מאפשרת בחינה מתודית של מרחבי אינטראקציה בין תרבויות שונות, ובעיקר נוכח יחסי כוחות א-סימטריים ביניהן, כמו במצבים של כיבוש ושיעבוד. המושג "אזור המגע" מתאר את התוצרים החברתיים והתרבותיים של אותם יחסים א-סימטריים, אשר באים לידי ביטוי בשתי התרבויות המעורבות גם כאשר המגע ביניהן תם כביכול. השימוש המקורי של פראט במושג זה נקשר לחקר השפה והספרות, והתבסס על הנחת המוצא שיצירות ספרות משקפות את תוצאותיהם של מפגשים בין-תרבותיים. אך מאז שהוצג בפני הקהילה המדעית, שימש המושג אזור המגע ככלי תאורטי בענפי מחקר רבים נוספים. כאמור, מושג זה נקשר בעיקר לחקר תקופות אלימות בהיסטוריה, אך ניתן להשתמש בו גם בהקשר לחילופי מידע וקשרים תרבותיים בין חברות שלא התקיימו ביניהן יחסים אלימים, למשל בשיתופי פעולה הדדיים. לפיכך, כיום משמשת תאוריית אזור המגע באופן כללי יותר לחקר גבולות תרבותיים וחצייתם.⁷

פראט הגדירה את אזורי המגע כמרחבים שבהם תרבויות נפגשות, מתעמתות ומתמודדות זו עם זו בהקשר של שליטה וכפיפות.⁸ בכך, המונח "מגע" מגלם ממדים אינטראקטיביים של מפגש אימפריאלי, תוך התמקדות בנקודת מבטו של הנכבש.⁹ דגש מהותי העולה מתאוריית אזור המגע הוא כאמור האינטראקציה הבין-תרבותית עצמה ותוצריה, ולא רק השקפתו של הכובש על הנכבש או להפך, מתוך התמקדות בזוהת של כל אחד מהצדדים שהתפתחה דווקא ביחס לאינטראקציה עם האחר. בכך מאפשר המושג לבחון קטגוריות מצטלבות של זהות תרבותית, כדוגמת דת, מגדר, מסורת ומעמד, מנקודת מבטו הסובייקטיבית של הנכבש, באמצעות בחינת דרכי הביטוי וההגדרה שלו את זהותו ואת החברה הקולקטיבית שאליה הוא משתייך.¹⁰

פראט הדגימה זאת באמצעות ניתוח ספר מתחילת המאה השבע-עשרה בשם הכרוניקה החדשה והממשלה הטובה (*The First New Chronicle and Good Government*) (Felipe de), פרי עטו של הכותב הפרואני דה איילה (Felipe de)

Pratt, "Arts of the Contact Zone."⁶

Marilyn Edelstein, "Multiculturalisms, Past, Present, and Future," *College English* 68, no. 1 (September 2005),⁷ 27.

Pratt, "Arts of the Contact Zone," 36.⁸

Mary Louis Pratt, *Imperial Eyes* (London and New York: Routledge, 2008), 8.⁹

Edelstein, "Multiculturalism," 27–28.¹⁰

11. Ayala, c. 1535–1616). זהו טקסט דו-לשוני שנכתב בספרדית ובקוואצ'ווה, שפת הילידים בהרי האנדים שבפרו,¹² ובו מגוון איורים ועלילות המתארים את אופי הכיבוש הספרדי במקום. כך ביטא דה איילה את ההשלכות התרבותיות של הכיבוש במולדתו.¹³ פראט ניתחה את כתב היד בכלים סוציולוגיים וספרותיים, והתעמקה בפרט באינטראקציה התרבותית שעולה ממנו. כך, למשל, בסיפור אחד מני רבים שקיבל פרשנות מחודשת בספר מוצגת גרסה אלטרנטיבית של דה איילה לסיפור המקראי של אדם וחווה, ובו משולבים הילידים מדרום אמריקה בסיפור בריאתה של האנושות. בכך הוא מבצע ניכוס תרבותי ההופך את המיתוס על הזר והמרוחק לקרוב ולמקומי. פראט סיווגה כתב יד זה כטקסט אוטואתנוגרפי, כלומר טקסט המשלב אלמנטים אוטוביוגרפיים עם משמעויות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות רחבות יותר.¹⁴

טקסטים אוטואתנוגרפיים נבחנים לפיכך לא כדי להבין מציאות אובייקטיבית, אלא דווקא כדי לחשוף את המציאות הסובייקטיבית מתוך נקודת מבטו של מחבר מתרבות השוליים, שהיא בהכרח תוצר של המפגש התרבותי. טקסטים אלו פנו במקרים רבים כלפי פנים וחוץ בו-זמנית, אל תרבות השוליים והתרבות המטרופוליטנית גם יחד, בין השאר באמצעות נוסח דו-לשוני – תכונה שכיחה בטקסטים אוטואתנוגרפיים.¹⁵ הלשון הכפולה מאפשרת לתרבות השוליים, קהילת המוצא של כותב הטקסט, להשתלב בתרבות השלטת המטרופוליטנית ולהשתוות אליה במסגרת המדיום הספרותי. התוכן האוטואתנוגרפי מבטא מיזוג בין שתי התרבויות ובכך משווה ביניהן במידה מסוימת, מה שמסייע לטשטש את יחסי הכוחות הא-סימטריים. כך, טקסטים אוטואתנוגרפיים מציגים שיתוף פעולה ויחסי קרבה מגוונים בין בני התרבות המטרופוליטנית לבין בני תרבות השוליים, אשר מבטלים את הדיכוטומיה התרבותית והמעמדית, לעיתים באמצעות התערבות ושינוי של התרבות הכובשת והחדרת אלמנטים של תרבות השוליים לתוכה.¹⁶

תופעה תרבותית נוספת של אזור המגע היא המיזוג התרבותי. משמעו של מונח זה אינו הטמעה של תרבות אחת, לרוב השולית, בתוך התרבות המטרופוליטנית (acculturation), או הימחקות תרבות השוליים עקב עקירתה המכוונת על ידי זו המטרופוליטנית (deculturation); במקום זאת, המיזוג התרבותי מגלם חלופה

Felipe Guaman Poma de Ayala, *The First New Chronicle and Good Government*, ed. and trans. Roland Hamilton (Austin: University of Texas Press, 2009), xiii.

Willem F. H. Adelaar, *The Languages of the Andes* (Cambridge: The Cambridge University Press, 2004), 179.¹²

Pratt, *Imperial Eyes*, 5.¹³

Pratt, "Arts of the Contact Zone," 34-35.¹⁴

Ibid, 35; Maréchal, "Autoethnography," 43.¹⁵

Pratt, "Arts of the Contact Zone," 3.¹⁶

שלישית וייחודית של תוצאות המפגש הבין-תרבותי שמתממשת באזורי המגע – היווצרותה של תרבות חדשה (neoculturation) מתוך מיזוג בין שתי התרבויות, באמצעות אימוץ הדדי של פרקטיקות תרבותיות, וגם נוכח קונפליקטים העולים מהמפגש.¹⁷ המיזוג נתפס לעיתים כבלתי נמנע, שכן כל מפגש בין-תרבותי אינטנסיבי עתיד לשנות במידה כלשהי את שתי התרבויות המקיימות ביניהן אינטראקציה. הן התרבות המטרופוליטנית והן תרבות השוליים שואבות זו מזו ומשתנות בעקבות המפגש ביניהן, גם אם נעשים מאמצים מכוונים מצד זה או אחר להימנע ממיזוג. ניתן לראות במיזוג התרבותי מצב המעניק עוצמה מסוימת לתרבות השוליים, שכן אלמנטים מתוכה חודרים לתרבות המטרופוליטנית ומשנים אותה על אף יחסי הכוחות הא-סימטריים בין שתי התרבויות.¹⁸ המיזוג התרבותי יכול להיתפס לפיכך כתופעה בעלת תפוצה גלובלית, שתדירותה גדלה ככל שתבויות מעצימות את המגע ביניהן דרך "שכבות" של מיזוגים – תאולוגיים, לשוניים, אמנותיים, חברתיים, כלכליים או פוליטיים, אשר מתעבות ככל שמתעצמת האינטראקציה הבין-תרבותית לאורך זמן.¹⁹

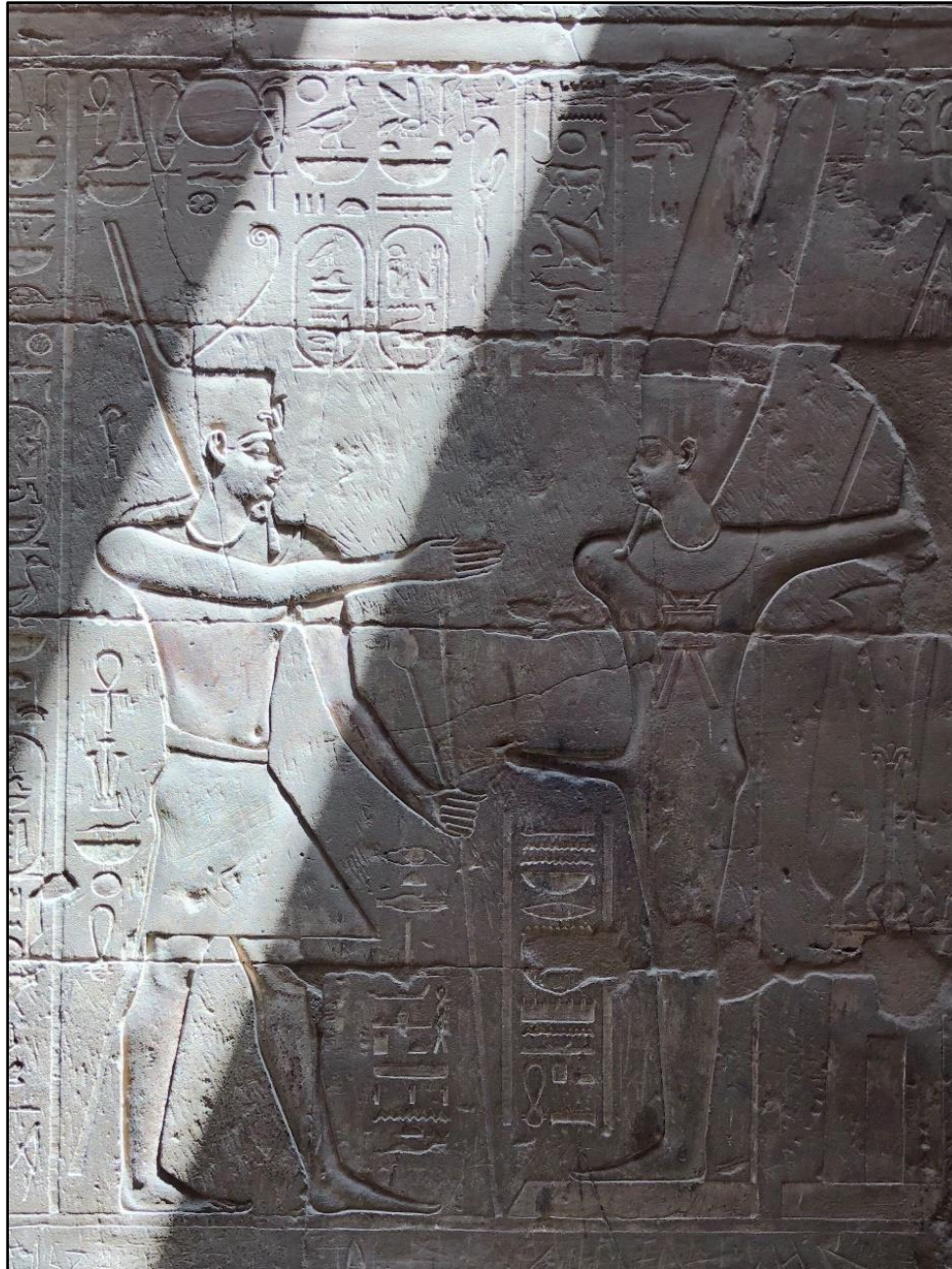
טקסטים אוטואתנוגרפיים יכולים לשמש לפיכך כעדויות למצב ביניים של המיזוג התרבותי, כמעין עדות לחוליה בודדת בתוך הרצף ההיסטורי המוביל למיזוג, עת כותב הטקסט פועל ביחס לתהליך המיזוג ומגיב לו. בחינה של טקסט אוטואתנוגרפי יכולה להניב הבנה חדשה על עולמו הסובייקטיבי של הכותב, העשויה להעיד על מצבו ואופיו של המיזוג התרבותי. בכך מסייע הטקסט לבחון עד כמה "שכבותיו" של המיזוג התרבותי מרובות ומעובות, ומהם המתחים העולים מתוך מיזוג התרבויות. טקסט המבטא משמעויות תרבותיות וחברתיות של אזור המגע יכול להיבחן כטקסט אוטואתנוגרפי אם מאפייניו תואמים לקווי המתאר התאורטיים שהוצגו לעיל. הצלבה של שתי התופעות הבין-תרבותיות הללו, הטקסט האוטואתנוגרפי והמיזוג התרבותי, מאפשרת ניתוח ספרותי של היצירה מפרספקטיבה תרבותית והיסטורית, ומהווה למעשה ניתוח תאורטי של אזור המגע.²⁰

Fernando Ortiz, *Cuban Counterpoint* (Durham: Duke University Press, 1995), 97-103; Pratt, "Arts of the Contact Zone," 36.

Elfriede Hermann, "Communicating with Transculturation," *Journal de la Société des Océanistes* 125 (2007), 257.

Elizabeth Kath, "On Transculturation," *Narratives of Globalization*, ed. Julian C. H. Lee (Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield International, 2016), 26-27.

Pratt, "Arts of the Contact Zone," 37.²⁰

אלכסנדר הגדול, מוכתר כפרעה, מקדש לוקסור, מצרים.

"אולימפיה ונכתנבו: לידתו של אלכסנדר" כטקסט אוטואתנוגרפי

רומן אלכסנדר הינו קובץ סיפורי פולקלור אגדיים המגוללים את חייו של אלכסנדר הגדול. הסיפורים מתמקדים בדמותו של אלכסנדר, מכונן האימפריה ההלניסטית שהתפרסה מהמרחב היווני ועד לתת-היבשת

ההודית,²¹ ובהם שזורים מוטיבים בדיוניים ומופלאים בעלילות חייו ומסעותיו. עלילות רומן אלכסנדר תורגמו לשפות רבות לאורך הדורות, והופיעו ביותר מ-80 גרסאות ב-24 שפות שונות. רוב הקובץ המקורי נכתב כנראה בעיר אלכסנדריה שבמצרים סביב המאה הרביעית לספירה. בימי הביניים יוחס הקובץ בכללותו להיסטוריון היווני של אלכסנדר, קליסתנס (Callisthenes, c. 360–327 BC),²² אך ייחוס זה התגלה כשגוי. כיום הקובץ מיוחס לרוב לפסאודו-קליסתנס, אף שידוע כי כותבים אנונימיים שונים כתבו חלקים ממנו. הסיפורים המתוארים ב"רומן אלכסנדר" קיבלו מעמד קנוני בימי הביניים ונחשבו עדות היסטורית לאורחות חייו ולהרפתקאותיו של אלכסנדר הגדול, הגיבור ההלניסטי מן העת הקלאסית.²³

הסיפור "אולימפיה ונכתנבו: לידתו של אלכסנדר" פותח את הקובץ ועוסק בראשית חייו של אלכסנדר. כפי שעולה מכותרתו, הסיפור מציג את לידתו המופלאה של אלכסנדר לאימו אולימפיה (Olympias, c. 375 – 316 BC),²⁴ מלכת מקדוניה, ולאביו נכתנבו השני (Nectanebo II, 380–340 BC),²⁵ הפרעה הילידי האחרון של השושלת השלושים במצרים. הסיפור מייחס לפיכך לאלכסנדר שורשים מן המלוכה המצרית הילידית. העלילה נפתחת בהצגת נכתנבו השני כפרעה וכמכשף עוצמתי שביכולתו להרוס צבאות שלמים בכשפיו. עם זאת, כאשר צבאות אויב פולשים למצרים הוא מבין שהאלים מנחים את הספינות של אויביו, מחליט שאינו יכול להילחם באלים, ונמלט ממצרים. נכתנבו מגיע למקדוניה, שם הוא מתבסס כאסטרולוג ומגיד עתידות. הוא מושך את תשומת ליבה של המלכה אולימפיה, שמזמינה אותו לחצרה, ונכתנבו מתנבא ואומר לה שהיא תלד את בנו של האל המצרי עמון (Ammon). בהמשך הוא מכשף את המלכה, מחדיר חזיונות לחלומותיה, ובלילה שלאחר מכן מופיע בחדרה במסווה האל עמון ומקיים עימה יחסי מין. אולימפיה נכנסת להיריון ומודאגת מתגובתו של בעלה, המלך פיליפוס (Philip II, 382–336 BC),²⁶ לכשיחזור משדה הקרב. כדי למנוע את האשמת אולימפיה בניאוף, נכתנבו שולח מספר חזיונות גם לפיליפוס ומשכנע אותו באמצעותם שאולימפיה תלד בן של אל.

Dawn L. Gilley and Ian Worthington, "Alexander the Great, Macedonia and Asia," *A Companion to Ancient Macedonia*, ed. Joseph Roisman and Ian Worthington (Oxford and Malden: Blackwell-Wiley, 2010), 186.

"Callisthenes of Olynthus," Livius.org, last modified June 8 2019,²² <https://www.livius.org/articles/person/callisthenes-of-olyntus/>

Albert Murgdich Wolohojian, "Introduction," in *The Romance of Alexander the Great*, ed. and trans.²³ Wolohojian (New York: Columbia University Press, 1969), 1.

Elizabeth Carney, *Olympias: Mother of Alexander the Great* (New York: Routledge, 2006), iii.²⁴

T. G. Wilfong, "Nectanebo II," in *Dictionary of African Biographies*, ed. Emmanuel K. Akyeampong and Henry Louis Gates Jr. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 431.²⁵

Max Pohlenz, *Freedom in Greek Life and Thought*, trans. Carl Lofmark (Dordrecht: D. Reidel, 1966), 20.²⁶

במהלך לידת אלכסנדר מוודא נכתבו שבנו ייוולד בזמן שבו כוכבי הרקיע מסתדרים בסדר קוסמי מסוים, ובכך מבטיח שבעתיד הוא יכבוש את העולם כולו. לאחר הלידה משמש נכתבו כמורה של בנו לכישוף. עם זאת, לילה אחד כאשר שניהם יושבים בחוף ומסתכלים בכוכבים, אלכסנדר בן ה-12 אווז בראשו של נכתבו ומשליך אותו על סלע. נכתבו נפצע באורח אנוש ושואל את אלכסנדר מדוע עשה זאת; בנו עונה כי האסטרוולוג המכשף יכול להאשים רק את עצמו, כי הוא ביקש לדעת את מסתורי השמיים אף כי לא הבין את העניינים עלי אדמות. נכתבו מגלה אז לאלכסנדר שהוא אביו, וכן שהוא צפה מראש את מותו מידי בנו, ואז נכנע לפצעיו ומת. אלכסנדר נושא את גופת אביו הביתה לאמו, ועורך לו קבורה מלכותית של מלך מקדוני.²⁷

המילים הפותחות את הסיפור, ולפיכך את קובץ הסיפורים רומן אלכסנדר כולו, הן:

Many say that he (Alexander) was the son of King Philip, but they are deceivers. This is untrue: he was not Philip's son, but the wisest of the Egyptians say that he was the son of Nectanebo, after the latter had fallen from his royale state.²⁸

לפי החוקר אלן לויד (Lloyd), הצבת נכתבו כדמות אב מרכזית בשושלת המלוכה המקדונית, ובפרט על חשבוננו של המלך פיליפוס, מעידה כי מחבר הסיפור היה ממוצא מצרי ילידי.²⁹ קביעתו של לויד מתבססת על הנחה רווחת בחקר מצרים התלמאית והרומאית, לפיה שימוש ספרותי בדמויות מלכותיות מן האצולה המצרית הקדומה היה כלי שכיח שנועד לשרת אינטרסים "לאומיים" של האוכלוסייה הילידית במצרים אל מול השלטונות הכובשים.³⁰

השימוש הספרותי בדמויות היסטוריות מן האצולה המצרית נקשר לפיכך למצב הפוליטי במצרים תחת שלטון התלמאים. מרידות מצד אליטת הכוהנים המצרית החלו בתקופת מלכותו של תלמאי הרביעי (Ptolemy IV Philopator, 244 -204 BC),³¹ והמשיכו בעוצמות משתנות כמעט עד סוף שלטון התלמאים במאה הראשונה

Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*, trans. Richard Stoneman (London and New York: 27 Penguin Books, 1991), 37-45.

Ibid, 35.²⁸

Alan B. Lloyd, "Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt," in *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* (1982),²⁹ 36-37.

Richard Jasnow, "The Greek Alexander Romance and Egyptian Demotic Literature," *Journal of Near Eastern Studies* 56, no. 2 (April 1997), 96.³⁰

Chris Bennett, "Ptolemy IV," Egyptian Royal Genealogy, accessed July 28, 2020,³¹ http://instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemy_iv_fr.htm

לפנה"ס. לאורך תקופת ההתנגדות התגבשה בקרב הכהונה המצרית עמדה לעומתית כלפי השלטון היווני, שהתבטאה בין היתר במספר יצירות ספרותיות. המצרים ביקשו להביע גאווה מקומית לעומתית נגד השליטים הזרים באמצעות ניסיון להתבדל מהם ולהתנשא מעליהם, דבר שהתאפשר דרך שזירת עלילות פסאודו-היסטוריות שמהללות את האצולה ואת התרבות המצרית.³² כאמור, שימוש בכלים ספרותיים לשם התמודדות אישית וקולקטיבית עם יחסי כוחות א-סימטריים בין שתי תרבויות הוא מאפיין מהותי של טקסטים אוטואתנוגרפיים, המשמשים כעדות ספרותית לקיומו של אזור מגע היסטורי.

ככלל, לדמותו של נכתבו היה מקום מרכזי בספרות המצרית הילידית בתקופה ההלניסטית. הוא הופיע כדמות מרכזית במספר טקסטים מצריים מן המאה השנייה לפנה"ס, שאחד הבולטים בהם הוא חלום נכתבו (*The Dream of Nectanebo*). טקסט זה הציג את נכתבו כפרעה האידיאלי, המלך הכוהן שמתווך בין בני האדם לאלים ושומר על האיזון ביקום באמצעות בקיאותו בריטואלים מיסטיים ייחודיים.³³ אגדות עממיות נקשרו בדמותו כגיבור תרבות, והמשותף לכולן הוא הדגש על הגאווה, העצמאות והדת המצרית. השימוש הספרותי בדמות זו נועד לרוב עבור שני קהלים: הקהל המצרי, אשר אמור היה ללמוד מדמותו של נכתבו על התרבות והדת המצרית העתיקה, והקהל היווני במצרים, שאמור היה ללמוד כיצד פרעה לגיטימי היה מצופה לנהוג. מסיבה זו, רבים מהסיפורים על אודותיו היו דו-לשוניים ופורסמו הן ביוונית והן בדמוטית, שפת הילידים במצרים – בדומה לכתב ידו של דה איילה שניתחה פראט, אשר נכתב בספרדית ובקוואצ'ווה. מכל אלה ניכר כי נכתבו היה דמות ספרותית פופולרית שנועדה להעצים את הקולקטיב המצרי לעומת האליטה היוונית השלטת.³⁴

חלום נכתבו, כמו טקסטים אחרים שעסקו במעלליו של הפרעה הילידי האחרון, נכתב באמצע המאה השנייה לפנה"ס, עת מעמד הכהונה המצרית התקומם נגד השלטון היווני. העיסוק בדמותו בפרק הפותח את רומן אלכסנדר עשוי להעיד על תיארוך דומה, אף כי מרבית הסיפורים בקובץ זה נכתבו כנראה זמן רב מאוחר יותר, במאה הרביעית לספירה. נוסף על כך, במאה השנייה לפנה"ס התקיימה כת פרסונלית בעיר ממפיס המצרית סביב דמותו של "נכתבו הבז", מה שמעיד על מקומו המרכזי בתרבות התקופה ועל הקונטציות התרבותיות והדתיות שנקשרו אליו.³⁵ ממצאים ארכאולוגיים של פסלי נכתבו כבז או כמי שמוגן על ידי בזים נמצאו

³² Lloyd, "Nationalist Propaganda," 36–37.

³³ Siegfried Morenz, *Egyptian Religion* (Hoboken: Taylor and Francis, 2013), 40–41.

³⁴ Anthony Spalinger, "The Date of the Dream of Nectanebo," in *Studien zur Altägyptischen Kultur* 19 (1992), 298–299.

³⁵ Jasnow, "The Greek Alexander Romance," 101.

במקדשים באזור, ומאששים השערה זו.³⁶ בהתאמה, דימויים של נכתבו כבז או נץ מופיעים לאורך הסיפור "אולימפיה ונכתבו" – לא פעם הוא משנה צורה לנץ ומפעיל נצים כחלק מכשפיו, למשל כדי להרתיע את פיליפוס:

Then Nectanebo took a hawk and cast a spell on it: he instructed it in all the things he wished to tell Philip. The hawk came by night to the place where Philip was, and spoke to him in a dream. When Philip saw the hawk speaking to him, he woke up in great disturbance of mind.³⁷

לפיכך, סביר לראות את הסימבוליזם והתרבות המצריים המובלטים בעלילה כעדות לכך שמחבר הסיפור היה מצרי ילידי אשר כתב בשפה הדמוטית. לפי החוקר ריצ'רד יאסנוב (Jasnow), בסיפור שזורים מוטיבים עלילתיים ולשוניים רבים מן הספרות המצרית-דמוטית, והדבר מרמז כי הסיפור נכתב תחילה בדמוטית ורק לאחר מכן תורגם ליוונית, וממנה לשלל השפות האחרות.

למשל, מבחינה לשונית, ניתן לעמוד על המקור הדמוטי של הטקסט באמצעות הפער בין התרגום היווני לבין כוונתו המקורית של המחבר בשימוש בפעלים ספציפיים, שהם בעלי משמעות נרחבת דווקא בדמוטית. כך, לדוגמה, בסצנת הלידה הקוסמית של אלכסנדר מופיע ביוונית הפועל *phr*, פועל עתיק שמקורותיו בכיתוב ההירוגליפי באתרי קבורה פרעוניים ובשפה הקופטית שקדמה לדמוטית במצרים.³⁸ הפועל התגלגל ליוונית, ולאחר מכן גם ללטינית, במשמעות "ללכת מסביב" או "להסתובב". אך בדמוטית הייתה לפועל זה משמעות נוספת ועתיקה יותר: "להקסים" (*to enchant, charm*), הן במובן של להקסים אדם באופן רגשי והן במובן של שימוש בקסם כדי לכשף אדם או גוף אחר.³⁹ בסצנת הלידה נכתבו מבצע את הפועל *phr* במשמעותו בדמוטית וביוונית, ומסובב או מערבב פיזית את הגופים השמיימיים כדי לחזות את העתיד באמצעותם. יחד עם זאת, עולה מהדברים כי נכתבו גם "מקסים" ומכשף את גרמי השמיים במובן הדמוטי של המילה, בכך שהוא גורם להם לעשות כרצונו. מתרגם הטקסט ליוונית החמיץ לפיכך את המשמעות הכפולה והשורשית של הפועל *phr*,

Mahmoud A. Emam and Ehab Abd el-Zaher, "New Fragments of 'Nectanebo the Falcon' from the Temple of³⁶ Behbeit el-Hagar," *Near Eastern Archeology* (January 2018), 239-241.

Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*, 41.³⁷

Ibid, 43.³⁸

Jasnow, "The Greek Alexander Romance," 100; Janet H. Johnson and Robert K. Ritner, "Multiple Meaning and³⁹ Ambiguity in the 'Demotic Chronicle,'" in *Studies in Egyptology*, ed. Sarah Israelit-Groll (Jerusalem: Magness Press, 1990), 499-502.

ובכך החמיץ גם את כוונתו המקורית של המחבר. הפער בין שתי המשמעויות של הפועל, המערבות את הסימבוליזם המצרי בסצנת הלידה, מצביע על זהותו המצרית של המחבר.⁴⁰ אף שגרסה דמוטית של הטקסט לא נמצאה, ייתכן מאוד שהיא התקיימה בעבר ואולי אף עדיין קיימת, חבוייה בארכיון כלשהו, בדומה לכתב ידו של דה איילה שחקרה פראט – שהתגלה רק בשנת 1908 במרתפי הארכיון הלאומי הדני שבקופנהגן.⁴¹

נוסף על כך, ניתן לעמוד גם על זהותו המעמדית של כותב הטקסט. ראשית, מעצם האוריינות של הכותב ניתן לשלול את שיוכו למעמד החקלאי במצרים. ידיעת קרוא וכתוב הייתה חזקתם של בני האליטות, מיעוט מתוך האוכלוסייה הכללית. נוסף על כך, העיסוק בעיקרי הדת המצרית דרך דמותו של נכתבו הפרעה המכשף מעלה את הסברה כי מדובר בכותב ממעמד הכהונה, אשר היה בקיא בסימבוליזם הדתי.⁴² פרקטיקות כישוף שבהן משתמש נכתבו במהלך הסיפור היו נפוצות במצרים במאה השנייה לפנה"ס, אך לא במאה הרביעית לספירה. הכללת אותן פרקטיקות בסיפור מצביעה גם היא על זהותו המצרית של הכותב, וכן על תיארוך הסיפור למאה השנייה לפנה"ס. כך, למשל, כשנכתבו פוגש את המלכה אולימפיה הוא מכשף אותה באמצעות פסלון שעווה שהכין בדמותה:

So Nectanebo left the queen's chamber and collected from a desert place certain herbs, which he knew to be reliable in dream-divination. He made an infusion with them, then he moulded a female figure out of wax and wrote on it the name of Olympias. He lit torches and sprinkled on them the infusion of herbs, and called the appropriate oaths on the demons whose function this is, to bring an apparition to Olympias. That very night, she had a vision of herself being embraced by the god Ammon. As he rose to leave her, he said to her, "Woman, in your womb you now carry a male child who will avenge you".⁴³

⁴⁰. Jasnow, "The Greek Alexander Romance," 99–100.

⁴¹. Pratt, "Arts of the Contact Zone," 33; Jasnow, "The Greek Alexander Romance," 101.

⁴². Lloyd, "Nationalist Propaganda," 48.

⁴³. Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*, 39–40.

במצרים ההלניסטית, פסלוני שעווה, פפירוס וחימר שימשו כוהנים במקדשים לשם הטלת קללות או כשפים על אישים שונים.⁴⁴

לכל אורכו של הסיפור, כשפיו של נכתנבו מרתיעים את האצולה היוונית הסובבת אותו. כך למשל מתוארת סצנת משתה בארמונו של פיליפוס שבה נכתנבו הופך לנחש עוצמתי ולאחר מכן לנשר, ובכך מבהיל ומדהים את בני האליטה, ובמקביל מפגין אינטימיות עם מלכת המקדונים אולימפיה מול בעלה פיליפוס:

Soon there was a great feast in the palace, and everyone was celebrating with Philip the king's return. Only King Philip was cast down because of his wife's pregnancy. Suddenly Nectanebo turned himself into a serpent... and crept himself into the dining room, hissing in a most fearsome way, so that the very foundations of the castle shook. When those who were dining with the king saw the serpent, they leapt from their places in fright; but Olympias, who recognised her special lover, extended her right hand to him. The serpent raised himself and placed his head on her lap... popping his forked tongue in and out to kiss her – which the onlookers took as an indication of the serpent's affection for her. Philip was at the same time annoyed and amazed, and could not take his eyes off the apparition. Suddenly the snake changed itself into an eagle and disappeared, no one could really say where.⁴⁵

סצנה זו ממחישה את העליונות של נכתנבו על פני יתר הנוכחים במשתה, ובמיוחד על פני פיליפוס, המייצג את התרבות היוונית עצמה. בזמן שנכתנבו מנשק כנחש אימתני את אולימפיה, פיליפוס נותר המום ובוהה במתרחש בחוסר אונים. הנחש מתקשר גם הוא לסימבוליזם המצרי הקדום: הפרעונים נהגו לשלב פסלון של סמל הנחש אוראוס (Uraeus) בחזית הכתר המלכותי שלהם, כביטוי לריבונותם על ממלכת מצרים.⁴⁶ נכתנבו, בהופכו לנחש אימתני, מראה לפיכך בגאווותנות שהוא הריבון, וכן הבעלים האמיתיים של אולימפיה, ולא פיליפוס מלך המקדונים.

Robert K. Ritner, "Egyptian Magical Practice under the Roman Empire," in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, ed. Wolfgang Haase (Berlin: De Gruyter, 2014), 33–49.

Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*, 42.⁴⁵

Rose-Marie Hagen, *Egypt: People, Gods, Pharaohs* (New York: Barnes & Noble, 2003), 48.⁴⁶

יחד עם זאת, הסיפור מכיל גם אלמנטים הלניסטיים ברורים. הדמויות הראשיות אלכסנדר, אולימפיה ופיליפוס הן דמויות היסטוריות משושלת המלוכה המקדונית, והסיפור עצמו מתרחש כולו בבירת מקדוניה. ועדיין, מוטיבים מצריים-דמוטיים מופיעים לאורך כל העלילה. גיבור הסיפור הוא במידה רבה נכתנבו, ולא אלכסנדר, שכן העלילה סובבת סביבו – מתקופת מלכותו במצרים ועד לקבורתו המלכותית במקדוניה. הגיבור נכתנבו מוצג כמעין תחבולן יודע-כול שמצליח להערים על כל הסובבים אותו, מה שממצב אותו ואת התרבות המצרית שהוא מייצג בעמדת עליונות ביחס לדמויות ההלניסטיות, ולפיכך גם ביחס לתרבות ההלניסטית בכללותה. באמצעות מרכיבים עלילתיים אלה הציג מחבר הסיפור את עליונותה של תרבות השוליים המצרית על פני התרבות ההלניסטית המטרופוליטנית, היפוך מעמדי שהתאפשר דרך המדיום הספרותי.⁴⁷

מקור גאווה משמעותי בתרבות המצרית הילידית היה הריטואליזם ומעשי המאגיה אשר היו נהוגים בה, כפי שמבצע נכתנבו לאורך כל העלילה. בהתאם, הפונקציה הדתית של פרעה הייתה של מכשף הבקיא באותם ריטואלים קוסמיים של הדת המצרית. נוסף על כך, הצבת אלכסנדר כבנו של נכתנבו, ובהשלכה של האל עמון, תואמת את תפיסתה של הדת המצרית הרואה בפרעה את בנו האנושי-שמיימי של ראש הפנתיאון המצרי, האל עמון-רע. עלילה פסאודו-היסטורית זו על אודות לידתו של אלכסנדר הכשירה לפיכך מבחינה דתית את הכתרתו ההיסטורית המאוחרת יותר של אלכסנדר כפרעה מצרי בדרך של הצדקה שבדיעבד. בכך נמשכה למעשה התאוגמיה (theogamy) המצרית, שושלת שלטונית המערבת מלוכה אנושית ומלוכה אלוהית. הממד התאוגמי במלוכה המצרית היה מקור ללגיטימציה דתית ופוליטית, ובאופן מסורתי נהוג היה להתייחס לאל עמון-רע כאביו של הפרעה.⁴⁸

המהלך שביצע הסופר המצרי לא בהכרח נועד להעניק לגיטימציה לשלטון התלמאים, שכן לא היה קשר שושלתי בין אלכסנדר עצמו לבין שושלת תלמאי. סילוקו של פיליפוס מהשושלת המקדונית והחלפתו בנכתנבו נועד למעשה לנכס למצרים את דמות המופת של התרבות ההלניסטית, אלכסנדר, ממש כפי שדה איילה ניכס

Lloyd, "Nationalist Propaganda," 47.⁴⁷

⁴⁸ Ann Rosalie David, *Religion and Magic in Ancient Egypt* (London and New York: Penguin Press 2002), 69, 95; Luc Gabolde, "Hatshepsut at Karnak," in *Creativity and Innovation*: למקורות נוספים על התאוגמיה המצרית ראו: José M. Galán, Betsy M. Brian and Peter F. Dorman (Chicago: The Oriental Institute of Chicago, 2014), 34.

לבני עמו את גיבורי המקרא מהספרדים. הסופר המצרי "גנב" לפיכך את אלכסנדר מההלניסטים וניכס אותו לתרבותו שלו, במטרה להאדירה ולפארה דרך המדיום הספרותי.⁴⁹

מלבד הלגיטימציה התאולוגית לדמותו של אלכסנדר, ניתן לפרש את עליונותו של נכתבו בסיפור על המלך ההלניסטי, ובכך את עליונותה של מצרים על התרבות ההלניסטית, גם מתוך מפגשו המיני עם אולימפיה מלכת המקדונים. "כניעתה" המינית של אולימפיה לא באה רק להצדיק את שושלת אלכסנדר מבחינה דתית, אלא גם להפגין עליונות מצרית על המקדונים. חשיבות העניין ניכרת בדגש הרב על מחוות הפיתוי שנכתבו מפעיל כלפי אולימפיה.⁵⁰ ניתן לשער שסיפור האהבים בין הפרעה המצרי למלכה המקדונית חובר גם כתגובה לאיסור ההלניסטי על נישואי תערובת עם המצרים, שהיה מקור למתיחות פוליטית רבה באזור במאות השלישית ועד הראשונה לפנה"ס. לפי פיטר פרייזר (Fraser), האיסור על נישואי התערובת בין המצרים ליוונים לאורך השלטון התלמאי הנכיה את נחיתות האליטה המצרית ביחס ליוונים, ושימר את העוינות בין שתי הקבוצות לאורך דורות.⁵¹

איסור על נישואי תערובת היה שכיח במזרח ההלניסטי בכלל, ואליטות בעלות שורשים יוונים במצרים התלמאית ובממלכה הסלאוקית מצפון נמנעו מלהתערבב עם בני האליטות הילידיות. האחרונים, מצידם, ביקשו לרוב לאמץ סממני תרבות הלניסטיים יוקרתיים, בין היתר באמצעות קשרי נישואין.⁵² נישואי תערובת בין מצרים ליוונים החלו לקבל לגיטימציה רק לקראת סוף שושלת תלמאי, במאה הראשונה לפנה"ס, מה שהפחית את מאמצי ההתנגדות של האליטה המצרית לשלטון ההלניסטי.⁵³ לפיכך, ניתן לטעון כי לזיווג הספרותי של נכתבו עם אולימפיה ישנה משמעות כפולה: האחת היא כאמור הצדקה דתית תאוגמית לקשר הביולוגי כביכול בין האל עמון-רע, נכתבו ואלכסנדר; משמעות השנייה נובעת מן הצורך החברתי והתרבותי של האליטה המצרית להחליש ולהשפיל את האליטה היוונית המטרופוליטנית, כמעין נקמה על איסור נישואי התערובת.⁵⁴ ההשפלה המינית של אולימפיה נובעת מכך שנכתבו מכשף ומרמה אותה, ובכך גורם לה לנאוף

Lloyd, "Nationalist Propaganda," 48.⁴⁹

Ibid, 48–49.⁵⁰

Peter Marshall Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford: The Oxford University Press, 1972), 71.⁵¹

Michael Ivanovitch Rostovtzeff, *The Social & Economic History of the Hellenistic World*, vol. 2 (Oxford: Clarendon Press, 1998), 1070–1071.

Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 71.⁵³

Lloyd, "Nationalist Propaganda," 49.⁵⁴

Olympias was astounded, and berated herself for having been made a fool of by Nectanebo's "שלא בידיעתה: magic arts and tricked into adultery".⁵⁵

על כן, ניתן לראות בשימוש של הסופר המצרי בעלילות מן ההיסטוריה של התרבות המקדונית השלטת כלי ספרותי ותרבותי שנועד להצדיק ולפאר דווקא את תרבותו שלו. הניכוס התרבותי אפשר לסופר לאמץ סממני תרבות הלניסטיים מבלי להיכנע להם ולבטל את תרבותו. הפרק הראשון של רומן אלכסנדר מזכיר עוד דמויות רבות מן ההיסטוריה והפולקלור המקדוני, ובהן תלמאי הראשון עצמו, הגנרל של אלכסנדר ושל פיליפוס, וכן הפילוסוף הגדול אריסטו (Aristotle, 384–322 BC),⁵⁶ שהיה המורה של אלכסנדר לפילוסופיה. הסופר המצרי, לפיכך, היה בקיא מאוד בתרבות ובהיסטוריה המקדונית. יחד עם זאת, השימוש הנרחב בסימבוליזם המצרי, וכאמור גם השימוש הספרותי בדמותו של נכתנבו ובכשפיו, מעידים גם על ידענות ובקיאות בהיסטוריה, בתרבות ובדת המצרית.⁵⁷

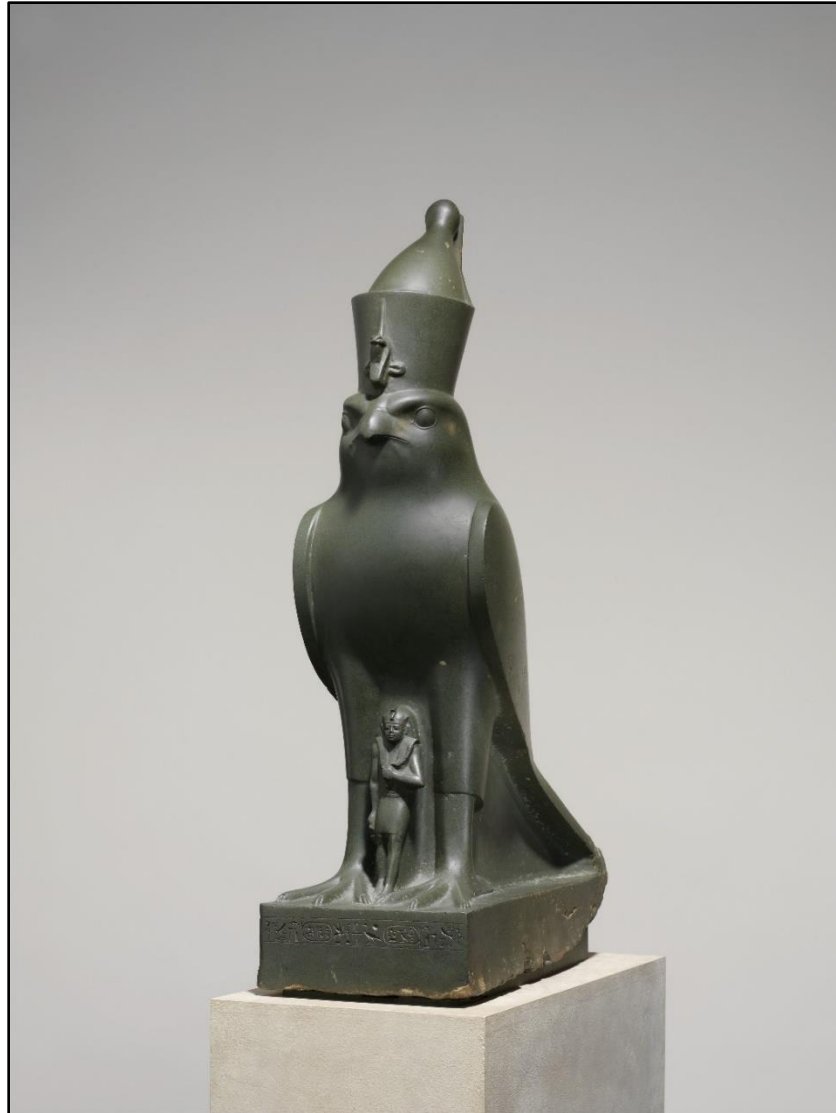
הסופר, שייחל לעצמאות ולגאווה מצרית, השתמש דווקא בהיסטוריה המקדונית כדי לשרת את צרכיו התרבותיים והדתיים. משום כך הוא בחר למזג את גיבור תרבותו המקומית, נכתנבו, בסיפור לידתו של הגיבור ההלניסטי הגדול מכולם, אלכסנדר. הוא היה מוכרח לדון בהיסטוריה של האחר ההלניסטי כדי לאפיין ולהאדיר את תרבותו שלו ביחס לזו של האחר. שזירת עלילות המיוחסות לתרבות המטרופוליטנית, תוך החדרת סימבוליזם ומשמעויות דתיות ותרבותיות שמקורן בתרבות השוליים, הן סממן מובהק לביטוי אוטואתנוגרפי – אשר מבקש להתמודד עם האינטראקציה הבין-תרבותית והא-סימטרית באמצעות מדיום ספרותי, שבמסגרתו מלכם האגדי של המקדונים יכול זבאורח קסם להיות בנו של הפרעה הילידי האחרון.⁵⁸

Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*, 47.⁵⁵

Ingemar Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition* (Göteborg: Acta University Gothoburgensis, 1957), 253.⁵⁶

Pseudo-Callisthenes, *The Greek Alexander Romance*.⁵⁷

Pratt, *Imperial Eyes*, 8.⁵⁸

האל הורוס מגן על המלך נקטנבו השני, מצרים, 343-360 לפנה"ס

סיכום ומסקנות

במאמר זה הוצג ניתוח של הסיפור "אולימפיה ונכתנבו: לידתו של אלכסנדר" כטקסט אוטואתנוגרפי המבטא את הדואליות התרבותית של מצרים ההלניסטית. דואליות זו מודגשת לאורך כל הטקסט ובאה לידי ביטוי בדואליות של אלכסנדר עצמו, המוצג כבן תערובת של התרבות המצרית והיוונית. זהותו המצרית המשוערת של הסופר, שמתבטאת גם בשאיפתו להעצים את תרבות השוליים המצרית דרך העיסוק הספרותי דווקא בהיסטוריה ההלניסטית, מתקשרת לקווי היסוד התאורטיים של הטקסט האוטואתנוגרפי, המשמש עדות לאינטראקציה תרבותית אינטנסיבית. כאמור, טקסטים אוטואתנוגרפיים הם תופעה של אזור המגע, והם נכתבים ביחס אליו ומרצון לבטא את המתיחויות העולות ממנו. לפי טענת מאמר זה, הסיפור המדובר מבטא

למעשה את התנגדות מעמד הכוהנים המצרי לשלטון התלמאים במאה השנייה לפנה"ס. לשם כך הוא מאדיר את התרבות והדת המצרית העתיקה דרך תיאור כשפיו וערמומיותו של הפרעה נכתבו במקדוניה. נוסף על כך, הוא מבטא מחאה על איסור הנישואין בין היוונים לבני האליטה המצרית, שנבע מתפיסת נחיתותם המעמדית של האחרונים בעיני הראשונים.

מחקרים קודמים ראו בטקסטים אוטואתנוגרפיים עדות למצב של מיזוג תרבותי, או לפחות עדות לתהליך עיבוי של המיזוג. סיפור לידתו של אלכסנדר אינו מצביע על תרבות מצרית-הלניסטית ממוזגת במלואה, שכן מודגשת בו ההפרדה וההבחנה בין התרבות המצרית לזו ההלניסטית. האינטראקציות בין הדמויות הראשיות בסיפור – נכתבו, אולימפיה, אלכסנדר ופיליפוס – מבליטות את הדיכוטומיה בין שתי התרבויות, עת נכתבו מוצג כמלך מצרי זר הפולש לתחומי התרבות היוונית ולא כחלק אורגני ממנה. בהתאם לכך, נכתבו מוצג גם כמי שגונב מפיליפוס את אשתו באמצעות כשפים מצריים. אך מהעדויות העולות ממאמר זה נראה כי הסיפור המדובר מהווה בכל זאת עדות לחוליה אחת בתהליך המיזוג בין שתי התרבויות, אשר משקפת רגע נתון בתהליך היסטורי מתמשך.

כאמור, טקסטים אוטואתנוגרפיים אינם מצביעים בהכרח על סופו של תהליך השינוי ההיסטורי אלא מעידים רק על רגע אחד בו, המציג את יחסם של בני התקופה לעצמם ולאחר שעמו הם קיימו מגע מתמשך. בהתאם לכך, הטקסט שנסקר במאמר זה עוסק כולו במפגש בין התרבות המצרית ליוונית. בכך הוא מעיד על חדירה של אלמנטים מהתרבות המטרופוליטנית היוונית אל תוך התרבות המצרית, עת אלכסנדר עצמו הופך בסיפור מגיבור הלניסטי למצרי, הלומד מנכתבו את רזי הכישוף הפרעוני ומתוודע לשורשיו המצריים. בכך מאמצת התרבות המצרית למעשה את אלכסנדר כאחד מגיבוריה שלה.

במקביל, הסיפור מעיד במידה רבה גם על חדירתה של התרבות המצרית אל ההלניזם הקוסמופוליטי. סיפור זה התווסף לקובץ רומן אלכסנדר שפורסם ביוונית, תורגם והופץ ברחבי העולם ההלניסטי כולו. כך התוודעו דוברי יוונית מרחבי העולם לאורך הדורות אל שורשיו המצריים והפרעוניים של אלכסנדר הגדול לפי סיפור זה, ודרכם גם לסימבוליזם המצרי ורזי הדת המצרית הקדומה. סיפור לידתו של אלכסנדר הוא למעשה סיפור על כבוד ועצמאות של תרבות מקומית המנסה להדגיש את חשיבותה אל מול תרבות שלטת קוסמופוליטית. באמצעות המדיום הספרותי, שבו האגדה והקסם משתלבים בנרטיב היסטורי, היו יכולים המצרים לדמיין את מלכם האגדי מגיע לבירת המקדונים, עושה בה כשפים, כובש את בית המלוכה וזוכה לבסוף לקבורה כמלך

יווני. בכך הגשים אולי נכתבו הספרותי את משאלת ליבם של המצרים להרגיש כשוים מול התרבות הזרה השולטת בארצם ומול ההיררכיה שהתקיימה במציאות חייהם בפועל.

ניתוח הסיפור "אולימפיה ונכתבו: לידתו של אלכסנדר" מנקודת מבט תאורטית זו, המתמקדת באינטראקציה הבין-תרבותית ובשינויים החברתיים שהסיפור הנכיה, מספק פרשנות מחודשת לו בהמשך לתאוריה שגיבשה פראט בעבודותיה. ניתוחים לפי תאוריית אזורי המגע כיום מתמקדים בעיקר בהיסטוריה מודרנית ובהתפשטות הקולוניאלית של האירופאים בעולם. המאמר ביקש להחיל תאוריה מודרנית זו על היסטוריה של העת העתיקה, ובכך להביא להבנה אוניברסלית על אודות מפגשים בין-תרבותיים המגלמים יחסים א-סימטריים, אשר מותירים חותם על התרבויות הפוגשות זו בזו, בכל מקום ובכל זמן. בהקשר זה, נותר עדיין מקום רב במחקר לבחינת מצרים ההלניסטית כאזור מגע המגלם אינטראקציה חברתית מורכבת בין המצרים ליוונים.

ביבליוגרפיה

מקורות משניים

Adelaar, Willem F. H. *The Languages of the Andes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Bennett, Chris. "Ptolemy IV." *Egyptian Royal Genealogy*. Accessed July 28, 2020.
http://instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemy_iv_fr.htm

Carney, Elizabeth. *Olympias: Mother of Alexander the Great*. New York: Routledge, 2006.

Chaniotis, Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. Cambridge: Harvard University Press, 2018.

David, Ann Rosalie. *Religion and Magic in Ancient Egypt*. London and New York: Penguin Press, 2002.

Davidson, James. "Hellenistic Constructs." *The Classic Review* 48, no. 2 (1998): 380–383.

de Ayala, Felipe Guaman Poma. *The First New Chronicle and Good Government: On the History of the World and the Incas up to 1615*. Edited and translated by Roland Hamilton. Austin: University of Texas Press, 2009.

Düring, Ingemar. *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*. Göteborg: Acta University Gothoburgensis, 1957.

Edelstein, Marilyn. "Multiculturalism Past, Present and Future." *College English* 1, no. 68 (September 2005): 14–41.

Emam, Mahmoud A. and Ehab Abdel-Zaher. "New Fragments of 'Nectanebo the Falcon' from the Temple of Behbeit el-Hagar." *Near Eastern Archeology* 81, no. 4 (2018): 239–243.

Fischer-Bovet, Christelle. "A Challenge to the Concept of Decline for Understanding Hellenistic Egypt." *Topoi* 20 (2015): 209–237.

---. "Social Unrest and Ethnic Coexistence in Ptolemaic Egypt and the Seleucid Empire." *Past & Present* 229, no. 1 (November 2015): 3–45.

Fraser, Peter Marshall. *Ptolemaic Alexandria*. Oxford: Oxford University Press, 1972.

Gabolde, Luc. "Hatshepsut at Karnak: A Woman under God's Command." In *Creativity and Innovation in the Reign of Hatshepsut*, edited by José M. Galán, Betsy M. Brian and Peter F. Dorman, 33–48. Chicago: The Oriental Institute of Chicago, 2014.

Gilley, Dawn L. and Worthington, Ian. "Alexander the Great, Macedonia and Asia." In *A Companion to Ancient Macedonia*, edited by Joseph Roisman and Ian Worthington, 186–207. Oxford and Malden: Blackwell-Wiley, 2010.

Gorre, Gilles. "The Satrap Stela: A Middle Ground Approach." *Journal of Egyptian History* 10 (2017): 51–68.

- Hagen, Rose-Marie. *Egypt: People, Gods, Pharaohs*. New York: Barnes & Noble, 2003.
- Hermann, Elfriede. "Communicating with Transculturation." *Journal de la Société des Océanistes* 125 (2007): 257–260.
- Jasnow, Richard. "The Greek Alexander Romance and Egyptian Demotic Literature." *Journal of Near Eastern Studies* 56, no. 2 (April 1997): 95–103.
- Johnson, Janet H. "Is the 'Demotic Chronicle' an Anti-Greek Tract?" In *Grammata Demotika: Festschrift für Erich Lüddeckens zum 15. Juni 1983*, edited by Heinz-Josef Thissen and Karl-Theodor Zauzich, 107–124. Würzburg: Zauzich, 1984.
- Johnson, Janet H. and Ritner, Robert K. "Multiple Meaning and Ambiguity in the 'Demotic Chronicle'." In *Studies in Egyptology: Presented to Miriam Lichtheim*, edited by Sarah Israelit-Groll, 494–506. Jerusalem: Magnes Press, 1990.
- Kath, Elizabeth. "On Transculturation: Re-enacting and Remaking Latin American Dance and Music in Foreign Countries." In *Narratives of Globalization: Reflections on the Global Condition*, edited by Julian C. H. Lee, 21–36. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield International, 2016.
- Livius.org. "Callisthenes of Olynthus." Accessed June 8, 2019.
<https://www.livius.org/articles/person/callisthenes-of-olyntus/>
- Lloyd, Alan B. "Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 31 (1982):33–55.
- Maréchal, Garance. "Autoethnography." In *Encyclopedia of Case Study Research* 2, edited by Albert J. Mills, Gabrielle Durepos and Elden Wiebe, 43–45. Thousand Oaks, California: Sage, 2010.

- McGing, Brian. "Egypt's Specificity and Impact on Hellenistic History." In *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*, edited by Katelijn Vandorpe, 565–572. Hoboken: Wiley Blackwell, 2019.
- Morenz, Siegfried. *Egyptian Religion*. Hoboken: Taylor and Francis, 2013.
- Moyer, Ian S. "Finding a Middle Ground: Culture and Politics in Ptolemaic Thebaid." In *Perspectives on Ptolemaic Thebes: Occasional Proceedings of the Theban Workshop*, edited by Peter F. Dorman and Betsy M. Bryan, 115–137. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, 2011.
- Ortiz, Fernando. *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*. Durham: Duke University Press, 1995.
- Pohlenz, Max. *Freedom in Greek Life and Thought: The History of an Ideal*. translated by Carl Lofmark. Dordrecht: D. Reidel, 1966.
- Pratt, Mary Louise. "Arts of the Contact Zone." *Profession* (1991): 33–40.
- . *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (2nd ed.). London and New York: Routledge, 2008.
- Pseudo-Callisthenes. *The Greek Alexander Romance*. Translated by Richard Stoneman. London and New York: Penguin Books, 1991.
- . *The Romance of Alexander the Great*. Translated with an introduction by Albert Megrudich Wolohojian. New York: Columbia University Press, 1969.
- Ritner, Robert K. "Egyptian Magical Practice under the Roman Empire: The Demotic Spells and their Religious Context." *Rise and Decline of the Roman World*. edited by Wolfgang Haase, 3333–3379. Berlin: De Gruyter, 2014.

Rostovtzeff, Michael Ivanovitch. *The Social & Economic History of the Hellenistic World*.
Oxford: Clarendon Press, 1998.

Spalinger, Anthony. "The Date of the Dream of Nectanebo." *Studien zur Altägyptischen Kultur*
19 (1992):295–304.

Walbank, Frank W. "Egypt in Polybius." In *Polybius, Rome and the Hellenistic World*, 29–54.
Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Wilfong, T. G. "Nectanebo II". In *Dictionary of African Biographies*, edited by Emmanuel K.
Akyeampong and Henry Louis Gates Jr., 431–432. Oxford: The Oxford University Press,
2012.

על חומותייך ביירות: פירוז העיר ביירות כמפנה של ערי הנמל העות'מאניות |

מיכאל לוזון

מה הביא לפירוז העיר ביירות וערי נמל אחרות בשלהי האימפריה העות'מאנית? מדוע הפירוז התמקד דווקא בערי הנמל? וכיצד אפשר להבין את הפירוז בהקשרים גלובליים, אימפריאליים ומקומיים שונים? מאמר זה מתחקה אחר המעבר של העיר ביירות מעיירה מפורזת ומסוגרת לעיר נמל משגשגת וסואנת, בעקבות תהליך פירוז שבו פורקו חומות העיר. הפירוז לא התרחש באבחה אחת, אלא היה תהליך רב-שלבי שביטא את השינוי ביחסי הגומלין בין שלטונות האימפריה לבין התושבים, ואת האופן שבו האחרונים הבינו את תפקידם בעיצוב המרחב העירוני שלהם. מקובל לחשוב כי ההחלטה על הפירוז נטועה בשיקולים ביטחוניים, אך לטענת המאמר, השיקול הביטחוני היה רק אחד מני שיקולים רבים – שבראשם חיבור העיר לים ולכלכלה הגלובלית, כחלק מהמטרה הכללית להפוך את ביירות לעיר נמל אימפריאלית.

מבוא

בשנת 1872 העיר ביירות הייתה שרויה בליבה של תחייה אורבנית היסטורית. סלים אל בוסתאני (1848–1884), עיתונאי ואינטלקטואל מקומי שהתמנה גם לחבר העירייה שנוסדה לא מכבר, לא נותר אדיש למראה עירו המשתנה במהירות. במאמר שכתב באותה שנה הוא שיווה את עירו "לשער הנפתח שממנו המערב נכנס למזרח והמזרח נכנס למערב".¹ ניתן לקרוא את דבריו כדימוי בלבד, אולם לנוכח העובדה שביירות עברה באותן שנים תהליך פירוז שבו פורקו חומות העיר, קשה שלא לכרוך בין הדימוי לבין המציאות – באותן שנים ממש שעריה הפיזיים של ביירות אכן נפתחו, ומאוחר יותר גם הוסרו לחלוטין.

מאמר זה יעסוק בדימוי ובמציאות המתוארים לעיל, ויספר את סיפור התמורה שעברה ביירות מעיר בצורה למרחב אורבני פתוח בתהליך פירוז מתמשך בין השנים 1831–1888. במאמר אנתח את תהליך פירוז העיר ואדון בגורמים לו, במשמעותו ובהקשרים ההיסטוריים של פירוז עיר עות'מאנית וים תיכונית. בחלקו הראשון של המאמר אתמקד בביירות המבוצרת עד לנקודה שאותה אני מזהה כתחילת תהליך הפירוז. בחלק השני

* המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' און ברק במסגרת הסמינר "סוגיות תיאורטיות ומתודולוגיות בחקר המזרח התיכון המודרני" בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב. אני מודה לו על הערותיו היסודיות ופוקחות העיניים.

Salim al-Bustani, *Al-A`mal al-Majhula*, ed. Michel Giha (London and Beirut: Riad al-Rayyes Books, 1990), 183–186.

אתעמק בתהליך הפירוז הארוך של העיר, ואציע שלושה שלבים בפירוק חומותיה לבנה אחר לבנה. מלבד התיקוף בזמן, אראה כי בכל אחד מהשלבים נוספו גורמים שייתרו עוד ועוד את החומה בעיני תושבי העיר, והם לקחו חלק פעיל בפירוקה. את החלק השלישי אקדיש לדיון תאורטי בגורמים המקובלים במחקר לתיאור פירוזן של ערים, ובייחוד לפירוז מרכז אירופה בעת החדשה המוקדמת. בתוך כך אעמת בין הגישות המקובלות לפירוז ערים באירופה לבין המקרה של ביירות, ואציע הקשרים חיוניים להבנת פירוז ביירות תוך הפניית אלומת האור לצמיחתה כעיר נמל מרכזית.

ההתפתחות הייחודית של ערי הנמל והחוף זוכה לתשומת לב הולכת וגוברת במחקר.² עד לאחרונה התמקדו מחקרים בחברה הכללית בעיר ובזהויות שצמחו בקרבה, למשל זהויות לאומיות וקוסמופוליטיות, מבלי לעסוק בעיר עצמה כמרחב הראוי לבחינה. אך בשנים האחרונות מוטה הזרקור יותר ויותר לעבר העיר גופא. ברצוני למקם מאמר זה לצד הספרות הנערמת העוסקת בערים ים תיכוניות ועות'מאניות במאה התשע-עשרה, ולהוסיף לבנה נוספת למבנהו של שדה מחקר זה באמצעות התבוננות בתהליך פירוק החומות מסביב לערים אלו. אשתמש בעדשה אורבנית ובכלים מרחביים כדי להתחקות אחר דינמיקה של עיר שמשלבת במארג אימפריאלי ריכוזי וברנסנס (נהצ'ה בערבית) של אורבניזם מודרני, ולבחון גם את שילובם סוכנים אנושיים בתהליך – מתוך הנחת יסוד שהמרחב הוא חלק בלתי נפרד מהאנשים שחיים בו.³

"ביירות המוגנת": ביירות ערב הפירוז

"ביירות היא עיר קדומה ביותר, על קדימותה מעידות חומותיה העתיקות". במילים אלו בחר ההיסטוריוגרף של ביירות, צאלח בן יחיא בן המאה התשע-עשרה, לפתוח את ספרו **ההיסטוריה של בירות** ("תאריח' בירות").⁴ אין זה מקרה שהוא בוחר להקדים ולתאר את העיר באמצעות חומותיה, שכן חרף מקומה המשני של העיר בוויילאית של דמשק בתחילת המאה התשע-עשרה, חומותיה הקנו לה מידה מסוימת של חשיבות. ביירות הקדם-מודרנית הייתה עיר קטנה שחומותיה שיוו לה מראה מרובע, "אל-מדינה אל-מרבעה" כפי שכינו אותה

² להלן כמה דוגמאות מיני רבות: Sibel Zandi-Saye, *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840-1880* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2012); Brant William Downes, "Constructing the Modern Ottoman Waterfront: Salonica and Beirut in the Late Nineteenth Century" (PhD diss., Stanford University Press, 2007); Malte Fuhmann, *Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in The late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

³ ראו למשל: Pierre Bourdieu, *Outline of A Theory of Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 163-164.

⁴ צאלח בן יחיא, **כתאב תאריח' בירות ואח'באר אלבחתיין מן בני אלע'רב** (ביירות: אלמטבעה אלכאת'וליכיה, 1898), 8-9.

תושביה. חומותיה נבנו מקדמת דנא, בשנת 1000 לפנה"ס לערך, ותוחזקו כמה פעמים על ידי כוחות אזוריים שונים.⁵ ביירות הייתה יוצאת דופן ביחס לשאר ערי החוף באזור, בשל העובדה שחומותיה לא נהרסו כליל אף בימי הממלוכים, אז נפוצה הריסת החומות לאורך החוף; ללמדנו עד כמה החומות היו חלק בל-ינותק, אורגני כמעט, מהגדרת העצמית של העיר. בתוך המרחב העות'מאני של המאה השבע-עשרה שתחזק את ביצוריו, חוזקו גם ביצורי חומותיה של ביירות בכמה הזדמנויות – בעיקר באמצעות העמקת החפיר, המכשול שנחפר בשולי החומות, בניית מצודות וצידן בתותחים.⁶

מעט ידוע על נקודת מבטם של תושבי העיר לפני הופעת העיתונות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. נוסעים אירופאים החלו פוקדים יותר ויותר את ביירות במהלך המאה התשע-עשרה, ואת רישומיהם הם כתבו בסיפורי מסעות שחושפים טפח אחר טפח מדיוקנה של ביירות במאה זו, ערב התפנית שחלה בה. יש שלא התרשמו ממנה כלל והזכירו אותה כמעט כבדרך אגב, ויש שהתרשמו – אך בעיקר מהטבע הסובב את העיר ומחומותיה.⁷ מוכר במיוחד ביקורו של אלפונס דה למרטין (de Lamartine), המדינאי הצרפתי והמשורר הרומנטי, בשנים 1832–1833, שאף זיכה את העיר בכינוי שילוה אותה (ואת לבנון כולה) עד היום: "שוויצריה של המזרח התיכון". אלא שאת הנוף הפסטורלי ראה דה למרטין מבעד לחומות העיר הבצורות. גם מהן הוא לא יכול היה להתעלם, ובאותו סיור ממש כינה אותן "הביצורים הטורקיים הציוריים ביותר".⁸ נוסע צרפתי אחר, ג'וזף פרנסואה מיקו (Michaud), תר את העיר במקביל לדה למרטין ותיאר את החומות הגבוהות כמשרות אפלוליות והיעדר מוצא. על פי תיאורו, העיר הייתה עשויה כולה אבן – על חומותיה, קשתותיה ובתיה, "הגבוהים ביותר בסוריה". ארכיטקטורה זאת, לצד הרחובות הצרים והמתפתלים, גרמה לו לחוש כאילו הוא מצוי ב"צינוק בלתי נגיש".⁹

⁵ טוני מפרג', **מוסעה קרא ומדן לבנאן**, כרך 6 (בירות: נובליס, 2002), 61–62; Pelin Kihitir Öztürk, "Urban Transformation of the Ottoman Port Cities in the nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to Franch Mandatory Beirut," (MA diss., Middle East Technical University of Ankara, 2006), 55.

⁶ Jens Henssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford: Clarendon Press, 2005), 31; Albrecht Fuess, "Beirut in Mamluk Times (1291–1516)," *Aram Periodical* 9, no. 1-2 (1997): 87–89.

⁷ Charles Leonard Irby and James Mangles, *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land, 1816–1820* (New York: Cosimo Classics, 2011), 63.

⁸ Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, 4 vols. (Paris: C. Gosselin, 1835), 1, 127.

⁹ תיאור העיר הנ"ל מופיע בספרה של לילה פואז על סוחריו בירות. ראו: Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge: Harvard University Press, 1983), 9–10.

ביירות של אותן שנים נראתה כמרחב מרובע שנוצר מהמפגש בין החוף לחומות העיר, מהנמל הקטן בצפונה ועד לשער הדרומי. הצריח שהשקיף על הנמל, שנקרא גם מגדל הים (בֶּרְג' אל-בַּחֵר), נועד לזהות סכנות וכמו העיד על מטרות-העל של החומה.¹⁰ מצודות הים חומשו היטב בבליסטראות ובפגזים, ותוחזקו על ידי משפחות מקומיות שהופקדו על ביצור החומה – ובתוך כך גם ביצרו את ההיררכיה בעיר.¹¹ בזכות זאת הרוויחה ביירות את כינויה "ביירות המוגנת" (בירות אל-מחרוסה).¹² המעטה הביטחוני שעטף את העיר עיצב את הדינמיקה שלה ביחס לעצמה וביחס לאימפריה העות'מאנית. במשך מאות שנים שימשה ביירות עיר מקלט של ממש, ובין חומותיה מצאו רבים מחסה פליטי מפני הקרבות שפקדו את האזור. החומה שהקיפה את העיר גם בודדה אותה משאר המחוז, וסייעה לחזק את כוחם של הנכבדים המקומיים שהעזו לקרוא תיגר על השלטון המרכזי העות'מאני.¹³ חומות העיר גם הגדירו אותה ביחס למרחב העות'מאני, שכן עקב ניתוקה הפיזי ושוליותה היחסית של ביירות מושלים עות'מאנים התמקמו דרך קבע בטריפולי.¹⁴

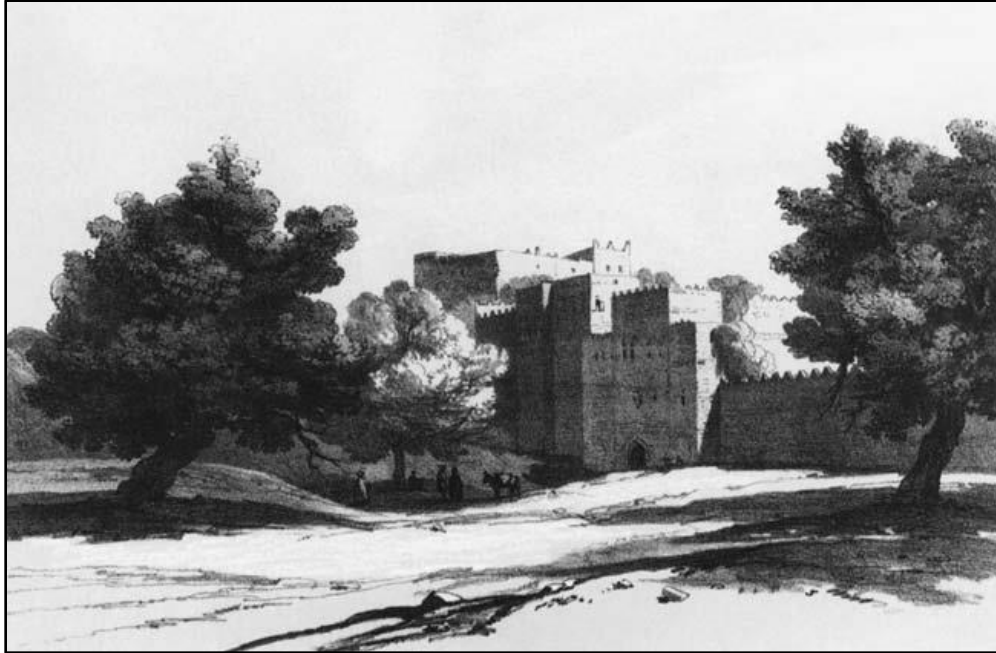
¹⁰ עצאם מחמד, **תאריח' בירות מן אקדם אלעצור חתא אלקרן אלעשרין** (ביירות: דאר מצבאח אלפכר, 2008), 98; מפרג', "מוסועת קרא", 62–63; Samir Kassir, *Beirut*, Trans. M. B. DeBevoise (Barkely: University of California Press, 2010), 142.

¹¹ הקשר בין המשפחות לתפקיד שהועידו לעצמן היה כה הדוק, עד כי חלק מן הצריחים והמצודות נקראו על שם המשפחות שהיו אמונות על תחזוקתן. בזכות תפקידן משפחות אלו קיבלו את הכינוי "קלעג'י", כלומר אלו המופקדים על המצודה (קלעה בערבית). וראו חסאן חלאק, **בירות אלמחרוסה פי אלעהד אלעת'מאניה** (ביירות: אלדאר אלג'אעיה, 1987), 18–20.

¹² היסטוריון אחר, חסאן חלאק, סבור ששם זה ניתן לה על ידי האימפריה העות'מאנית נוכח חשיבותה כעיר שמוגנת על ידי האל, כפי שכונו גם איסטנבול וקהיר. ונראה שהכינויים היו שלובים אלו באלו. וראו: חלאק, **בירות אלמחרוסה**, 16.

¹³ בן יחיא, **כתאב תאריח' בירות**, 8–9; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 29.

¹⁴ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 30; Öztürk, "Urban Transformation," 117.

החומה בקרבת הנמל, שנות העשרים של המאה התשע-עשרה.¹⁵

בעיר מוקפת חומה ההבחנה בין הפנים לחוץ הייתה ברורה, והיא הוסדרה לפי שעות היממה. שבעת שערי העיר נפתחו עם זריחת החמה וננעלו עם שקיעתה, אז הופקדו עליהם שומרים. גם במשך היום הייתה הכניסה לעיר מבוקרת, ומבקרים שהגיעו מחוץ לה נדרשו להליך רשמי טרם כניסתם ולעיתים קרובות אף לתשלום דמי חסות. בהתאם לכך, מבנים אדמיניסטרטיביים ומבני שיטור שהסדירו את ענייני החוק והסדר בעיר מוקמו על גבולה המזרחי החיצוני של החומה. שיטוט במרחק-מה מחוץ לחומה, הרחק מעינם הפקוחה של שומרי החוק והסדר, היה מסוכן במיוחד גם בשעות היום, לא כל שכן בלילה – ובייחוד בדיונות החול שהשתרעו כחצי שעת הליכה מחומות העיר. שם, כמתואר בספרות ההיסטוריוגרפית של ביירות, נהגו להסתובב שודדי דרכים ו"אנשים מרי-נפש".¹⁶ תושבי העיר העידו אז כי הסועדים בקרבת החוף לפני השקיעה נהגו להזדרז ולסיים את סעודתם לפני סגירת השערים, בל יופקר ביטחונם מחוץ לשערי העיר.¹⁷

התוצאה הייתה שבאימפריה אשר עד למאה התשע-עשרה תנועת המסחר בה הייתה בעיקר יבשתית, ביירות המבוצרת נותרה בשולי העניינים. בנתיב התנועה היבשתית היה האזור של סוריה רבתי, שאליו השתייכה גם ביירות, ציר מסחר מרכזי בעיקר בזכות ייצוא הטקסטיל, מוצרי המתכת והעץ, אולם הנהנות העיקריות מכך

¹⁵ Kassir, *Beirut*, 97.

¹⁶ מחמד, **תאריח' בירות**, 145–146; ראו גם מפרג', "מוסעה קרא".

¹⁷ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 214; Leila Fawaz, *Merchants and Migrants*, 19–29.

היו חלב ודמשק. חשיבותן של האחרונות שיקפה את האוריינטציה היבשתית והדרום-מזרחית בפעילות המסחרית של האימפריה, ואת מקומן המרכזי של אלו במעבר שיירות החג' למכה. בתוך המערכת הכלכלית הזו, שנגזרה מהמציאות הטופוגרפית, נותרה ביירות – שהייתה "מבוצרת" גם בשני רכסי הרים (הלבנון ומול הלבנון) – משועבדת לסחר יבשתי במשי עם דמשק בלבד.¹⁸ כך נותר נמל ביירות מוזנח ומלוכלך, דל ברציפים ונטול מעגן אחד מוסדר. הדייג, הספן או הסוחר שנכנסו בשער המערבי, התוודעו לעיר אפלולית למדי שחומותיה הגבוהות – כעשרים מטר גובהן – לצד בתי האבן הגבוהים, כמעט שלא הותירו חרכים לקרני השמש.¹⁹ לתוך העיר הקטנה התנקזו כל החיים החברתיים והכלכליים שלה, ומחוץ לחומות לא המתין דבר לתושבים מלבד דיונות של חול, יערות אורנים ובתי הקברות המקומיים.²⁰

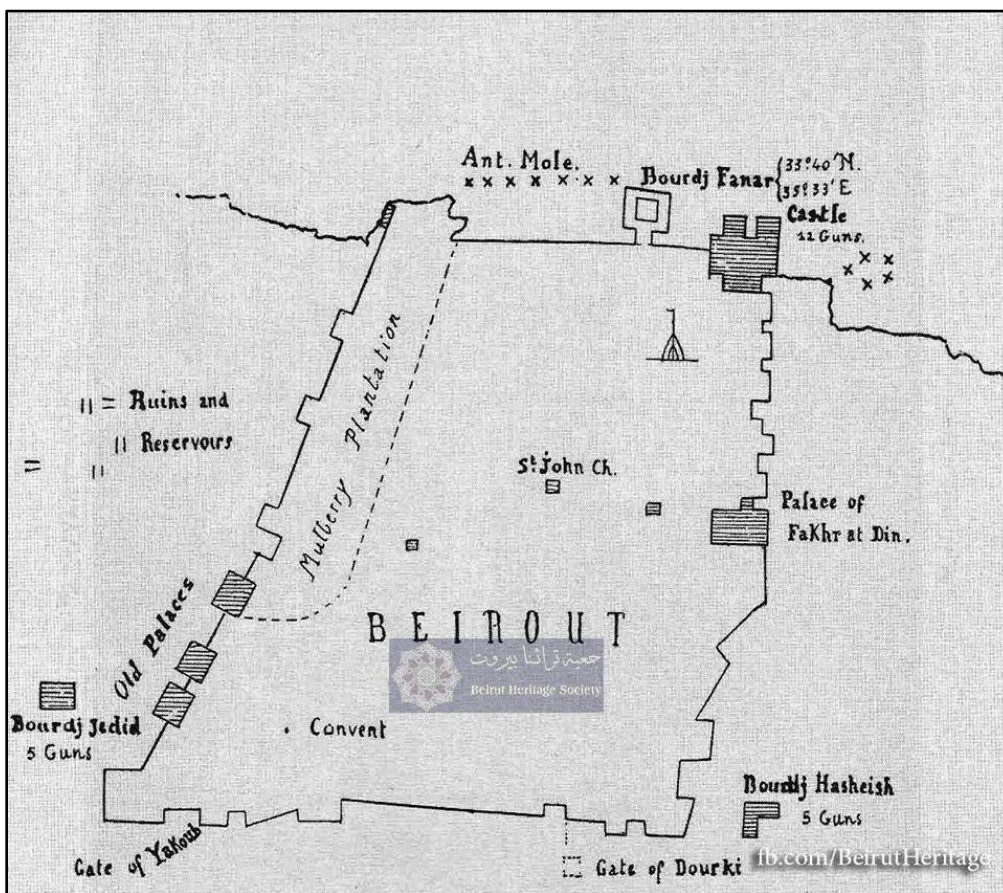
פירוזה ההדרגתי של ביירות

¹⁸ Kassir, *Beirut*, 70, 75; Leila Fawaz, "The changing Balance of forces between Beirut and Damascus in the nineteenth and twentieth centuries," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 56, no. 1 (1990): 209–210; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800–1914* (London: I. B. Tauris, 1993), 47, 53–54; Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon* (London, Pluto Press, 2012), ch. 1.

¹⁹ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 9–10

²⁰ Toufoul Abou-Hodeib, *A Taste for Home: The Modern Middle Class in Ottoman Beirut* (California: Stanford, 2017), 21; Fawaz, *Merchants and Migrants*, 12

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה הפכו חומותיה של ביירות לשריד ארכאולוגי שניצב בליבה של עיר מודרנית. עיון בהיסטוריוגרפיה של ביירות מעלה שלוש תקופות שטמנו בחובן רפורמות מרחיקות לכת ששינו את פני העיר. הראשונה, שהייתה תקופה מעצבת עבור האזור כולו, התחילה בכיבוש המצרי של סוריה רבתי (1831-1840). בעבור ביירות ניתן לראות בכיבוש כמעין יריית הפתיחה של פירוז העיר, או אם נרצה, יריית הפתיחה לסיפור התפתחותה כעיר מודרנית, כפי שאראה להלן. הכיבוש המצרי נמשך תקופה קצרה ובמהלכו כבש אבראהים פאשא, בנו של שליט מצרים מוחמד עלי פאשא, מידי האימפריה העות'מאנית טריטוריות נרחבות בלבנט והנהיג בהן שלטון ריכוזי שהוביל רפורמות מרחיקות לכת.²¹

ביירות וחומותיה כפי, ששרטט ב-1831 אציל צרפתי שסייר בביירות רגע לפני תחילת הפירוז.²²

²¹ Cyrus Schayegh, *The Middle East and the Making of the Modern World* (Massachusetts: Harvard University Press, 2017), 59–60.

²² לקוח מן האתר הבא: <https://beirutheritage.org/%D8%B3%D8%A8%D8%B9%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%AE%D9%85%D8%B3%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%A3%D8%B1%D8%A8%D8%B9%D8%A9%D8%9F-%D8%A3%D8%A8%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF/>, גישה אחרונה, 21 ביולי, 2022.

השינוי הראשון בהקשר של ביירות נגע להכרה הפורמלית בה כעיר מרכזית במחוז. ב-1830 הייתה ביירות יישוב קטן שמנה כ-6,000 תושבים, והיא ניהלה דיאלוג מסחרי רופף עם העורף החקלאי שלה ובוודאי עם המרחב המרוחק יותר של דמשק. כצעד ראשון ונחרץ הכריז אבראהים פאשא על ביירות כבירת המחוז (ולאית) של צידון.²³ שינוי זה לא היה פורמלי בלבד, אלא מבני בפועל: הכרזתה של ביירות כעיר בירה לוותה בהחלשת הכוחות המקומיים ששלטו ביד רמה על הר הלבנון, וכוחם הקרין גם לתוך ביירות. מהלך זה היטה את שיווי המשקל האזורי מההר אל העיר. בהתאם למקומה המרכזי של ביירות במארג הסורי שנבנה בקפידה, היא קיבלה מעמד רשמי של עיר והוקמה בה מועצה מקומית (מתסלמיה).²⁴

תהליך מקביל חל עם מיצובו של נמל ביירות כנמל המרכזי במרחב הסורי. במידה רבה הפיכתה של ביירות לעיר הנמל המרכזית התאפשרה בזכות דחיקתן של מתחרות כצידון וכעכו, שזוהרן הלך והועם.²⁵ לכך יש להוסיף את הביקוש האירופאי ההולך וגובר לייבוא המשי האיכותי מהר הלבנון, לצד גידולים נוספים כגון זיתים, תאנים וכותנה.²⁶ הייצוא המוגבר חייב הארכה של המזח לקבלת ספינות, מה שהפך את נמל ביירות לתחנת המסחר המרכזית והתניע את התהוותה של העיר כעיר הנמל החשובה בלבנט, או כפי שהגדיר אותה ההיסטוריון סירוס שאייג (Schayegh) – "הנקודה הגריביטציונית של אזור בלאד אל-שאם".²⁷ בהתאם לזאת, דוח מסחרי מ-1835 שפרסם קונסול בריטי בעיר תיאר את המעבר של ביירות מעיר עלומת-שם בקרב הבריטים לאחת מערי המסחר הערביות החשובות ביותר, שצמיחתה אף אילצה את תושביה לדור מחוץ לחומות העיר.²⁸

²³ האימפריה העות'מאנית חילקה את שטחי שליטתה ליחידות אדמיניסטרטיביות גדולות שכונו ולאיתים (מחוזות) וסנג'קים (תתי-מחוזות). עד לשנות השישים של המאה התשע-עשרה השתייכה ביירות לוולאית צידון, וב-1864 במסגרת "חוק הוולאיתים" היא הועברה לוולאית של סוריה.

²⁴ Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 30; Fawaz, *Merchants and Migrants*, ch. 3

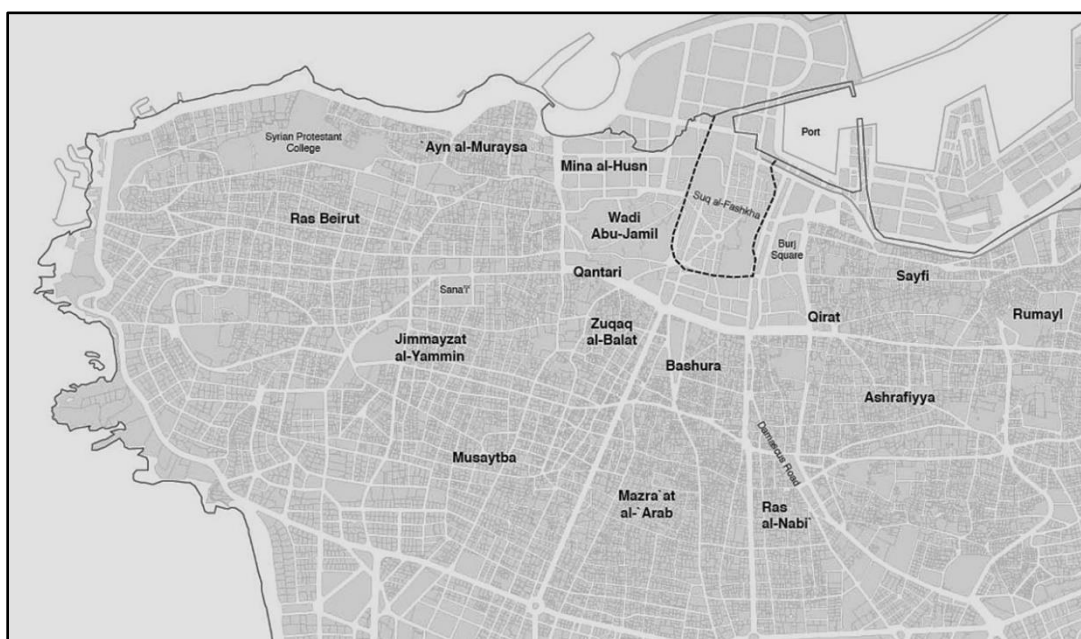
²⁵ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 25–27; Kassir, *Beirut*, 86 לעכו בתקופת מושל צידון אחמד אלג'זאר פאשא (1775–1804); ואילו עכו נפגעה מירידת מחירי הכותנה ועזיבת הסוחרים הצרפתים לפני הגעת נפוליאון, וביתר שאת לאחר ניסיון הפלישה לעיר והפגזתה (1799). וראו גם: Thomas Philipp, "The Rise and Fall of Acre: population and economy between 1700 and 1850," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 55, no. 1 (1990), 133–138

²⁶ Graham Auman Pitts, "Seasons of Capitalism: Human and Non-Human Nature in the Making of Lebanon's Silk Industry," TRAFQ – Blog for Transregional Research, accessed July 13, 2021, <https://trafo.hypotheses.org/29330> accessed December 15, 2021

²⁷ מחמד, **תאריח' בירות**, 152, 173–174, 59; Schayegh, *The Middle East*, 15

²⁸ מוזכר אצל Charles Issawi, "British Trade and the Rise of Beirut, 1830–1860," *International Journal of Middle East Studies* 8, no. 1 (1977): 93

הראשונים להתעניין במגורים בעיר היו סוחרים אירופאים ואמריקאיים "חמושים" במיסיונרים ובקונסוליות, כמיטב המסורת המערבית של המאה התשע-עשרה. אליהם הצטרפה שכבה לא מבוטלת של סוחרים מקומיים אמידים שיצאו נשכרים מהצמיחה הכלכלית. אלו ואלו ביקשו לבנות לעצמם בתי מידות מחוץ לחומה, וכך ליהנות מפרדסי התפוזים, עצי הזית והתות, שעד לאותה העת היו לחלק מהעורף החקלאי של העיר.²⁹ לצד השיפור באיכות החיים, המגורים מחוץ לחומה היו בטוחים יותר מבחינה תברואתית ורפואית, בייחוד כשהעיר הסגורה החלה מצטופפת והקרנטינה שנבנתה עבור הסוחרים כבר הייתה צרה מלהכיל את כולם.³⁰ הקמת מועצת העיר, אשר הפנימה את הצורך בטיפול סדיר בענייני העיר כגון סלילת רחובות, טיפוחם וניקוז מי הגשמים בין החומות ומחוצה להן, הניחה את היסודות להקמת שכונות מחוץ לחומה.³¹

השכונות שהוקמו מחוץ לחומה. בקו מקווקו מסומן תוואי החומה ובתוכו מה ששיהפך ל"עיר העתיקה"³²

²⁹ .Kassir, *Beirut*, 108

³⁰ . Ibid, 112

³¹ Ibid, 105; Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 21
 שנעשה ברחובותיה וראו: מחמד, **תאריח' בירות**, 164-165.

³² Abou-Hodeib, *Taste for Home*, 20.

כדי להקל על התנועה מלגו ומלבר, שהפכה שכיחה יותר, מועצת העיר גמרה אומר לפתוח את שערי החומה. בתום האפיזודה המצרית (1840) ובהשפעתה, ביירות כמעט שילשה את גודלה. כמו כן, עד לשנת 1845 נבנו 345 בתים מחוץ לחומות בחמש שכונות שונות, והביקוש לאבני בניין ובנאים הלך וגדל.³³ לפיכך, במשך שני עשורים אלו נפערו לראשונה פרצות בחומה, והשערים בעיר נפתחו כדי לחבר בין שני עבריה שהלכו וחברו לעיר אחת. בחומה המערבית, הקרובה יותר לים, נפתחו לראשונה שני שערים רשמיים: באב אבו אל-נאצר ובאב אדריס. מבצרים אחדים הוצאו מכלל שימוש והוסבו לצורכי ציבור כמסגדים וכח'אנים, שנועדו על פי רוב לסוחרים שפקדו את העיר בתכיפות רבה.³⁴

"באב אדריס" כארכוב פיס, נבלע בעיר והופך לשם של תחנה של החשמלית העוברת בעיר, 1910.³⁵

סילוקו של הצבא המצרי לאחר תקופה קצרה לקול רעם התותחים הבריטי היכה את החומה מכה כמעט ניצחת. עם יישומו של הסכם לונדון (יולי 1840), שבו העות'מאנים לביירות בחסות מעצמות אירופה ומצאו את

³³ מחמד, תאריח' בירות, 165.

³⁴ Kassir, *Beirut*, 114.

³⁵ לקוח מתוך האתר Beirut Heritage Society: <https://beirutheritage.org/%D8%B3%D8%A8%D8%B9%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%AE%D9%85%D8%B3%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D8%A3%D8%B1%D8%A8%D8%B9%D8%A9%D8%9F-%D8%A3%D8%A8%D9%88%D8%A7%D8%A8-%D8%A8%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%AF/>, גישה אחרונה, 19 ביולי, 2022.

חומות העיר מבוקעות למדי. ההפגזות שספגה החומה במרוצת השנים, ובייחוד כוח האש של הצי הבריטי שהפגיז את העיר לאורך חודש ספטמבר 1840, ביקעו את החומות ופוררו את אבניהן, והוציאו מכלל שימוש כמה מהמצודות באזור הים. במצב עניינים שכזה תותח פשוט יכול היה לחדור בקלות מבעד לחומה, ואם כך הרי שהיא איבדה מחשיבותה הצבאית. עם זאת, חומת העיר המטה לנפול נשארה על כנה עוד למעלה מארבעים שנה. דומה שתושבי העיר לא ביכו על החומה המבוקעת; תחת זאת הם השתמשו באבניה לחיזוק קירות בתיהם בין גבולות החומה ומחוצה להם, כמעין "שימוש משני" (בלטינית: Spolia) שמקורו מלמטה, מידי האזרחים.³⁶

אבן שואבת: השלב השני בפירוז העיר (1850–1870)

לקראת המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, חומות ומצודות עדיין הטילו את צלן על ביירות גם אם הן לא הועילו לה מבחינה ביטחונית גרידא. במקביל ביירות המשיכה להתפתח כמרחב אורבני גדול ומרשים עד כדי כך שבוטרוס אל-בוסתאני (1819–1883), איש התחייה התרבותית הערבית (בערבית: אלנהצ'ה) שאך הגיע לביירות, כינה אותה "המקום היפה ביותר באדמות הטורקיות".³⁷ לא בכדי בחר אל-בוסתאני להשוות את ביירות לשאר הערים הטורקיות, כלומר ערי האימפריה. כחלק ממגמה שהתחזקה בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, ביירות חוברת לעורקים מרכזיים באימפריה על ידי רשתות של דרכים, מסילות ברזל וקווי טלגרף.

עד לתקופה המצרית, ובמידה מסוימת גם אחריה, המסחר של ביירות הוגבל אפוא בין רצועת החוף שלה למישור ממזרח לה.³⁸ הופעת הקיטור חוללה מפנה דרמטי בסחר הגלובלי, הניעה גם את תנועת הסחר העות'מאני לעבר הים והותירה את דמשק מאחורי "אחותה הקטנה" ביירות. המהפכה הגדולה ביותר הגיעה לביירות עם כניסתן בשנות החמישים של ספינות קיטור עשויות ברזל שנעו בעזרת מדחפי בורג (Screw Propellers), אשר התניעו אף יותר את תנועת המסחר. ייתכן כי התפתחות זו עיצבה מחדש את האגן המזרחי של הים התיכון כולו, מערי נמל באנטוליה ועד לאלה שבמצרים. ביירות הייתה חלק מתמורה רחבה זו.³⁹ "הודות

³⁶ מחמד, תאריח' בירות, 100–101.

³⁷ מצוטט אצל: Schayegh, *The Middle East*, 59.

³⁸ Leila Fawaz, "The changing Balance," 208–210.

³⁹ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 61.

לספינות הקיטור", מספר טייל אירופאי צרפתי בביירות בסוף שנות החמישים, "מי שביקש אחר אביב תמידי ונסע בעבר לניס – ייסע היום לביירות".⁴⁰

ביירות, אם כן, החלה להיפתח מערבה לעבר הכלכלה הגלובלית, אולם ככל שגברה התנועה בנמל גבר גם הצורך בהידוק הקשר שלה עם היבשה, קרי העורף החקלאי ודמשק. החיבור החשוב ביותר התנהל עם דמשק, משום שמבחינה מסורתית היא עמדה בלב תנועת המסחר העות'מאני עם מחוזותיו הערביים. על בסיס תנועת המסחר הקיימת העות'מאנים גמרו אומר לממן את הדרך בין ביירות לדמשק, ולשבץ אותה בציר ההון המסחרי של גידולי השוק. מי שקיבל את הזיכיון להקמת הנתיב ב-1857 היה הצרפתי תושב ביירות אדמונד דה פרטואה (Perthuis). היזם הצרפתי השלים את בניית הדרך בין ביירות לדמשק ב-1863, ובידו הופקדה גם התוכנית להרחבת נמל ביירות. התוכניות היו שזורות שתי וערב: סלילת הדרך קיצרה את הזמן שנדרש לכרכרות טעונות במשא לעבור מדמשק עד לנמל ביירות, והפכה מסע בן ארבעה ימים לטיול בן 13 שעות בלבד. המהלך הגדיל עשרות מונים את התעבורה היבשתית בין ביירות לדמשק ולתחנות שבדרך.⁴¹ החיבור בין שתי הערים לנמל פירש מחדש את המרחב של העיר ביירות, שהפכה בפועל למרחב גדול הרבה יותר מתחומי העיר המוניציפליים.

אך פתיחתה של ביירות לכל עבר לא פגמה בדימויה כעיר מוגנת שהעניקו לה חומותיה, אף כי בשלב זה לא נותר מהן הרבה. באופן אירוני, דווקא בתקופת פירוזן האיטי משכו החומות פליטים ממלחמת האזרחים שהתחוללה בהר הלבנון ובדמשק, ונגרמה בין היתר בשל המצב הכלכלי הקשה שבו הייתה שרויה העיר נוכח תנועת המסחר מערבה. אירועי האלימות העדתיים שאירעו במרחב הסורי-לבנוני ב-1860 הציפו את ביירות בפליטים ומהגרים מהר הלבנון שצבאו על שעריה, והם התמקמו הן בין גבולות החומה והן מחוצה להם.⁴² ה"פריבילגיה" לגור מחוץ לחומות העיר התאפשרה הרבה בזכות תנאי הביטחון מחוצה לה: הפרויקט להסדרת הביטחון מחוץ לחומות קרם עור וגידים עוד בתקופה המצרית, וזכה לתנופה יחד עם רפורמות התנט'ימאת שהצרו את צעדיהם של השבטים הנוודים, שהיו לאחד הגורמים לשוד הדרכים מחוץ לעיר. כמו כן, במסגרת רפורמות התנט'ימאת הפנימה האימפריה את מחויבותה לביטחונם של נתיניה, וביקשה לקיים שלטון ריכוזי

⁴⁰ מצוטט אצל: Kassir, *Beirut*, 11.

⁴¹ Schayegh, *The Middle East*, 60; Kassir, *Beirut*, 115; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 87, 102–103. גדלה בשלושים שנה מ-6,000 טון ב-1863 עד ל-21,000 טון ב-1890. לעוד פרטים ראו: Kassir, *Beirut*, 117.

⁴² Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 22–23.

ואפקטיבי יותר. כך התגברה אכיפת החוק והסדר גם מחוץ לחומות העיר הבצורות בביירות, ובין יתר הצעדים שננקטו הוקם גם מבנה לשומרי העיר מחוץ לחומה.⁴³

מלחמת האזרחים ותהליכי העומק שעברה ביירות מיצבו אותה כבירה האזורית דה פקטו. המשלחות האירופיות שנחפזו להשליט סדר באזור התמקמו, כמובן, בביירות, והדבר סימן את "העברת השרביט" הרשמית מצידון לביירות – שבין 1840 ל-1864 הייתה לבירת המחוז.⁴⁴ נוכח תשומת הלב האירופית הגוברת מיהרו העות'מאנים והוזהר הגדול, פואד פאשא, לבקר בביירות ולהציב מפקדה צבאית בארמון הגדול בעיר, כברצונם להכריז: ביירות היא עות'מאנית.⁴⁵ במסגרת חוק הווילאטים העות'מאני מ-1864, הציר הפועם של הלבנט דמשק-ביירות זכה לעיגון אדמיניסטרטיבי: שתי הערים אוחדו למחוז אחד, "ולאית סוריה", וביירות הפכה לבירת הסנג'ק (תת-המחוז) הקרוי על שמה.

אם כן, בשנות השישים של המאה התשע-עשרה כבר נוצרה הבחנה ברורה בין שני חלקי ביירות: "העיר עתיקה" על בתי האבן הישנים, הסמטאות הצרות, השווקים העמוסים וצפיפות האוכלוסין, ו"העיר החדשה" שמחוץ לגבולות מה שנותר מהחומה. העיר העתיקה אצרה בתוכה פיסות זיכרון מאבן של העיר שביירות הייתה, ואילו העיר החדשה שימשה ייצוג חי ותערוכה מתחלפת של ניסוי אורבני ראשוני במרחב. ניסוי זה עורר התפעמות בקרב תושבי העיר כמו גם בקרב צופים מבחוץ, שתיארו את ביירות כמעין גן עדן אורבני המאוכלס בבתים מודרניים ומצוי בלב פרדסים מוריקים. מרק טווין, בספרו הסגוני **מסע תענוגות בארץ הקודש** (*The Innocents Abroad*), הפליג בשבחה של העיר כשתיאר את הפרא היפהפה שעוטף את "העיר החדשה" ואת המבנים המודרניים הנפרשים בעדינות בפניהם לעבר הים.⁴⁶

⁴³ Kassir, *Beirut*, 114; Reşat Kasaba, "Do States Always Favor Stasis? The Changing Status of Tribes in the Ottoman Empire", in *Boundaries and Belonging*, ed. Joel Migdal (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 28.

⁴⁴ Leila Fawaz, "The changing Balance," 211–212; Schayegh, *The Middle East*, 60.

⁴⁵ Jens Hanssen, "Your Beirut Is on My Desk: Ottomanizing Beirut under Sultan Abd-al Hamid II (1876–1909)," in *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City*, ed. Peter G. Rowe and Hashim Sarkis (Munich: Prestel, 1998), 46, ref. 15. בתוך **ות'אא'ק סיאסיה מן תאריח' לבנאן אלחדית', 1925–1517**, עורך עבד אל-עזיז סלימאן (ביירות: ג'אמעת עין שמס וג'אמעת בירות אל-ערביה, 1974), 125.

⁴⁶ מרק טווין, **מסע תענוגות בארץ הקודש**, תרגום ארנון בן מנחם (ירושלים: אריאל, 1999), 21; Ralph Bodenstein, "Housing the Foreigner," in *The Empire in the City: Arab Provincial Towns in Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssan, Thomas Philipp and Stefan Weber (Beirut: German Orient Institute, 2002) 106; Abou-Hodeib, *A Taste of Home*, 49.

ביירות-איסטנבול-ביירות: השלמת הפירוז (1870-1888)

השלב האחרון בפירוז העיר היה קשור במישרין לתמורות שחלו במרחב העות'מאני כולו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, הידועות גם בשם תנט'ימאת. בקיצור נמרץ, התנט'ימאת (בטורקית: תיקונים או רפורמות) הם כינוי לשורה של רפורמות שנערכו במהלך המאה התשע-עשרה, ובמסגרתן השקיע השלטון המרכזי באיסטנבול מאמצים למען טיוב איכות השליטה בפרובינציות של האימפריה – ובכלל זאת רישום קרקעות, ייעול גביית המיסים, ייסוד מערכת חינוך, אכיפת החוק והסדר הציבורי, פיתוח תשתיות עירוניות ובין-עירוניות והקמת גופי שלטון מקומיים. בכל הנוגע לשלטון המקומי, הבשורה החדשה הייתה בהקמת העיריות המודרניות. עיריית ביירות הוקמה ב-1863 על בסיס מועצת העיר שפעלה עוד בתקופה המצרית, אם כי ביעילות ובסמכות מוגבלות. כאות לחשיבותה של ביירות בעין אימפריאלית, עירייתה הייתה מהראשונות שהוקמו באימפריה, שלישית רק לעיריות פורצות הדרך של גלאטה ופרה באיסטנבול. הסמכות לתקן תקנות בנייה אפשרה לעירייה לקבל החלטות תכנוניות באופן מוסכם ומקצועי, לרבות הטלת צווים לשיפור פני העיר, וכך בין היתר עלה בידה ליעל את הריסת החומות כמדיניות מוניציפלית סדורה.⁴⁷

עם כינון העירייה, התבקש פירוז העיר כצעד בעל משמעויות רבות. מבחינה פונקציונלית, העירייה העות'מאנית אימצה את ההבנה של מודרניות אורבנית שיושמה ברחבי האימפריה, ובה היו מגולמים מושגים של אסתטיקה והיגיינה, ותכנון מרחבי שלוקח אותן בחשבון. העות'מאנים, כאמור, הניחו הנחיות לניהול אורבני של העיר בשנות השישים, ומשנות השבעים הוציאו אותן לפועל ביתר שאת בדמות תקנות עירוניות שהתפרסמו אחת לכמה שנים. תקנות רבות הוקדשו לתיחום וארגון של המרחב הפיזי: כך למשל הוגדר רוחב אחיד לרחובות על מנת לאפשר זרימת אוויר מהים וטיהור האוויר הלכוד בין הבתים, וכן כדי לאפשר לאור השמש לחדור לרחוב ולהאירו.⁴⁸ במסגרת התכנון המרחבי ביקשה העירייה לפתוח את העיר ולקשר בין המרחב הציבורי והפרטי. במובן זה החומות, או מה שנשאר מהן, היו מטרד עבור הפתיחה של בתי העיר החוצה – לעבר המרחב הציבורי, לעבר מרכזי הבידור ולעבר הים. חזיתות הבתים, שלפני כן הופנו פנימה לחצרות הבתים, הוטו עתה החוצה לעבר העיר. לבניינים נוספו חלונות, שטחי נוי ופארקים הוקצו לרווחת התושבים, וחומות

Malek Sharif, *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut 1860-1908* (Beirut: Orient Institute, 2014), 29-30; Murat Gül and Richard Lamb, "Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy," *Urban History* 31, no. 3 (2004): 420-436.

.Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 52⁴⁸

העיר פורקו כמעט לחלוטין.⁴⁹ בהוראת מהנדס העיר, בעצמו בעל תפקיד חדש שנוסד עם הקמת העירייה, אבני החומה הפכו עתה למשאב נחוץ לליטוש המרקם האורבני החדש ולמעשה "קמו על יוצרן".⁵⁰

העירייה הייתה רק גורם אחד במערכת שהותיר את רישומיה הניכרים על העיר, ואליה הצטרף גם השער העליון באיסטנבול. כוח ההתמד של רפורמות התנטי'מאת ואובדן חלק ניכר של מהבלקן העות'מאני (1878) העלו את קרנן של הפרובינציות הערביות באימפריה, ובכלל זה של ביירות – שהייתה "היהלום שבכתר" עבור הסולטאן עבד אל-חמיד, כפי שכינה אותה הקיסר הגרמני וילהלם השני. ביירות, כפי שהראה יאנס הנסן בספרו על תהליכי המודרניזציה שעברה העיר במאה התשע-עשרה, הפכה לבמה המרכזית של סדר היום האימפריאלי – שביקש גם הוא, כמו העירייה, לתקן את המרחב העירוני על פי מושגים של סדר מודרני ולתתה תחת תהליך של "כיבוש מרחב" עות'מאני.⁵¹

ברגע מסוים בשנות השמונים, שאותו אפשר לזהות כמומנט של הפירוז, נהפכו שבעת שיערי העיר לאזכורים מוניציפליים וגאוגרפיים בתוככי הכרך הסואן. בה בשעה שסר צלן של החומות, התמכרה העיר לאור טבעי ומלאכותי: באותן שנים ממש הוגבה המגדלור של הנמל כדי להקל על הפעילות הקדחתנית שלו ועל התנועה לאורך החוף, ורחובותיה של ביירות הוארו בתאורת גז שחיזקה את תחושת הביטחון בכל רחבי העיר ולאורך הים.⁵² החברה הבלגית-צרפתית שהאירה את ביירות הייתה גם זו שיזמה את סלילת הדרך לחשמלית שחיברה בין כל עבריה של ביירות, ושרידי החומה שימשו כשמות התחנות המעידים על ארכובה הפיזי. ב-1897 נבנה גם מגדל השעון, הראשון מסוגו בפרובינציות הערביות, וזה הכתיב את הזמן המודרני החדש והתכתב עם המרחב המודרני שהקיף אותו.⁵³

⁴⁹ Abou-Hodeib, *A Taste of Home*, 37.

⁵⁰ מחמד, **תאריח' ביירות**, 178.

⁵¹ אל-אהראם, 10 באפריל 1884; Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*; Zeynep Celik, *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters 1830–1914* (Seattle: University of Washington Press, 2008), ch.1.

⁵² תאורת גז ברחוב שפשתה בביירות החל משנת השמונים של המאה התשע-עשרה, תרמה אף היא להבטחת ביטחון בדרכים מחוץ לחומות. בתחילת המאה העשרים כבר הייתה ביירות מוארת ב-1,300 מנורות, שנייה רק לאיסטנבול במספר המנורות ביחס לכמות האוכלוסייה: Hanssen, 215–216, אלבשיר, 22 ביולי, 1886. עוד על תאורת רחוב והמשמעות שלה להבנה הכללית של עיר מודרנית ראו: Avner Wishnitzer, "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem," *Past & Present*, 248, no.1 (2020):165–207.

⁵³ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 243–248. על מגדלי שעון ומשמעות תקנון הזמן בפרובינציות הערביות של האימפריה העות'מאנית ראו: אבנר וישניצר, "לוחות זמנים, מגדלי שעון ומקצב חיים העירוניים באימפריה העות'מאנית", **זמנים** 119 (קיץ 2012), 31–18.

בתוך מכלול התמורות האורבניות בביירות, ראוי לתת את הדעת על הקשר בין הרחבת הנמל לבין פירוז העיר. בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, בשעה שניטלו האבנים האחרונות של החומה, נבנו בפסקנות גם המזחים, המעגנים והרציפים של הנמל החדש.⁵⁴ המספרים מיטיבים לתאר זאת יותר מכול: בשנות השלושים של המאה נטענו ופורקו כ-50,000 טון, ואילו בשנת 1886 המספר עמד על כ-600,000 טון.⁵⁵ בתהליך מתבקש הושלמה ב-1893 בניית הנמל החדש, גם הפעם על ידי זיכיון שהעניקה האימפריה ליזם הצרפתי פרתואה. הרחבת הנמל הייתה תגובה מתבקשת להתרחבות הפעילות הכלכלית המסחרת בו, והיא מוסגרה על ידי יזמיה כפרויקט ששותפים לו כל תושבי העיר, לא רק כנהנים עתידיים מהשגשוג שיתלווה להרחבות אלא גם כבעלי קדימות ברכישת מניות החברה המנהלת את הנמל.⁵⁶

לצורך הרחבת הנמל הפקיעה העירייה שטחים שעליהם ניצבו שער העיר ומגדלי השמירה המערביים שלה. הרחבה זו שרטטה מחדש את גבולותיה המערביים של ביירות, ובו-בזמן שרטטה את אופייה החדש של העיר, שהסבה פניה מערבה לעבר חופיה. כאשר הגאוגרף הצרפתי ויטל קוינה (Cuinet) הגיע לביירות בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה, הוא כבר תיארה כאמפיתאטרון הפונה אל הים ולאורכו בתי קפה, בתי קזינו ועשרה חופים.⁵⁷ במילים אחרות, ההצגה שהחלה להתרחש על חופיה של ביירות התאפשרה רק בזכות "שבירת הקיר הרביעי", הלא הוא חומותיה המערביות של העיר.

הרחבת הנמל וסלילת מסילת הברזל מדמשק לביירות (1895) התאפשרו בין היתר בזכות הגדרתה כבירת הווילאית (מחוז עות'מאני), שייקרא מעתה על שם העיר. מינוי העיר לבירת המחוז ב-1888 חשוב לענייננו משני טעמים: ראשית, הוא התרחש סמוך מאוד לפירוז העיר, אולי אף באותה שנה, כך שפתיחתה הפיזית של העיר זכתה להכרה רשמית בפתיחתה עבור המחוז כולו. שנית, המינוי לבירה הוכיח כי עיר היא לא רק סך כל הקונסטרוקציות המטריאליות שלה, כי אם גם תושביה, גוף האזרחים. תחינותיהם של הנכבדים המקומיים וסוחרי העיר הם שתרמו יותר מכול להשיב את ביירות להיות בירת מחוז. באופן טבעי, נכבדים אלו נכחו בטקס

⁵⁴ לסאן אל-חאל, 21 באפריל, 1879; Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*; פרסום פרמאן (צו סולטאני) מטעם האימפריה למען הגדלת הנמל והרחבת הרציפים: אלבשיר, 28 בנובמבר, 1888.

⁵⁵ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 61

⁵⁶ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 133. בעיתון המקומי, לסאן אל-ח'אל, קראו לתושבי ביירות להקדים ולקנות מניות מתוך הנחה שבעלי האינטרסים האמתיים בהצלחתו של הפרויקט הם תושביה, וראו: ליסאן אל-ח'אל, 2 ביולי 1888.

⁵⁷ Hanssen, *Fin de Siècle Beirut*, 196

רב-הרושם בהקראת הפירמאן (צו אימפראלי מטעם הסולטאן) בנוכחות הוואלי החדש, עלי פאשא, בטקס שהתקיים במרכז החדש של העיר – הלא הוא חוף הים.⁵⁸

חוף הים התחבר בדרך ישירה לאחת הכיכרות הראשיות של העיר ביירות, אשר נקראה כיכר החומה (סאחת אל-סור). סיפורה של כיכר זו מגלם בתוכו את התפנית המדהימה של לבנון עם פירוזה: קודם לכן היא הייתה שטח חולי מוזנח בקצה החומה, וכעת הפכה ל"פלאזה". רק שמה של כיכר החומה הותיר זכר קלוש לעבר הלא-רחוק שלה, והיא נהייתה צומת הדרכים המרכזי של העיר בסוף המאה שחיברה בין מחוזותיה השונים. בחשמלית העירונית הוצבה תחנה מרכזית, וקווי טלגרף נמתחו מכל עבריה. במרכז כיכר החומה הוקם בקול תרועה רמה סביל עשוי שיש, במלאת עשרים וחמש שנה לשלטונו של הסולטאן עבד אל-חמיד.⁵⁹ החומה, שבמשך שנים ניתקה את העיר מחופיה, מפרבריה ומהפרובינציה שלה, הפכה עתה לקול תרועות התזמורת הצבאית העות'מאנית למרכז העניינים העירוני, האזורי והאימפריאלי.

לחשוב מחוץ לחומה, או: מסקנות על פירוז ביירות

כהנחת יסוד אני רואה לנכון לקבוע כי פירוז חומות העיר אינו בגדר התפתחות מובנת מאליה או התפתחות ייחודית לביירות. כיוון שאין כתיבה ישירה על פירוז ערים ב"מזרח התיכון" או במרחב העות'מאני, לא כל שכן בביירות, אך יש בידינו כתיבה למכביר על פירוז העיר האירופית, אבקש להציג תחילה את ההסברים המקובלים לפירוז בשדה המחקר האירופי. אימוץ של פרספקטיבה גלובלית ומטריאלית תובע מאיתנו להסתכל על התשתית החומרית של אבני החומה ומצודותיה כמי שיכולה למלא תפקיד דומה בביירות כמו באירופה. לפיכך, אני מבקש לבדוק את תחולתן של ההנחות והתובנות שמציע המחקר על פירוז העיר האירופית ותקפותן לגבי ביירות.⁶⁰

הטיעון הראשון המקובל לגבי אירופה הוא טיעון ביטחוני בעיקרו, הנשען על הבנה של חומות העיר כאמצעי הגנה צבאי. על פי טיעון זה, בשלב מסוים במהלך העת החדשה המוקדמת באירופה, כוח האש של הארטילריה הגיע לרמת ביצועים גבוהה במיוחד, עד כדי כך שהיה ביכולתו לבקע את החומות ולפורר את אבניהן. לנוכח

⁵⁸ הצבי, 16 במרץ, 1888; Sharif, *Imperial Norms*, 146–149.

⁵⁹ Hanssen, "Your Beirut Is on My Desk," 42.

⁶⁰ On Barak and Haggai Ram, "Beyond Connectivity: The Middle East in Global History," *Journal of Levantine Studies* 10, no.1 (2020):7.

מציאות זו התייתרו ביצורי הערים, שכשלו בסיפוק הגנה והוסרו במהלך השנים.⁶¹ כפי שנוכחנו לראות, חומותיה של ביירות פגשו לראשונה בארטילריה שיכולה להן ב-1840, עם הפגזת העיר בידי ספינות קיטור בריטיות המצוידות במיטב התותחים. החומות אכן בוקעו, והשימוש באבניהן לצרכים אחרים מלמד שתושבי ביירות הפנימו את המאורע סמוך למועד התרחשותו. עם זאת, נוכח העובדות כי חומות ביירות נותרו על כנן עוד קרוב ליובל, כי חומותיה של עכו שהופגזה באותן שנים נותרו על כנן גם הן, וכי תושבי הר הלבנון ודמשק זיהו את ביירות גם עשרים שנים מאוחר יותר כעיר מקלט, גם ואולי בעיקר בגלל חומותיה – דרוש הסבר נוסף לטיעון זה.⁶²

הטיעון הביטחוני יכול להיות שלם יותר אם נבין במה דברים אמורים כשמדובר בביטחון. הביטחון וההגנה שנוסכת החומה בתושביה אינם צבאיים גרידא. כפי שצוין בפרק הראשון, החומה היא רשת ביטחון הקובעת את גבולה של העיר, ומונעת את כניסתם של נוודים, פושעים ושוודדי ים. הרצון לדור בין גבולותיה של ביירות גם לאחר ההפגזה מלמד שהחומה המשיכה לענות על צרכים אלו, גם אם במידה פחותה כמובן. גם ההגנה המנטלית והסימבולית שהציעו החומות נתגלתה כפחות רלוונטית. היסטוריונים כגון אמנון כהן ודרור זאבי סברו כי החומות של הערים העות'מאניות הים תיכוניות סיפקו גם הגנה מפני החשש משובו של "מסע הצלב"⁶³, ואכן תותחים בריטיים בהחלט היו יכולים להקיץ שדים מנטליים מרבצם. אולם בפועל, מבקרי ביירות שאפשר היה לפרשם כ"צלבנים חדשים" – סוחרים אמריקאים, צרפתים, בריטים ואחרים – השתלבו היטב במרקם העיר, ואף נרשמו כתושביה.⁶⁴ אחד מהם, היזם הצרפתי דה פרתואה, אף הופקד על המיזמים החשובים ביותר בעיר, בהם בניית הדרך לדמשק והנמל.

הסבר מקובל נוסף ביחס לפירוז החומות היא "תזת ההתפשטות" (Expansion Thesis), לפיה הגירה מסיבית של תושבים מהמרחב הכפרי אל העיר חייבה את העיר להתפשט, וכך בתהליך בן כמה שנים "נבלעו" חומות

⁶¹ Yair Mintzker, "The Defortification of the German City, 1689–1866" (PhD diss., Stanford University, 2009), 8–9
Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Expansion and the Rise of the West, 1500–1800* (New York: Cambridge University Press, 1988)

⁶² לקריאה נוספת על ההפגזה על עכו ראו: Yaacov Kahanov et al., "Between Shoal and Wall: The naval bombardment of Akko, 1840," *The Mariner's Mirror* 100, no. 2 (2014):147–167.

⁶³ אמנון כהן, "השלטון העות'מני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף," **קתדרה** 34 (1985): 58–59; דרור זאבי, "המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה ה-17" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1991), 36–45.

⁶⁴ Fawaz, *Merchants and Migrants*, ch. 6.

העיר בתוך הכרך המודרני והסואן.⁶⁵ "תזת ההתפשטות" אכן מסייעת להבין את הפירוז של ביירות, אולם רק בצורה חלקית: הגידול הדמוגרפי של ביירות היה יוצא דופן בכל קנה מידה, ובשנות החמישים כבר גדלה אוכלוסיית העיר פי ארבעה בהשוואה לראשית שנות השלושים. שני חלקי העיר חוברו זה לזה באמצעות סלילת דרכים, הצבת סטנדרט אחיד וניהול שוטף של העירייה משני צידי החומה, והדבר חיזק עוד יותר את התבונה כי הניתוק בין מה שנהיה לעיר העתיקה לבין שכונות העיר שמחוץ לחומה הפך מלאכותי בלבד.

השנה	תושבי ביירות (באלפים)	מס' תושבים מחוץ לחומה (באלפים)
1830	6	בתים אחדים. עשרות תושבים
1840	10	מעל ל-300 בתים
1850	40	-
1860	60	35-40
1870	72	45
1880	80	-
1890	107.4	-
1900	120	-

הגידול במספר התושבים בביירות ובמספר התושבים המתגורים מחוץ לחומה.⁶⁶

ברם, נראה שאין בהכרח קורלציה בין מידת התפשטות העיר והפיכת הכרך לסואן יותר לבין פירוז העיר. לשון אחר, ערים שמיעטו להתפתח פורזו בהקדם, ואילו ערים אחרות שהפכו למערך אורבני סואן פורזו מאוחר יותר, אם בכלל.⁶⁷ וכדי להקשות עוד יותר, גם במרחב העות'מאני מתקבלת תמונה די זהה: יפו, למשל, אומנם חוותה תהליך התפשטות במחצית המאה התשע-עשרה, אך לא בהיקפים זהים לביירות. למעשה רק בסמוך להשלמת הפירוז, וביתר שאת לאחר פירוז המלא של העיר בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, חוותה יפו את תהליך ההתפשטות במלוא מובנו.⁶⁸ הוכחה נוספת לכך שהתזה אינה עומדת בפני עצמה היא חומתה של ירושלים העות'מאנית, אשר חוותה תהליך דומה מאוד לביירות נוכח גידול דמוגרפי משמעותי, ומעבר

Mintzker, "The Defortification," 7; Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), 301-303.

⁶⁶ הנתונים על מספר התושבים לקוחים מספרה של לילה פואז: Leila Fawaz, *Merchants and Migrants*. הספר מסכם את כל ההערכות של כמות האוכלוסין במאה התשע-עשרה. בשל הנתונים השונים במעט, החלטתי לערוך ממוצע. וראו גם: May Davie, *Beyrouth et Ses Faubourgs* (Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 1996).

⁶⁷ Mintzker, "The Defortification," 8.

⁶⁸ Ruth Kark, *Jaffa - A City in Evolution 1799-1917* (Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi, 1984), 61; Mark Levine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880-1948* (Berkeley: University of California Press, 2005), 55.

התושבים להתיישבות אל מחוץ לחומותיה התבצע בקנה מידה נרחב במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. עם זאת, שלא כמו בביירות, חומותיה של ירושלים נישאות עד היום.⁶⁹

אבנים שחקו מים: המעבר לעיר נמל (ולעיר חוף)

על מנת לפרז את המבוי הסתום, אני רוצה להידרש לגורמים נוספים שיסבירו את הריסת חומות ביירות. ראשית כול אני מבקש להפנות את המבט מערבה, לעבר הים. היה זה ההיסטוריון הצרפתי פרנן ברודל שבספרו "הים התיכון מרחב והיסטוריה" ביקש לתפוס את כל הממדים האפשריים במחקר הים התיכון, ובהם גם באמצעות גישות דיסציפלינריות שונות – מסוציולוגיה, דרך גאוגרפיה ועד לחקר התרבות, באופן המאפשר לפתח הסברים מעמיקים לחברות המזרח תיכוניות.⁷⁰ המרחב הים התיכוני, כפי שהציע פרנן ברודל, מתקיים כמערכת-על המורכבת מתת-מערכות חברתיות המקיימות בינן לבין עצמן, ובינן לבין המכלול הים תיכוני, מערכת מורכבת של יחסי גומלין. מכאן שניתן להקיש מהאחת אל רעותה.⁷¹

מפנה זה מכונה בעגה ההיסטוריוגרפית גם "המפנה האוקייני" (The Oceanic Turn). המעבר לפרספקטיבה מרחבית דרך הפריזמה הימית הפיח חיים חדשים במחקר המזרח התיכון המודרני, ובהחלט יכול להוסיף רובד נוסף ומהותי להבנה של פירוז ביירות.⁷² היסטוריונים כמו נייל גרין (Green) אף מציעים לזנוח באופן חלקי את הפרדיגמות המרחביות המקובלות דוגמת "המזרח התיכון", ובמקום זאת לפרק את האזור ליחידות מרחביות מדויקות יותר שבגבולותיהן מתקיימת קישוריות מרבית. את היחידות האלו הוא מכנה זירות (Arenas). תחת ההגדרה של המזרח התיכון מבכר גרין את השימוש ב"זירת הים התיכון" (Mediterranean Arena), שבה ניתן לכלול את צפון מצרים, הלבנט ואנטוליה.⁷³

אימוץ המפנה האוקייני רלוונטי במיוחד במקרה של ביירות. ראשית, הוא מרחיב את עדשת ההתבוננות באזור זה בהשוואה לטיעונים אחרים שתוארו לעיל. כך למשל, ספינות הקיטור הבריטיות שהלמו בתותחיהן בחומות

⁶⁹ על הבנייה מחוץ לחומות בירושלים ראו: רות קרק ומיכל אורן-נורדהיים, **ירושלים: רבעים, שכונות, כפרים** (ירושלים: אקדמון, תשנ"ה), 95–134.

⁷⁰ פרנאן ברודל, **הים התיכון: מרחב והיסטוריה**, תרגום יורם מלצר (ירושלים: כרמל, 2003), 168.

⁷¹ שם, 168–169.

⁷² על המפנה הימי בחקר המזרח התיכון: Nile Green, "Rethinking of the Middle East after the Oceanic Turn," *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East* 34, no. 3 (2004): 558–559.

⁷³ Green, "Rethinking of the Middle East," 564–566.

ביירות היו גם אימתן של ערי נמל אחרות, דוגמת עכו (1840) ואלכסנדריה (1882).⁷⁴ ההופעה של כוח האש הבריטי הנע במרחב הים תיכוני על ידי הקיטור והמדחף מאירה גורם אחד, הגם שלא בלעדי, בתהליך הפירוז שהתרחש בכל מרחב ים התיכון.⁷⁵

שנית, סיפור התפתחותה של ביירות הוא במידה רבה סיפור התפתחות הסחר הימי שלה, שקיבע אותה כעיר נמל גלובלית. אלכסנדריה, ביירות, סלוניקי, איזמיר ויפו לא רק חולקות גורל דומה, אלא הן שותפות לתהליכי עומק המעוגנים בעוגן איתן במצולות הים של נמליהן. לעיתים ערים אלו חוו תהליכים כמעט זהים. כך למשל במקרה של ביירות וסלוניקי: שתי הערים חוו גידול דמוגרפי מהיר, שתיהן חוברו היטב לעורף בפנים הארץ, ובעיקר שתיהן נכנסו לרשת של המסחר הימי, העות'מאני והגלובלי.⁷⁶ חשוב מכך, לענייננו, בשתי הערים השלב שבו ספינות קיטור גודשות את הנמל ועולה צורך בבניית מזח חדש ובהרחבת הרציפים (שנת 1870 בסלוניקי), הוא גם השלב שבו הן מאבדות סופית את מה שנותר מחומות העיר, ואבניהן משמשות כאבני הבניין של הרציף.⁷⁷ בדומה לכך, יפו שהוזכרה לעיל פורזה במקביל לביירות, וסלוניקי פורזה גם היא בתהליך שלא ניתן לנתקו מהרחבת הנמל ומפנייתה הימה.⁷⁸ הדמיון בין הערים, כמו גם הקישוריות הימית ביניהן, יצרו תחושה של "שותפות גורל" ואינטראקציה דומה בינן לבין האימפריה. כך למשל, מייד עם הרחבתו של נמל איזמיר החלה האליטה הביירותית, ובראשה עורכי העיתונים בעיר, להשתדל מעל גבי העיתונים למען הרחבת נמל ביירות בהשראת נמל איזמיר.⁷⁹

M. E. Chamberlain, "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt," *Middle Eastern Studies* 13, no. 1 (1977): 14.

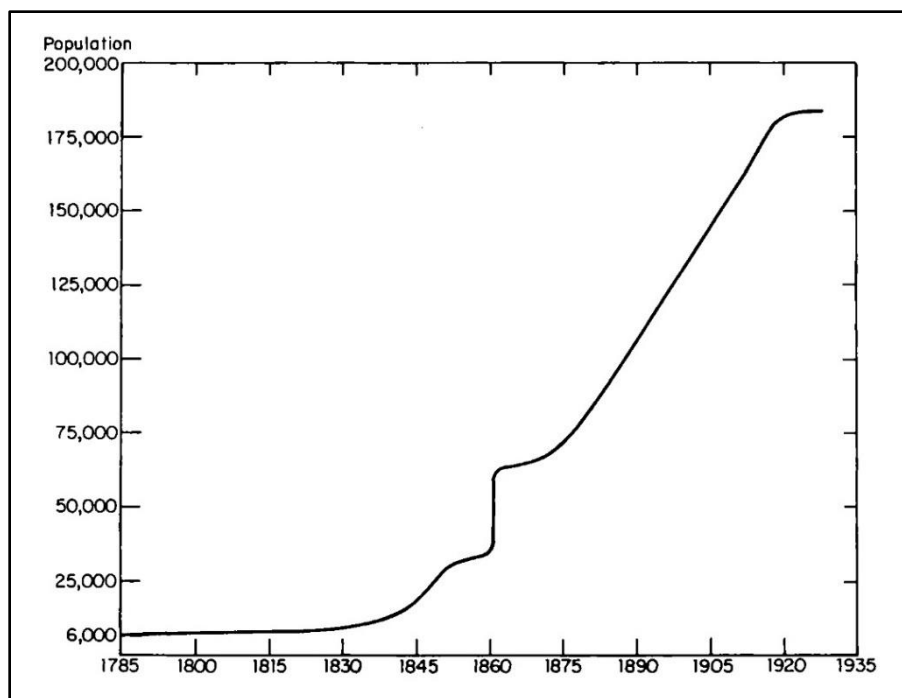
⁷⁵ לקריאה נוספת על ספינות הקיטור הבריטיות ושימושן הצבאי והשיטורי: John Preston Antony, *Send a Gunboat! The Victorian Navy and Supremacy at Sea, 1854–1904* (London: Conway Maritime Press, 2007).

⁷⁶ Paul Dumont, "Salonica and Beirut: The Reshaping of Two Ottoman Cities of the Eastern Mediterranean," in *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean The Balkans and the Middle East Compared*, ed. Eyal Ginio and Karl Laser (Jerusalem: The European Forum at the Hebrew University, 2013), 189–191.

⁷⁷ Furhmann, *Port Cities*, 74.

⁷⁸ Kark, *Jaffa*, 204–210.

⁷⁹ ח'דיקת אל-אח'באר, 25 בספטמבר, 1866; ח'דיקת אל-אח'באר, 28 במאי 1867. גורל דומה לערי החוף אירע שנה לאחר מכן כשמגפת הדנגה הכתה בכל אחת מהן: סלוניקי, איזמיר, ביירות ויפו. על כך ראו: הצפירה, 13 בדצמבר, 1889; הצבי, 25 בנובמבר, 1889.

גידול האוכלוסין בביירות.⁸⁰

הפנייה לכיוון הים היא לא רק מתודולוגיה מחקרית, אלא גם תהליך ומגמה אורבנית וחברתית של העדפת הקרבה לים בערים ובחברות רבות, עקב תפיסתו פחות ופחות כאיתן טבע מאיים. העדפה זו נבעה גם משיקולים בריאותיים ואסתטיים.⁸¹ פירוז ערי חוף התבצע בסופו של דבר כתקנה אחת מני רבות שהוציאו לפועל העיריות המקומיות, במטרה לשפר את איכות החיים של תושביהן הגרים בעיר השוכנת לחוף ימים. התקנות הנלוות לפירוק החומה כללו גם הרחבה של רחובות והקמת שדרות רחבות-ידיים כדי להקל על תנועת האוויר, וקביעת רף לגובה הבניינים כדי לאפשר את כניסת קרני השמש. בהקשר זה ניתנה משמעות מיוחדת, כמעט תרפויטית, לרוח המרחיקה מגפות ולבריזה המגיעה מהים בביירות, סלוניקי או איזמיר. הבתים החדשים נבנו באוריינטציה של צפון-דרום, ונפתחו מערבה לעבר נוף הים הנשקף מהמדרונות המערביים. באותן שנים ממש החלו גם בעלי מלונות וח'אנים למקם את נכסיהם סמוך יותר אל החוף.⁸²

⁸⁰ Fawaz, *Merchants and Migrants*, 31.

⁸¹ על התפתחותן של ערי חוף כתופעה גלובלית, תרבותית ורפואית ראו: Alan Corbin, *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840* (New York: Penguin, 1995).

⁸² ת'מרת אלפנון, 20 באוגוסט, 1883. על איזמיר: Furhmann, *Port Cities*, 74–80. ראו למשל את הקוד המוניציפלי של עיריית ביירות ב-1877 וב-1888, אשר מופיע אצל מאלכ שריף: Malek Sharif, *Imperial Norms*, 86–87, 146–149; Abu Hodeib, *A Taste for Home*, 4. המלון הראשון היה מלון Anton Bey Inn שהוקם ב-1853 ובו מאוחר יותר מוקם הבנק העות'מאני. וראו: Kassir, *Beirut*, 114–115.

פירוז העיר השתלב באופנה האדריכלית הסולרית שקידם מעמד הביניים של העיר. תושבי ביירות, תחילה הזרים ומאוחר יותר גם המקומיים, החלו לזהות את עצמם כבורגנות לכל הפחות מבחינה תרבותית (גם אם לא בהכרח מעמדית), וסיגלו לעצמם רהבתנות מקומית שהתבטאה בין השאר בבנייה "עם טעם" (ד'וק בערבית).⁸³ אנשי הבורגנות המתהווה העדיפו למקם בשכונות ירוקות-עד את בתיהם המחופים אבן, כמעין חומה בפני עצמם, ואת חזיתותיהם עיטרו בזכוכית.⁸⁴ את הבתים שנבנו בסמוך יותר לחוף ולגנים הציבוריים החלו התושבים לכסות באריחי קירוי טרקוטה ממארסיי, שהיו אופייניים במיוחד לערים ים תיכוניות. על רקע זה לא מפליא לראות שתושבי ביירות ביקשו לראות בעירם העתידית גרסה מקומית של מארסיי או ניס הצרפתיות, ערי פרזות ונמל שהתהוו כערי חוף ופנאי במהלך המאה התשע-עשרה.⁸⁵

העיר המודרנית היא גם מרחב התובע כל העת את ארגונו מחדש, והפירוז הוא שלב מרכזי בתהליך של "תיקון מרחבי". התיקון המרחבי פועל בראש ובראשונה להרחבת פעילות ההון. בדומה להסרת מכסי מגן והורדת מיסים, הקפיטליזם הגלובלי זקוק גם זקוק לכמה צעדים קרדינליים בארגון מחדש של המרחב העירוני. כפי שהיטיב להגדיר הפילוסוף הצרפתי אנרי לפבר (Lefebvre), גם "המרחב הוא מוצר".⁸⁶ הנציגים המובהקים של הקפיטליזם הגלובלי הם הסוחרים המקומיים והזרים, שמילאו תפקיד מרכזי בארגון המרחב בכל ערי הנמל בשלהי התקופה העות'מאנית.⁸⁷ בעזרת תשתיות טכנולוגיות כדרכים סלולות, תשתיות, מסילות ברזל וספינות קיטור, התחזק החיבור בין ביירות לבין העורף החקלאי שלה לסוריה מזה, ובין ביירות לנמלי אלכסנדריה, מארסיי וערים אחרות מזה. חיבוריות זו ביקשה להפוך את ביירות לציר שמזרים הון באופן קבוע, עקבי ומתוזמן. מיקומה של ביירות בציר ההון הזה הפך אותה למרחב שהוא מצד אחד תוצר של השינוי, ומצד שני גם התנאי היסודי להמשך תחזוק הציר.⁸⁸

לבסוף, דרך נוספת ומקובלת לחשוב על הפירוז היא הטיעון הפוליטי העוסק בקשר שבין העיר לבין האימפריה, ובמקרה זה בין ביירות לבין האימפריה העות'מאנית. לפי טיעון זה, המועדף היום יותר בניתוח הפירוז במרכז

⁸³ Abou-Hodeib, *A Taste for Home*, 480–481.

⁸⁴ מחמד, **תאריח' ביירות**, 175–176.

⁸⁵ על ההשוואה לניס ולערי הפרובנס, ראו למשל: Gérard de Nerval, *Voyage en Orient* (8th ed., Vol. 2) (Paris: Charpentier, 1875), 329. על קירוי הבתים בטרקוטה: Kassir, *Beirut*, 129.

⁸⁶ ראו אנרי לפבר, **המרחב החברתי הוא מוצר חברתי**, תרגום אבנר להב (תל אביב: רסלינג, 2018).

⁸⁷ לניתוח על בסיס לפבר ביחס למרחב בערי הנמל במזרח התיכון, ראו: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren and Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives," *Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800–1914* 16, no. 4 (1993): 519–558.

⁸⁸ Ibid, 523–525.

ובמעבר אירופה, ישנה קורלציה בין השינוי בתרבות הפוליטית לבין קצב הפירוז. לשון אחר, המעבר באירופה למלוכה אבסולוטית, ריכוזית, לווה גם ביחס חשדני לעיר ולגוף האזרחים העצמאי שחומותיה היו ביטוי לכבודם ולעצמאותם. עתה, משעה שחומות העיר ועצמאותן היו לזרא בעיני השלטון, אצה לו הדרך לקדם את הריסתן.⁸⁹ אולם גם כאן אני סבור שהמקרה הפרטי של ביירות אינו מציית לחלוטין לחוקיות שנקבעה ביחס למרכז אירופה, משום שמדובר על יחסי כוח שונים למדי: הפירוז לא נכפה על תושבי העיר הר כגיגית, ההפך הוא הנכון. עוד בשלבי הפירוז הראשוניים, בוודאי באלו המאוחרים, תושבי ביירות לקחו חלק פעיל בהסרת הלבנים, סוחר העיר היו הראשונים לקצור את פירות הפירוז, וקבלנית הביצוע העיקרית של הפירוז – העירייה – הורכבה רובה ככולה מתושבי העיר ונכבדיה.⁹⁰ כלומר, בשעה שתושבי העיר האירופאים חוו את התהליך כאילו עירם נתפסת במערומיה הפיזיים והמנטליים, בביירות הפירוז והתהליכים שנלוו לו הסבו לתושבי העיר נחת רוח ועוררו בקרבם גאווה עירונית ותחושה של תחייה אורבנית. פתיחת שערי האבן או התאיינותם המעשית במטרה לסלול את מסילת הברזל מדמשק למשל, תורגמה על ידי תושבי העיר כפתיחה מופשטת של שערי העושר והשגשוג, "אבואב אל-כנז ואל-ת'רוה", עבור תושביה.⁹¹

העירייה, שעלתה בערי החוף העות'מאניות בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, היא ביטוי מובהק לשילוב בין הטיעון הפוליטי לטיעון הכלכלי והמרחבי. מחד גיסא, העירייה נשמעת לסמכות שלה היא חבה את קיומה, קרי האימפריה. מאידך גיסא, העירייה בתוך עירה היא גרה; והנה ערי החוף, ובכללן ביירות, הפכו במרוצה המאה התשע-עשרה ללבבות הפועמים של הכלכלה הקפיטליסטית, שהצמיחה מעמד בורגני של סוחרים ששאף לעצב את העיר באופן שיתאים לצרכיו הכלכליים ולזכות גם לעצמאות מסוימת מהשלטון המרכזי. עצמאות זו לא התגלמה במופעיה הרדיקליים, בדמות מאבק לאומי למשל, אלא בתביעה להשתתפות בקבלת החלטות ובקבלת אוטונומיה מסוימת כמעין עיר-מדינה של העולם הקלאסי.⁹² פירוז הסופי של ביירות על ידי העירייה, לצד התביעה להופכה לבירת המחוז שייקרא על שמה – תביעה שנתקבלה לבסוף ב-1888 – ממחישות את התהליך הדו-ממדי שבו הייתה ביירות גם עיר עות'מאנית, אך גם, ואולי בעיקר, עיר העומדת בפני עצמה ומשרתת את צרכי תושביה. כעיר מפורזת וכבירת מחוז עות'מאני התקבעה ביירות כבמה המרכזית לניהול רב-השיח בין המקומי, האזורי והאימפריאלי.

⁸⁹ Mintzker, *Defortification*, 292–300.

⁹⁰ Malek Sharif, *Imperial Norms*, 39–49.

⁹¹ Keyder et al., "Port-Cities," 523, 526; לסאן אלחאל, 11 בנובמבר 1889.

⁹² Keyder et al., "Port-Cities," 523, 526.

סיכום

פירוז העיר ביירות היה מאורע חשוב בחיי העיר ובחיי תושביה, ואיננו בגדר התפתחות מובנת מאליה, כפי שהודגש במהלך מאמר זה. סיפור חומותיה של ביירות מגולל בפנינו גם את סיפורה של ביירות במאה התשע-עשרה – מעיירת נמל מנומנמת וחשוכה לכרך מודרני סואן, ולבסוף לבירת מחוז ולגאווה מקומית ואימפריאלית. נהיר שהפירוז הוא הסבר הכרחי למטמורפוזת שעברה העיר, אך הוא גם מאורע בפני עצמו, שכן עצם הריסת החומות הביאה לשינויים מפליגים בחיי העיר ובחיי תושביה. פירוק החומות לווה בשינוי "סדרי עולם" של כמה מאות ואולי אלפי שנים – מהאופן שבו העיר גבתה מיסים והשליטה חוק וסדר, המשך באופן שבו היא הגנה על עצמה, ועד ליחסים שהיא ניהלה עם העורף החקלאי שלה, עם ערי המחוז כגון דמשק ועם הכוחות הפוליטיים של האימפריה.

את פירוז ביירות ניתן לזהות כתהליך מודולרי. כפי שצוין, הפירוז אינו "מומנט" או "תופעה" אלא תהליך רב-שלבי שהתפרש על פני עשרות שנים, והתרחש בביירות וביפו כמו במינכן ובמיינץ. מכאן אף נובעת הבחירה שלי לראות את הפירוז כ"מירוך של שלושה שליחים" המתפרש על פני שלוש תקופות מעצבות. אך בה בשעה שהבנה גלובלית של ההיסטוריה מסייעת לנו להקיש בין דפוסים מסוימים בפירוז של ערים אירופאיות, ראוי גם להפנות תשומת לב ייחודית לערי החוף העות'מאניות, ולביירות בפרט. כך למשל, הטיעונים הימיים והבריאותיים-אקלימיים מאתגרים את החשיבה על החומות כקונסטרוקציה ביטחונית ופוליטית בלבד, ומציעים נימוקים פרטיקולריים לפירוזן של ערי נמל.

תובנות אלו מוליכות גם למסקנה כי הפירוז אינו תהליך סטיכי, וכי יש לתת משקל גם לגורם האנושי. בניגוד לטיעון ההתפשטות, המעבר של ביירות מעיר קטנה שמפנה את עורפה לנמל לעיר נמל גלובלית היה כרוך גם בשינוי תודעתי של תושבי העיר. החומות לא נפלו מאליהן, אלא היו שלובות במעשי ידי אדם שהבינו שאין רצונם בחומה: תחילה במעשים ספונטניים מקומיים בתגובה להפגזה הבריטית, כגון שימוש באבני החומה לשימושים אישיים, ולאחר מכן בדיקטיבות מתוכננות ומוקפדות כגון פתיחת שערי העיר, הוצאה לפועל של תקנות העירייה במסגרת תכנון מוניציפלי, וארגון מרחבי של העיר בהתאם לצרכים הקפיטליסטיים של עיר נמל גלובלית. האדישות היחסית שבה התקבלה הריסת החומות – אם כי הדבר דורש עיון נוסף – מצביעה על

כך שביירות במפנה המאה התשע-עשרה קיימה להלכה את המשפט כי "אנשים אמיצים, ולא לבנים, הם הגנתה הטובה ביותר של עיר".⁹³

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

עיתונות

אלאהראם

אלג'נאן

אלבשיר

הצפירה

הצבי

ח'דיקת אלאח'באר

לסאן אלחאל

ת'מראת אלפנון

מסמכים ארכיוניים

סלימאן, עבד אל-עזיז. **ות'אא'ק סיאסיה מן תאריח' לבנאן אלחדית', 1517–1925**. ביירות: ג'אמעט עין שמס וג'אמעט בירות אל-ערביה, 1974.

עדויות

טוין, מרק. **מסע תענוגות בארץ הקודש**. תרגום: ארנון בן מנחם. ירושלים: אריאל, 1999.

Al-Bustani, Salim. *Al-A`mal al-Majhula*. London and Beirut: Riad al-Rayyes Books, 1990.

מקורות משניים

⁹³ אמרה המיוחסת למשורר היווני אלקאיוס (620–570 לפנה"ס).

בן יחיא, צאלח. **כתאב תאריח' בירות ואח'באר אלבחתרין מן בני אלע'רב**. ביירות: אלמטבעה אלכאת'וליכיה, 1898.

ברודל, פרנאן. **הים התיכון: מרחב והיסטוריה**. תרגום: יורם מלצר. ירושלים: כרמל, 2003.

ישניצר, אבנר. "לוחות זמנים, מגדלי שעון ומקצב חיים העירוניים באימפריה העות'מאנית." **זמנים** 119, (קיץ 2012): 18-31.

זאבי, דרור. "המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה ה-17". חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1991.

חלאק, חסאן. **בירות אלמחרוסה פי אלעהד אלעת'מאניה**. ביירות: אלדאר אלג'אעיה, 1987.

כהן, אמנון. "השלטון העות'מני בארץ ישראל מחדש פניה של רצועת החוף." **קתדרה** 34 (1985): 55-74.

לפבר, אנרי. **המרחב החברתי הוא מוצר חברתי**. תרגום: אבנר להב. תל אביב: רסלינג, 2018.

מחמד, עצאם. **תאריח' בירות מן אקדם אלעצור חתא אלקרן אלעשרין**. ביירות: דאר מצבאח אלפכר, 2008.

מפרג', טוני. **מוסועה קרא ומדן לבנאן** (כרך 6). ביירות: נובליס, 2002.

קרק, רות ואורן נורדהיים, מיכל. **ירושלים: רבעים, שכונות, כפרים**. ירושלים: אקדמון, תשנ"ה.

Abou-Hodeib, Toufoul. *A Taste for Home: The Modern Middle Class in Ottoman Beirut*. Stanford: Stanford University Press, 2017.

Antony, John Preston. *Send a Gunboat! The Victorian Navy and Supremacy at Sea, 1854-1904*. London: Conway Maritime Press, 2007.

Barak, On, and Haggai Ram. "Beyond Connectivity: The Middle East in Global History." *Journal of Levantine Studies* 10, no. 1 (2020): 5-10.

- Bodenstein, Ralph. "Housing the Foreigner." In *The Empire in the City: Arab Provincial Towns in Late Ottoman Empire*, edited by Jens Hanssøn, Thomas Philipp and Stefan Weber, 105–127. Beirut: German Orient Institute, 2002.
- Bourdieu, Pierre. *Outline of A Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Celik, Zeynep. *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters 1830–1914*. Seattle: University of Washington Press, 2008.
- Chamberlain, M. E. "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt." *Middle Eastern Studies* 13, no. 1 (1977): 14–39.
- Corbin, Alan. *The Lure of the Sea: The Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840*. New York: Penguin, 1995.
- Davie, May. *Beyrouth et Ses Faubourgs*. Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 1996.
- De Lamartine, Alphonse. *Souvenirs, impressions, pensées et paysages, pendant un voyage en Orient (1832–1833)*, 4 vols. Paris: C. Gosselin, 1835.
- De Nerval, Gérard. *Voyage en Orient* (8th ed., Vol. 2). Paris: Charpentier, 1875.
- Downes, Brant William. "Constructing the Modern Ottoman Waterfront: Salonica and Beirut in the Late Nineteenth Century". PhD diss., Stanford University Press, 2007.
- Dumont, Paul. "Salonica and Beirut: The Reshaping of Two Ottoman Cities of the Eastern Mediterranean." In *Ottoman Legacies in the Contemporary Mediterranean The Balkans and the Middle East Compared*, edited by Eyal Ginio and Karl Laser, 189–207. Jerusalem: The European Forum at the Hebrew University, 2013.

Fuess, Albrecht. "Beirut in Mamluk Times (1291–1516)." *Aram Periodical* 9, no. 1-2 (1997): 85–101.

Furhmann, Malte. *Port Cities of the Eastern Mediterranean: Urban Culture in The late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Green, Nile. "Rethinking of the Middle East after the Oceanic Turn." *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East* 34, no. 3 (2004): 556–564.

Gül, Murat and Richard Lamb. "Mapping, Regularizing and Modernizing Ottoman Istanbul: Aspects of the Genesis of the 1839 Development Policy." *Urban History* 31, no. 3 (2004), 420–436.

Hansen, Jens. "Your Beirut Is on My Desk: Ottomanizing Beirut under Sultan Abd-al Hamid II (1876–1909)." In *Projecting Beirut: Episodes in the Construction and Reconstruction of a Modern City*, edited by Peter G. Rowe and Hashim Sarkis, 41–64. Munich: Prestel, 1998.

---. *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford, England: Clarendon Press, 2005).

Hohenberg, Paul, and Lynn Hollen Lees. *The Making of Urban Europe, 1000–1950*. Cambridge: Harvard University Press, 1985.

Irby Charles L. and Mangles, James. *Travels in Egypt and Nubia, Syria, and the Holy Land, 1816–1820* (New York: Cosimo Classics, 2011).

Issawi, Charles. "British Trade and the Rise of Beirut, 1830–1860." *International Journal of Middle East Studies* 8, no.1 (1977): 91–101.

Kahanov, Yaacov. "Eliezer Stern, Deborah Cvikel & Yoav Me-Bar, Between Shoal and Wall: The naval bombardment of Akko 1840." *The Mariner's Mirror* 100, no.2 (2014):147–167.

- Kark, Ruth. *Jaffa – A City in Evolution 1799–1917*. Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi, 1984.
- Kassir, Samir. *Beirut*. Translated by M. B. DeBevoise. Berkeley: University of California Press, 2010.
- Keyder, Çağlar Özveren Y. Eyüp, and Quataert, Donald. "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives." *Port-Cities of the Eastern Mediterranean 1800–1914* 16, no. 4 (1993): 519–558.
- Kihtir Öztürk, Pelin. "Urban Transformation of the Ottoman Port Cities in the nineteenth Century: Change from Ottoman Beirut to French Mandatory Beirut." MA diss., Middle East Technical University of Ankara, 2006.
- Levine, Mark. *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for Palestine, 1880–1948*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Mintzker, Yair. *The Defortification of the German City, 1689–1866*. PhD diss., Stanford University, 2009.
- Nicolle, David. *Ottoman fortifications, 1300–1710*. Oxford: Osprey Publishing, 2010.
- Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: I. B. Tauris, 1993.
- Pitts, Graham Auman. "Seasons of Capitalism: Human and Non-Human Nature in the Making of Lebanon's Silk Industry." TRAF0 – Blog for Transregional Research. accessed July 13, 2021, <https://trafo.hypotheses.org/29330> accessed December 15, 2021
- Schayegh, Cyrus. *The Middle East and the Making of the Modern World*. Massachusetts: Harvard University Press, 2017.
- Sharif, Malek. *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut 1860–1908*. Beirut: Orient Institute, 2014.

Tarazi Fawaz, Leila. "The changing Balance of forces between Beirut and Damascus in the nineteenth and twentieth centuries." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 56, no. 1 (1990): 208–214.

---. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.

Traboulsi, Fawwaz. *A History of Modern Lebanon*. London: Pluto Press, 2012.

Wishnitzer, Avner. "Kerosene Nights: Light and Enlightenment in Late Ottoman Jerusalem." *Past & Present* 248, no.1 (2020): 165–207.

Zandi-Sayek, Sibel. *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port, 1840–1880*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

בין סימולציה והיסטוריה: מעבר בין עידנים בסדרת משחקי Civilization

עודד פוירשטיין

סדרת משחקי האסטרטגיה **Civilization**, על ששת כותריה, הייתה מאז תחילת שנות התשעים אחת הדוגמאות הבולטות ביותר למשחקים השואפים להמחיז את ההיסטוריה האנושית בפורמט אינטראקטיבי. המשחקים זכו לתשומת לב אקדמית בין השאר בשל התבססותם על ההיסטוריה העולמית ותיאורם תרבויות היסטוריות שונות. מחקר זה מתמקד בדרך שבה תרגמו משחקים אלו את הדין ההיסטורי לביטויי קדמה טכנולוגית דרך "עץ הטכנולוגיה" (Tech Tree), כלי משחק המאפשר לשחקן לדמות את ההתקדמות האנושית מעידן האבן ועד העידן המודרני ומעבר לו. בפרט, מאמר זה מתמקד בדימוי שמציג כל אחד מהמשחקים ל"מהפכה התעשייתית" מהמאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה – הדרישות לה, השלכותיה ושימושיה. בחינה של סימולציה זו, כמו גם של הדרכים שבהן היא השתנתה והתפתחה בין המשחקים השונים, חושפת את ההבנה של יוצרי המשחק לגבי התהליך ההיסטורי, הדרכים שבהן תהליך שכזה מתורגם לפורמט של משחק, ואופן העברת המידע הזה לשחקן – שהופך לשותף פעיל בתהליך "כתיבת ההיסטוריה" שמציע המשחק.

סדרת משחקי המחשב Sid Meier's Civilization¹ היא אחת המצליחות והמשפיעות ביותר כיום.² בכל ששת המשחקים בסדרה³ השחקן נדרש לעשות את אותו הדבר: לבחור ציוויליזציה היסטורית ולנווט אותה מעידן האבן ועד העתיד הקרוב. המכניקות משתנות מעט בין משחק למשחק, אך המטרה זהה: להגשים מספר יעדים אסטרטגיים שיעניקו לשחקן המנהל ציוויליזציה ניצחון על שאר הציוויליזציות במשחק.⁴ סדרת המשחקים

* המאמר המלא הוא מאמר וידיאו המופיע באתר כתב העת 'לשם שינוי' בכתובת: <https://www.leshem-shinui.sites.tau.ac.il>.

¹ שני המשחקים הראשונים בסדרה פותחו בשנים 1991 ו-1996 בידי חברת MicroProse. ארבעת המשחקים הבאים, שיצאו בשנים 2001, 2005, 2010 ו-2016, פותחו בידי חברת Firaxis, שהוקמה על ידי מייסדי MicroProse לאחר שפרשו ממנה. למרות שם הסדרה, מעצב משחקי המחשב סיד מאייר (Meier) עצמו היה מעורב ישירות במשחק הראשון בלבד, ושימש כמנהל תחום קריאייטיב (Creative Director) בשאר המשחקים בה.

² באתר הרשמי של מפיצת המשחקים הנוכחית, K2, נטען כי משחקי הסדרה מכרו "יותר מ-51 מיליון עותקים". ראו: <https://store.2k.com/civilization>.

³ ראוי לציין כי ישנם משחקי Civilization נוספים שאינם חלק מהמניין הרשמי, בין השאר מספר משחקי קופסה, משחקים לקונסולות משחק ביתיות ומשחקים המתמקדים באירוע היסטורי אחד, כמו ההשתלטות האירופית על יבשת אמריקה או תרחישים בדיוניים על מסע בחלל. משחקים אלה כוללים אינספור שינויים מכניים וקונספטואליים שמצריכים דיון נפרד, הם אינם חלק מהדיון בעבודה זו.

⁴ על משחקי הסדרה בהקשר חינוכי, ובייחוד ככלים להבנת תאוריה היסטורית, ראו למשל: Kimberly Weir and Michael Baranowski, "Simulating History to Understand International Politics", *Simulation & Gaming* 42, no. 4 (2011): 441-461; John Pagnotti and William B. Russell III, "Using Civilization IV to Engage Students in World History Content", *The Social Studies* 103, no. 1 (2012): 39-48; A. Martin Wainwright, "Teaching Historical Theory through Video Games," *The History Teacher* 47, no. 4 (2014): 579-612.

עוררה ביקורת רבה נוכח מה שנתפס כהישענות על היסטוריוגרפיה מערבית שאינה בהכרח תואמת למציאות ההיסטורית הגלובלית, ונוכח נטייתה להציג את העבר כמאבק על משאבים וטריטוריה בין ציוויליזציות מוגדרות ונפרדות, שבו מנצח אחד ברור שזוכה בתואר בזכות עליונות טכנולוגית וכוח צבאי.⁵

עיר בשלב מתקדם במשחק Civilization VI

במאמר זה בכוונתי להמשיך קו מחשבה זה, ולבחון כיצד יוצרי המשחקים תרגמו את ההיסטוריה האנושית למכניקות משחק, ובפרט כיצד חילקו אותה ל"עידנים" (Eras) ויצרו תנאים מוגדרים למעבר ביניהם כהיסטוריוגרפיה אינטראקטיבית. ראוי לציין כי השימוש של המשחקים בטרמינולוגיה זו פגום מיסודו – הן בשל השימוש במונחים מופשטים ומערביים כמו "העת הקלאסית" (Classical Era) או "ימי הביניים" (Medieval Era), והן בשל הניסיון להחיל אותם בצורה גלובלית על תרבויות שונות כגון התרבות היפנית, התרבות האתיופית

⁵ על הנרטיבים ההיסטוריים של משחקי Civilization, זיקתם להיסטוריוגרפיה אקדמית והביקורת עליהם, ראו: Matthew Kapell, "Civilization and its Discontents: American Monomythic Structure as Historical Simulacrum," *Popular Culture Review* 13 (2002): 129–135; Diane Carr, "The Trouble with Civilization," in *Videogame, Player, Text* ed. B. Atkins and T. Krzywinska (Manchester: Manchester University Press, 2007), 222–236; Adam Chapman, "Is Sid Meier's Civilization history?" *Rethinking History* 17, no. 3 (2013): 312–332; Dom Ford, "'eXplore, eXpand, eXploit, eXterminate': Affective Writing of Postcolonial History and Education in Civilization V," *Games Studies* 16 (2016): <http://gamestudies.org/1602/articles/ford>

לניתוח רחב יותר של המדיום ככלי היסטוריוגרפי, ראו: Adam Chapman, *Digital Games as History: How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice* (London: Routledge, 2018).

והאינקה.⁶ אולם בכוונתי לבחון כאן היבט שבו מודלים היסטוריים אלו דווקא אמורים להצטיין: המעבר למה שמכונה במשחקים "העידן התעשייתי" (Industrial Era), המדמה את המהפכה התעשייתית (Industrial Revolution) – כינוי לשינויים שהתרחשו בבריטניה והתפשטו לשאר חלקי אירופה מאמצע המאה השמונה-עשרה ועד תחילת המאה העשרים.

קצרה היריעה כאן מלתאר את כל הסיבות והגורמים לתיעוש המואץ של אירופה בתקופה זו, להסביר מדוע הוא התחיל דווקא בבריטניה, או להצדיק את התיקוף הספציפי שלו בבריטניה ומחוצה לה. למטרות מאמר זה, ניתן להסתפק בהגדרה שמדובר במעבר מצורת עבודה ידנית ומסורתית, המבוססת על כוח אדם או בהמה, לעבודה ממוכנת על בסיס דלקי מאובנים. ואולם המהפכה התעשייתית לא הוגבלה רק לתחומי הייצור: היא הובילה לעיור מסיבי, לצמיחתן של בעיות אורבניות חדשות ולפתרוןן; להגדרה מחדש של מערכת היחסים בין האדם לטבע; להתגבשות תפיסות חברתיות, מעמדיות, פוליטיות ומגדריות חדשות; לריאקציה חברתית ופוליטית דרך עלייתן של תנועות פועלים; ולביסוס ההגמוניה התרבותית, הצבאית והטכנולוגית המערב-אירופית מול שאר חלקי העולם.⁷

במשחקי הסדרה, שינוי חברתי וטכנולוגי מיוצג באמצעות "עץ הטכנולוגיה" (Technology Tree) – אילן יוחסין אחיד של המצאות וחידושים שחוקרת כל ציוויליזציה בפני עצמה.⁸ במהלך המשחק כל ציוויליזציה מתקדמת במעלה העץ בנפרד, וכל תגלית חדשה מעניקה לה יכולות חדשות ופותחת אפשרויות מחקר מתקדמות יותר.⁹ התגליות בעץ מחולקות לפי עידנים, וכאשר ציוויליזציה מגלה את כל הטכנולוגיות מהעידן שבו היא נמצאת, או טכנולוגיה אחת מהעידן הבא – היא מזנקת אל העידן הבא באופן כרונוולוגי. כל משחקי הסדרה מדגישים את ההיבטים הטכנולוגיים של העידן התעשייתי, וממקמים את מנוע הקיטור (Steam Power IX Steam Engine) כנקודה מרכזית בעץ הטכנולוגיה שלו. כלומר, גם אם מנוע הקיטור אינו הטכנולוגיה התעשייתית הראשונה

⁶ על מכניקות תיקוף בעייתיות במשחקי מחשב היסטוריים, ראו Greg Koebel, "Simulating the Ages of Man: Periodization in Civilization V and Europa Universalis IV," *Loading... The Journal of the Canadian Game Studies Association*, 10, no. 17 (2017): 60–76.

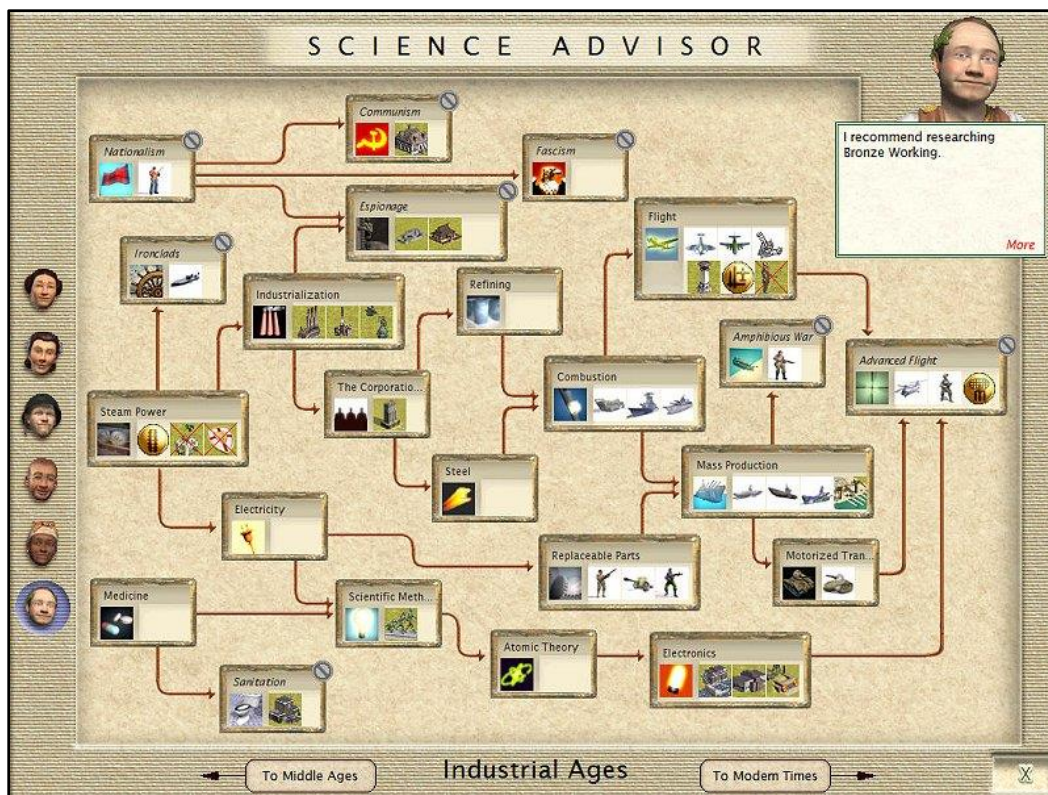
⁷ לסקירה של המהפכה התעשייתית, השלכותיה וההיסטוריוגרפיה שלה, ראו: Peter N. Stearns, *The Industrial Revolution in World History* (Boulder, CO: Westview Press, 2013).

⁸ חלק ממשחקי הסדרה זכו לחבילות הרחבה שהוסיפו על תכניהם ושינו אותם, כולל שינויים שנעשו בחלקים מעץ הטכנולוגיה. למטרות עבודה זו התייחסתי לגרסאות האחרונות של משחקים אלו, הכוללות את כל חבילות ההרחבה והעדכונים.

⁹ על היסטוריוגרפיה של מדע וטכנולוגיה במשחקי מחשב, ועצי טכנולוגיה בפרט, ראו: Tuur Ghys, "Technology Trees: Freedom and Determinism in Historical Strategy Games," *Game Studies* 12, no. 1 (2012): http://www.gamestudies.org/1201/articles/tuur_ghys; Will Slocombe, "Playing Games with Technology: Fictions of Science in the Civilization Series," *Osiris* 34 (2019): 158–174.

שהשחקן נדרש לחקור – זוהי טכנולוגיה מרכזית מאוד בעידן זה אשר נדרשת על מנת לחקור טכנולוגיות תעשייתיות מתקדמות יותר. המשחקים לא מתעכבים על השאלה מדוע מנוע הקיטור היה משמעותי כל כך, איזה צורך הוא מילא בעידן זה, או מה היו היישומים הפרקטיים שלו. במקום זאת, בשלושת משחקי הסדרה הראשונים הוא מוצג כהמשך ישיר של המהפכה המדעית (Scientific Revolution) באירופה במאה השמונה-עשרה, שבאה לידי ביטוי בעץ הטכנולוגיה כאשר השחקן נדרש לחקור תגליות עם שמות ערטייליים כמו "כימיה" (Chemistry) או "המצאה" (Invention) לפני שהוא מסוגל לחקור את מנוע הקיטור עצמו.

עץ הטכנולוגיה של העידן התעשייתי במשחק Civilization III

גישה זו מעודנת יותר במשחקים המאוחרים בסדרה. במשחק הרביעי, השחקן נדרש לחקור "חלקים חליפיים" (Replaceable Parts) לפני חקר מנוע הקיטור. במשחק החמישי והשישי, טכנולוגיית ה"תיעוש" (Industrialization) שבדרך כלל מופיעה לאחר מנוע הקיטור מוצגת דווקא כאחת מדרישות הקדם שלו. כך, אף שמודל עץ הטכנולוגיה נותר אחיד בין כל המשחקים, המאוחרים שבהם רומזים כי מנוע הקיטור לא התגלה יש מאין והזניק במו ידיו את המהפכה התעשייתית – אלא מתארים את המעבר מחברה חקלאית למתועשת כתהליך עדין והדרגתי יותר, אשר נשען על תשתית של בעלי מלאכה ותיעוש בזעיר אנפין שהולידו צורך בפיתוח מנוע הקיטור ליישומים השונים. היבטים רבים שמזוהים עם העידן התעשייתי, כמו ייצור המוני של

חלקים זהים, היו קיימים כבר לפני המצאת מנוע הקיטור – והמצאה זו רק אפשרה ליישם פרקטיקה זו בקנה מידה גדול יותר.

עץ הטכנולוגיה הוא כלי בידיו של השחקן, ולכן על מנת להבין באופן מוחלט את הטיעון של המשחקים לגבי המעבר לחברה מתועשת, יש לבחון גם את הרטוריקה התהליכית שלהם (Procedural Rhetoric)¹⁰ – האופן שבו המשחקים מלמדים את השחקן כיצד לנצל טוב יותר את כלי המשחק שברשותו על מנת לנצח. משום שמשחקי Civilization רואים את עצמם כסימולציה היסטורית, הדרך שבה השחקן לומד את המשחק היא גם הדרך שבה המשחק עצמו מתאר את המהלך ההיסטורי. במשחקי Civilization, המעבר בין עידנים הוא קוסמטי לחלוטין: כך לדוגמה, השינוי היחיד שחל עם המעבר מימי הביניים (משחקים 1–3) או מעידן הרנסנס (משחקים 4–6) אל העידן התעשייתי הוא שהעובדים של השחקן מחליפים את לבושם מגלימות לסרבליים, והערים מתמלאות בארובות ובתי לבנים מודרניים. השינוי המכני העיקרי מתבטא בהתקדמות במעלה עץ הטכנולוגיה, שמעניקה לשחקן בניינים ויחידות צבאיות חזקות מאוד.

במעבר לעידן התעשייתי, רבים מהיחידות והמבנים שזמינים לשחקן דורשים אספקה סדירה של פחם, ומצריכים מהשחקן להתבונן מחדש בטריטוריה שברשותו ולהעריך מחדש את חשיבותם האסטרטגית של אזורים מסוימים בזכות הגישה שלהם למשאב שעד כה כלל לא היה רלוונטי עבורו. שינוי זה עשוי לגרור מלחמה עם מעצמות אחרות על מנת להשיג את המשאבים שבשטחן, אך שחקן חכם יוכל לתקוף ציוויליזציות מתקדמות פחות ממנו ובכך לתרגם את היתרון הטכנולוגי שלו ליתרון צבאי. המכניקות עצמן מעודדות זאת, שכן היחידות שנעשות זמינות לשחקן במהלך העידן התעשייתי חזקות ומהירות באופן משמעותי מקודמותיהן, ומאפשרות לו להגיע לאזורים מרוחקים גאוגרפית מהשטח שבו הוא שולט באותה עת. באופן זה, המשחק לא רק משתמש בתיקוף ההיסטוריוגרפי האירופי שרואה בתיעוש את תחילתו של עידן חדש ונפרד בתולדות העמים – הוא גם מחנך את השחקן לחשוב כמו מדינאי אירופי מהמאה התשע-עשרה: להעניק תשומת לב רבה למשאבים, לפתח עליונות טכנולוגית לשם ביסוס עליונות צבאית ודיפלומטית, ולהקרין כוח חובק-עולם.

אולם גם בהקשר זה הסימולציה ההיסטורית של משחקי Civilization נעשית ברמת המקור, במישור הפוליטי-צבאי בלבד. המשחקים משלמים מס שפתיים מסוים להשלכות החברתיות והתרבותיות של המעבר מחברה חקלאית למתועשת, אך אינם מסוגלים לתרגם אותם למכניקות. לדוגמה, כל משחקי הסדרה כוללים בעץ

¹⁰ על רטוריקה תהליכית ראו: Ian Bogost, *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames* (Cambridge: The MIT Press, 2007), 1–64.

הטכנולוגיה שלהם "סוציאליזם", אך ההחלטה אם לאמץ אידאולוגיה זו (או כל אידאולוגיה אחרת) מונעת לחלוטין משיקולי עלות-תועלת של השחקן, ולא מצורך טבעי שעולה בקרב הנתינים המדומיינים שחיים בארצו. משחקי הסדרה המאוחרים מנסים להתייחס יותר להשלכות השליליות של העידן התעשייתי, אך הצלחתם חלקית בלבד. במשחק השישי, למשל, אם אחת מעריו של השחקן גדלה במידה מסוימת, הוא מקבל בונוס שמאפשר לו לחקור מהר יותר את טכנולוגיית ה"עיר"; וזו, בתורה, מאפשרת לו לבנות "שכונות" שמגדילות את שטח הערים שלו ומפחיתות את צפיפותן. שחקן שיבנה שתי שכונות יקבל בונוס דומה לחקר טכנולוגיית ה"תברואה" (Sanitation), שמאפשרת לשחקן לבנות ביוב בערים שלו ולהפוך אותן לנוחות עוד יותר עבור תושביו.

שרשרת זו של סיבה ותוצאה מדמה בהצלחה מסוימת את השלכות העיר שחל בעקבות המהפכה התעשייתית – גידול מסיבי באוכלוסיית הערים, שהוליד צורך למצוא פתרונות בדמות פרוורים ובנייה לגובה, לצד עלייה בחשיבות התברואה הציבורית. מערכת זו גם מדגישה כיצד חלק מההתקדמויות הטכנולוגיות שחלו במהלך העידן התעשייתי נועדו לספק פתרון לבעיות שעוררו התקדמויות טכנולוגיות מוקדמות יותר. עם זאת, ההקשר ההיסטורי הרחב יותר של שינוי זה מוצג באופן בעייתי, בעיקר בשל הפשטות הטמונה בסימולציה עצמה: משום שהעיר היא צורת המגורים היחידה במשחק, "עיר" משמעו למעשה גידול באוכלוסייה עקב עלייה בכמות המזון הנגיש לה, ולא תהליך המעבר מהכפר לעיר. נוסף על כך, הדגש של המשחק על התהליך ההיסטורי נותר טכנוצנטרי: השחקן ניצב בפני בעיה שהתעוררה בשל המצאה טכנולוגית, ופותר אותה באמצעות המצאה טכנולוגית אחרת. גם במקרה זה, המשחק כלל אינו מדמה את ההיבטים החברתיים והתרבותיים של אותו עיר, וביניהם צמיחתה של תרבות קוסמופוליטית, בנייה מונומנטלית מודרנית, או עלייתם של ארגוני סעד והתפתחות רפורמות חברתיות.¹¹

במאמר זה בחנתי בקצרה את היכולת של משחקי Civilization לדמות תהליכים היסטוריים של שינוי רחב-היקף, שהשפיע על כל תחומי החיים באירופה החל מהמאה השמונה-עשרה. הבחירה במהפכה התעשייתית נבעה מההנחה שהשינוי ההיסטורי הזה ישוקף במשחק בצורה הטובה ביותר בהתחשב בנטיות האירופוצנטריות והטכנוקרטיות. ואולם, כפי שניתן ללמוד מניתוח זה, הצלחתו בכך היא מוגבלת בלבד.

¹¹ על עיר והשלכותיו לפני המהפכה התעשייתית באירופה, במהלכה ואחריה, ראו: Andrew Lees and Lynn Hollen Lees, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Miriam R. Levin et al., *Urban Modernity: Cultural Innovation in the Second Industrial Revolution* (Cambridge: The MIT Press, 2010). לדיון פרטני בתברואה עירונית בעידן התעשייתי, ראו למשל: Michelle Allen, *Cleansing the City: Sanitary Geographies of Victorian London* (Athens: Ohio University Press, 2008).

החלוקה של טכנולוגיות לעידנים, והקישור ביניהן באמצעות אילן יוחסין, מאפשרת לשחקן להגדיר מחדש את מטרותיו וסדר העדיפויות שלו בצורה שמתכתבת בהצלחה מסוימת עם ההיסטוריוגרפיה המערבית. ואולם שינויים אלו מדמים את נקודת מבטו של השליט בלבד – בעיות שמוצגות ברמת המקרו ונפתרות ברמת המקרו, ללא התחשבות בקולם של האנשים שחיים מחוץ למסדרונות הכוח, וללא יכולת לדמות באופן נאמן את אותם תהליכים היסטוריים. באופן אירוני למדי, ניתוח הגישה למהפכה התעשייתית ממחיש כי המשחק מחנך את השחקן לא רק לחשוב כמו מדינאי מהמאה התשע-עשרה, אלא עושה זאת מנקודת מבט היסטורית מיושנת באותה המידה: התיעוש הוא התשובה לכל צרות האנושות, החזקים והמתקדמים נדרשים לשלוט על החלשים והנחשלים, וכוחו של האדם הפשוט, גם אם הוא נשמע מדי פעם, אינו בעל חשיבות מרכזית כלל.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

MicroProse. *Sid Meier's Civilization*. MicroProse. PC. 1991.

---. *Sid Meier's Civilization II*. MicroProse. PC. 1996.

Firaxis Games. *Sid Meier's Civilization III: Complete*. Infogrames Interactive. PC. 2001.

---. *Sid Meier's Civilization IV: The Complete Edition*. 2K Games. PC. 2005.

---. *Sid Meier's Civilization V: Complete*. 2K Games. PC. 2010.

---. *Sid Meier's Civilization VI*. 2K Games. PC. 2016.

מקורות משניים

Allen, Michelle. *Cleansing the City: Sanitary Geographies of Victorian London*. Athens: Ohio University Press, 2008.

Bogost, Ian. *Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames*. Cambridge: The MIT Press, 2007.

Carr, Diane. "The Trouble with Civilization". In *Videogame, Player, Text*, edited by Barry Atkins and Tanya Krzywinska, 222–236. Manchester: Manchester University Press, 2007.

Chapman, Adam. *Digital Games as History: How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice*. London: Routledge, 2018.

---. "Is Sid Meier's Civilization history?" *Rethinking History* 17, no. 3 (2013): 312–332.

Ford, Dom. "'eXplore, eXpand, eXploit, eXterminate': Affective Writing of Postcolonial History and Education in Civilization V." *Games Studies* 16 (2016), <http://gamestudies.org/1602/articles/ford>.

Ghys, Tuur. "Technology Trees: Freedom and Determinism in Historical Strategy Games." *Game Studies* 12, no. 1 (2012): http://www.gamestudies.org/1201/articles/tuur_ghys.

Kapell, Matthew. "Civilization and its Discontents: American Monomythic Structure as Historical Simulacrum." *Popular Culture Review* 13 (2002): 129–135.

Koebel, Greg. "Simulating the Ages of Man: Periodization in Civilization V and Europa Universalis IV." *Loading... The Journal of the Canadian Game Studies Association* 10, no. 17 (2017): 60–76.

Lees, Andrew and Lynn Hollen Lees. *Cities and the Making of Modern Europe, 1750–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Levin, Miriam R., Sophie Forgan, Martina Hessler, Robert H. Kargon, and Morris Low. *Urban Modernity: Cultural Innovation in the Second Industrial Revolution*. Cambridge: The MIT Press, 2010.

Pagnotti, John and William B. Russell III. "Using Civilization IV to Engage Students in World History Content." *The Social Studies* 103, no. 1 (2012): 39–48.

Slocombe, Will. "Playing Games with Technology: Fictions of Science in the Civilization Series." *Osiris* 34 (2019): 158–174.

Stearns, Peter N. *The Industrial Revolution in World History*. Boulder: Westview Press, 2013.

Wainwright, A. Martin. "Teaching Historical Theory through Video Games." *The History Teacher* 47, no. 4 (2014): 579–612.

Weir, Kimberly and Michael Baranowski. "Simulating History to Understand International Politics." *Simulation & Gaming* 42, no. 4 (2011): 441–461.

ביכורי מחקר – מאמרים קצרים מאת סטודנטים לתואר ראשון

פודקאסט המחאה הלבנוני: ללא גינונים, ללא מסכות וללא מגבלות | ניר גרלניק*

ה"מהפכה" הלבנונית שפרצה באוקטובר 2019 מהווה קו פרשת מים בסוגיות של עדתיות, שיח ציבורי ו"מחסום הפחד" בלבנון. מחאה זו הצליחה היכן שקודמותיה כשלו – היא הוציאה לרחובות ולכיכרות מאות אלפי אנשים אשר התאגדו סביב מסר חוצה-עדות נגד השחיתות, אוזלת היד והקליינטליזם שמפעילה החבורה הפוליטית השלטת בלבנון זה כארבעה עשורים. המחאה אף הצליחה לסדוק את "תיבת התהודה" העדתית שבה היה לכוד הציבור הלבנוני, וסיפקה הזדמנות להקמת כלי תקשורת אנטי-ממסדיים עצמאיים ומקצועיים. מאמר זה מביא את סיפורו של פודקאסט אחד שקם מתוך המחאה: **סרדה לאחר ארוחת הערב** (סרדה בעד אל-עשא, سرده بعد العشاء). הפודקאסט הוקם ומופעל בידי שני מנחים המשתייכים לעדות שונות ולדורות שונים, אשר מאסו בנרטיב ההגמוני שמופץ בערוצי התקשורת המסורתיות. בתוכנית שלהם, כך החליטו, ידברו על הכול ללא יוצא מן הכלל. במלאת שנתיים לפודקאסט ניכר כי אין נושא רגיש מבחינה דתית או חברתית בלבנון שהפודקאסט לא עסק בו; והשילוב בין האווירה הביתית שבה הוא מוקלט לבין אופיים של המנחים מוציא מהאורחים והאורחות דברים שלא חשבו שישתפו בהם את הקהל הרחב לעולם.

באוקטובר 2019, בעקבות החרפה ניכרת במצב הכלכלי והחמרה מתמשכת בתנאי המחיה של האזרחים, פרצה בלבנון מחאת ענק שחצתה עדות ודתות. המחאה, שעודנה נמשכת, חרתה על דגלה את הדחת החבורה הפוליטית השלטת בלבנון זה כארבעה עשורים, ואת המאבק בעדתיות שחבורה זו מקפידה לקבע. מבין מגוון דפוסי המחאה היצירתיים והלא-אלימים המאפיינים את המחאה, בולט פורמט הפודקאסט העצמאי. מאמר זה מתמקד בפודקאסט אחד הנושא את השם **סרדה לאחר ארוחת הערב** (סרדה בעד אל-עשא, سرده بعد العشاء).¹

ניתן לראות במחאת אוקטובר 2019 את שיאו של תהליך שהחל עוד בראשית העשור עם מחאת 2011, ונמשך עם מחאת האשפה של 2015–2016. מחאת 2011 התעוררה כחלק מרוח התקופה המהפכנית של "האביב הערבי" שהחל בתוניסיה, סחף את מצרים ואת לוב, והתפשט עד מהרה גם לסוריה, תימן ובחריין; בלבנון הסתכמו המחאות בכמה אלפי מפגינים בודדים, ללא התארגנות משמעותית, ודעכו תוך זמן קצר. מחאת

* ניר גרלניק הוא סטודנט לתואר ראשון בחוג להיסטוריה של המזה"ת ואפריקה, אוניברסיטת ת"א. המאמר נכתב בהדרכתה של ד"ר מירה צורף.

¹ **סרדה** – מונח לבנוני המתאר שיחה אינטימית, שמתנהלת בדרך כלל במרחב הפרטי בין אנשים קרובים על כוס יין או סיגריה.

האשפה פרצה בקיץ 2015 בשל הצטברות טונות רבות של אשפה ברחובות ביירות עקב אוזלת יד מתמשכת מצד השלטונות, ובה נקשר הסירחון ברחובות לפוליטיקאים באמצעות הסיסמה "אתם מסריחים" (טלעת ריחתכם, *طلعت ريحتكم*).² בשלוש המחאות הללו הודגשה האחדות הלאומית, והן סימנו את השיטה הפוליטית העדתית הנהוגה במדינה כשורש הרע.³

במחאת 2019, בניגוד למחאות הקודמות, בחרו המוחים לכנות עצמם "מהפכנים" (ת'ואר, *ثوار*) ואת מחאתם "מהפכה" (ת'ורה, *ثورة*). הבחירה בטרמינולוגיה זו הקנתה להם מעמד של לוחמים למען צדק חברתי ופוליטי הפועלים לתיקון העוול השורר במדינה.⁴ "מהפכנותם" התבטאה במסה האדירה והמגוונת של מפגינים ששטפה את הרחובות והכיכרות: נשים וגברים, צעירים ומבוגרים, מן הצפון והדרום, ממזרח וממערב, בני העדות והדתות כולן. הסיסמה שהובילה את המחאה ואיגדה את המוחים הייתה "כולם זה אומר כולם!" (כלן יעני כלן, *كلن يعني كلن*), שהדגישה כי המחאה איננה מכוונת נגד מפלגה או דמות בכירה אחת מסוימת, אלא נגד כל המנהיגים העדתיים (זעמא, *زعماء*) שמחזיקים בשלטון כבר עשורים, והגיע זמנם "ללכת הביתה" כחלק משינוי יסודי של השיטה הפוליטית.

בניגוד לטרמינולוגיה המהפכנית, לעדתיות (טאיפיה, *طائفية*) בלבנון נלווית קונוטציה שלילית עקב הסכסוכים הרבים שהיא עוררה.⁵ עוד בתקופה העת'מאנית ובימי המנדט הצרפתי היה המפתח העדתי לגורם המארגן המשמעותי ביותר בחיי היום-יום במרחב הלבנוני, ולפיכך גם נשזר כחוט השני באמנה הלאומית שנתקבלה ב-1943 וסללה את הדרך להתנהלות המדינה עם קבלת עצמאותה.⁶ מאז נוכחת תופעת העדתיות הפלגנית בכל סוגיה הנוגעת ליחסי מדינה-חברה, והיא מקשה על גיבוש סולידריות, לכידות חברתית ותודעה לאומית-אזרחית אחידה. חשובה במיוחד השפעת העדתיות על התקשורת.

² להרחבה ראו: עמרי ניר, "מחאת האשפה בלבנון – תובנות מהזבל", **צומת המזרח התיכון** 5, מס' 10 (2015): 4-1, <https://dayan.org/he/content/4099>.

³ השיטה הפוליטית בלבנון מבוססת על חלוקת תפקידים וסמכויות בין העדות השונות בהתאם לחלקן היחסי באוכלוסייה. כך למשל, נשיא המדינה בהכרח יהיה נוצרי מארזוני, ראש הממשלה מוסלמי סוני ויושב ראש הפרלמנט מוסלמי שיעי. גם המושבים בפרלמנט, בקבינט ובמוסדות הציבוריים מחולקים באופן שייצג את העדות השונות.

⁴ לא תמיד הייתה ל"מהפכה" קונוטציה חיובית בעולם הערבי והמוסלמי. להרחבה ראו: Amy Ayalon, "From Fitna to Thawra," *Studia Islamica* 66 (1987): 145-148.

⁵ Mark Farha, *Lebanon: The Rise and Fall of a Secular State under Siege* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 12.

⁶ Sára Vértes, Chris van der Borgh and Antoine Buyse, "Negotiating Civic Space in Lebanon: The Potential of Non-sectarian Movements," *Journal of Civil Society* 17, no. 3-4 (2021): 259.

התקשורת בלבנון נשלטת בידי תריסר משפחות, שרובן ככולן מעורבות באופן ישיר בפוליטיקה המקומית. נשיאים, ראשי ממשלה וחברי פרלמנט בעבר ובהווה מחזיקים בכלי תקשורת ככלי שרת בידם.⁷ הואיל והאליטה הפוליטית פועלת לשמר את החלוקה העדתית, צריכת התקשורת מושפעת גם היא מהעדה שאליה משתייך האדם. כך לדוגמה, מוסלמי סוני יבחר לצרוך כלי תקשורת מסוים, ונוצרייה מארונית תבחר בכלי תקשורת אחר.⁸ נוסף על כך, עד מחאת 2019 רוב הציבור הודר מן הזירה התקשורתית. למותר לציין שבעלי השליטה בתקשורת גם שולטים בנרטיב ההגמוני, ומכאן שהציבור הלבנוני לכוד ב"תיבת תהודה" (Echo chamber) עדתית אשר אטומה לכל נרטיב נגדי.

בעקבות המחאה קמו כלי תקשורת אנטי-ממסדיים עצמאיים, אשר חותרים ללא לאות לחשוף את ערוות האליטה השלטת, לעודד מעורבות אזרחית בתהליכים הדמוקרטיים ולגבש נרטיב-שכנגד (Counter-narrative) לנרטיב ההגמוני. עם אלו נמנים אתרי חדשות, תוכניות בהפקה ביתית, בלוגים ופודקאסטים. מעין ג'אבר, מנחה הפודקאסט **סרדה** שבו אתמקד, הבהיר בריאיון כי נקעה נפשו מן התוכן המעושה המשודר בתקשורת המסורתית, שבה "כל שיחה בין אנשים נראית כמהדורת חדשות [...] מדברים [רק] בשפה גבוהה". כך עלה הרעיון לייצר תוכן שאנשים יוכלו להזדהות איתו.⁹

הפודקאסט הוא חלק בלתי נפרד מן המרחב הווירטואלי, שהוא במהותו מרחב ספי (לימינלי) המחבר בין הפרטי-הביתי לציבורי-הגלובלי.¹⁰ חוקר התקשורת לוקאש שוויונטק (Swiatek) הציע לראות בפודקאסט תּוֹךְ אינטימי המגשר על פערי ידע, מרחק ומעמד סוציו-אקונומי. ייחודו של הפודקאסט הוא בעצם היותו אינטימי ואישי, בזכות העובדה שרוב ההאזנה לו נעשית דרך אוזניות – "אנחנו פשוטו כמשמעו לוחשים באוזני אנשים".¹¹ זאת ועוד, פורמט הפודקאסט מקל על האדם להתמקד במהות הדברים ללא הסחות דעת של

⁷ לנתונים מפורטים על בעלי השליטה באמצעי התקשורת בלבנון ראו: Samir Kassir Foundation, "Media Ownership Monitor: Lebanon 2018," <https://lebanon.mom-rsf.org/en/>

⁸ Nabil Dajani, "The Re-feudalization of the Public Sphere: Lebanese Television News Coverage and the Lebanese Political Process," *Transnational Broadcasting Studies* 16 (2006): <https://www.arabmediasociety.com/the-re-feudalization-of-the-public-sphere-lebanese-television-news-coverage-and-the-lebanese-political-process/>

⁹ סמאשי, "מבאשר: מותמר סתב לריאדת אל-אעמאל ואל-תכנולוג'יא," שודר ב-23 בפברואר 2022 ב-Youtube, וידאו, <https://www.youtube.com/watch?v=VtGquLXwwhl>, 02:35:07–02:34:47

¹⁰ מירה צורף, "מהפכת הצעירים במצרים על שום מה? על כיבוש המרחב העירוני ועיצובו של זיכרון קיבוצי חלופי," **היסטוריה** 30 (2013): 74–73.

¹¹ Lukasz Swiatek, "The Podcast as an Intimate Bridging Medium," in *Podcasting: New Aural Cultures and Digital Media*, eds. Dario Llinares et al. (Cham: Springer International Publishing AG, 2018), 176

מראה הדובר/ת,¹² ובניגוד לרדיו, הוא זמין על פי דרישה (On-demand) בכל עת. כמו כן, ההאזנה לאותו הקול במשך שעות ארוכות יוצרת תחושת היכרות וקרבה, כאילו קיים קשר אישי ואף חברי בין המאזינה לבין המנחה.¹³

ג'אבר (31), מוסלמי שיעי שבילה את נעוריו בדובאי בשל עבודתו של אביו, ומידיא עאזורי (49), נוצרייה מארונית שמשפחתה היגרה לצרפת בשנות השבעים עקב מלחמת האזרחים והיא גדלה על ברכי הגעגוע ללבנון, הכירו במחאות הרחוב של 2019. החיבור ביניהם, שמבטא כשלעצמו קריאת תיגר על תופעת העדתיות, הוליד את **סרדה** – פודקאסט שמוקלט ומצולם בביתה של מידיא בלב ביירות. כל פרק אורך בין שעה לשעתיים וכולל שיחה עמוקה וכנה, ללא מגבלות שיח וללא שינויי עריכה. הפודקאסט משמש במה לקולות מגוונים בחברה הלבנונית ודן בנושאים הרגישים ביותר בה, בייחוד אלו שלא מקבלים במה בתקשורת המסורתית.

מרבית האורחים הראשונים בפודקאסט היו פעילי תנועת המחאה מעדות שונות ומרקע שונה, והם שפכו אור על מורכבות המצב בלבנון ודנו בדרכים להשפיע עליו לפי תפיסתם. כך למשל, בפרק 5 התארח הפעיל החברתי והעיתונאי העצמאי ג'ינו רעידי, ובו נדונה הצנזורה שמטילים השלטונות על פרסומים ברשתות החברתיות, וחשיבות ההבחנה בין פייק ניוז (Fake news) לבין דיווחים מהימנים.¹⁴ בפרק 6 התארח הפעיל החברתי ועורך הדין חסין אל-עשי, ובו נדונו זכויות האזרח בלבנון והתלות המוחלטת והמתמיהה של הרשות השופטת ברשות המבצעת. אל-עשי תיאר כי היעדר העצמאות של מערכת המשפט כה חמור, עד כי ישנם תיעודים של פוליטיקאים חסרי בושה המתקשרים לשופטים בשידור חי בטלוויזיה ומבקשים מהם לטפל בנושא מסוים שנוגע להם.¹⁵ אם כן, **סרדה** הוא פודקאסט שנולד במסגרת המחאה, תומך בה ומקדם שיח גלוי ופתוח על כל מה שיפה ומכוער במציאות הלבנונית. מידיא ומעין אף לקחו חלק בהקמתה של תנועת המחאה

Angela Goldberg, "Telling Stories to a New Generation: How Technology and Media Have Shaped ¹² Contemporary Storytelling," (M.A. Diss., State University of New York, 2017), 52–54

¹³ Lukasz Swiatek, "The Podcast," 179

Sarde After Dinner, "GINO RAIDY: Journalism, Censorship & Freedom of Speech | Sarde (after dinner) Podcast ¹⁴ #5", premiered May 29, 2020 on YouTube, Video, 1:05:44, <https://www.youtube.com/watch?v=GWK3SpZUgw>

Sarde After Dinner, "HUSSEIN EL ACHI: Lebanese Law, Your Rights & Judicial Independence | Sarde (after ¹⁵ dinner) Podcast #6," premiered June 28, 2020 on YouTube, Video, 43:30–44:05 <https://www.youtube.com/watch?v=6DTlYsDqroQ>

הבולטת "מנתשרין" (منتشرين), ונוסף על כך קיימו שיחות עם צעירים להעלאת מודעות פוליטית, לצמצום תופעת "בריחת המוחות" המכה בלבנון ולקידום לקיחת אחריות ופעולה אקטיבית.¹⁶

מעין ג'אבר ומידיא עאזורי. שימו לב לקעקוע של מעין, למאפרה, לבקבוקי היין ולציר שברקע

כשנשאל על סוד ההצלחה של הפודקאסט, הדגיש ג'אבר את חשיבות הסביבה הביתית והאווירה שבה הוא מוקלט: "האורח נכנס לביתה של מידיא, רואה את תמונות המשפחה [על הקיר], רואה את שולחן האוכל – [מבחין ש] זה בית שחיים בו [...] והוא חש הקלה".¹⁷ ג'אבר הוסיף כי גם לפורמט הארוך של הפודקאסט יש יתרון. לדבריו, "שיא השיחה מגיע אחרי כחצי שעה [...] לאחר ש[האורח] השיל מעליו את ה'מסכה' שעטה במשך 5–10 הדקות הראשונות". כך, דמויות ציבוריות מוכרות שהתארחו ב**סרדה** שיתפו את המאזינים, מבלי משים, בפרטים אישיים וחושפניים יותר מאשר בכל בימה אחרת שבה התארחו.¹⁸

רשימת האורחים של **סרדה** כוללת אנשים בעלי ניסיון חווייתי ו/או רקע מקצועי בנושא מסוים, וחושפת את מנעד הנושאים שבהם עוסק הפודקאסט – החל מנושאים שהם בבחינת טאבו, כגון בריאות הנפש (מיא עטוי),

¹⁶ דוגמה לשיחה כזו: | United Students Club, "Médéa Azouri – Mouin Jaber: Political, Social, and personal change | Senior Meeting Graduate #6", premiered April 19, 2021 on YouTube, Video, 24:48, <https://www.youtube.com/watch?v=xs3-5GUGJug>

¹⁷ סמאשי, "מבאשר", "02:35:54–02:35:28".

¹⁸ דוגמה נהדרת לכך ניתן למצוא בפרק 44, שבו התארח כארלוס ע'צן; שם, "02:38:25–02:35:55".

דייטינג (ג'ון אשקר), קהילת הלהט"ב (כוכב זחל) ומיניות (סנדרין עטאללה); עבור דרך יוזמות חברתיות (מאיא אבראהימשא), ההיסטוריה של לבנון (שארל אל-חאיכ) ומלחמת האזרחים (נביל אסמאעיל) – נושא מודחק ומושכח בלבנון; וכלה בקומדיה (ברנארד אל-חאג'), בהתנקשויות פוליטיות (נדים קטיש) ובבתי כלא (עמר אל-שע'רי). רבים מנושאים אלו שמורים לשיחות במרחב הפרטי, אך בסרדה הם זוכים להד ציבורי המגיע לעשרות ואף למאות אלפי אזרחים.

אזהרה מקדימה בתחילת פרק 56, שבו התארח הצלם הלבנוני נביל אסמאעיל.

פרק בולט בחשיבותו ובתוכנו הוא הפרק שבו התארח הצלם הלבנוני נביל אסמאעיל. נביל, שהחל לעבוד כצלם בשנת 1975 עת פרצה מלחמת האזרחים בלבנון, צילם לאורך הקריירה שלו עשרות אלפי תמונות המתעדות את המציאות הלבנונית המורכבת ברגעי השיא והשפל שלה. בפרק זה הוא מדבר בכנות מפעימה על חוויותיו כצלם בשנות מלחמת האזרחים ועל הניתוק הבלתי נמנע בין מושאי הצילום לבינו כמי שניצב מאחורי המצלמה. הוא מתאר גם כיצד נדהם בכל פעם מחדש כשפיתח את התמונות שצילם, כמי שאינו מסוגל להאמין שהן אכן צולמו על ידו.¹⁹ מי שבחרו לצפות בפרק בפורמט וידאו ב-Youtube נתקלו באזהרה ויזואלית מקדימה, שלא הייתה כדוגמתה באף פרק אחר, נוכח התמונות הקשות המוצגות בפרק לצד

¹⁹ Sarde After Dinner, "NABIL ISMAIL: The Lebanese Civil War Through a Camera Lens | Sarde (after dinner) Podcast #56," premiered November 7, 2021 on YouTube, Video, 26:30-28:19, <https://www.youtube.com/watch?v=922bW-qAc54>

התיאורים של נביל, וכן נוכח **רגישות המלחמה שעדיין אין מעזים לדבר עליה** בלבנון – מחשש שתעורר מחדש את "השד העדתי". אזהרה זו שמדיא ומעין בחרו להציג בפתח הפרק מעידה על הייחודיות של **סרדה** כבימה הפתוחה לשיח בנושאים הרגישים ביותר.

דוגמה לכך עולה גם בפרק 13, שבו התארח עלי ברודי – צעיר סוני מטריפולי ואופטימיסט חסר תקנה, אשר ישב בכלא הלבנוני קרוב לחמש שנים באשמת שימוש במריחואנה. ראשית כול מלין עלי על היחס האבסורדי של המדינה הלבנונית כלפי המריחואנה, שנחשבת לגידול חקלאי מרכזי בלבנון זה מאות בשנים ומפרנסת דורות של משפחות, ובכך נוגע בנקודה רגישה שאין כמעט שיח ציבורי לגביה. אך חשוב מכך הוא סיפור מעצרו ושהותו הממושכת מאחורי סורג ובריה, סיפור שלגביו מודה עלי עצמו: "לא יכולתי לדבר על ה[שהות ב]כלא. **זו הפעם הראשונה שאני, בלעדי ב'סרדה', מדבר על דבר שכזה. זה היה דבר שאפילו במשפחה אתה לא יכול לדבר עליו**".²⁰ בהמשך לפרק עם נביל, אשר נתן קול ופנים למלחמת האזרחים שמודחקת לחלוטין בלבנון, עלי תמצת את חשיבות הקיום של **סרדה** כך:

שינוי אמיתי בלבנון יתרחש רק כאשר יהיו עוד 'סרדאת' [سردات, שיחות פתוחות] כמו בתוכנית הזו [...] אנו זקוקים לסגירת מעגל. יש לנו הרבה בעיות פסיכולוגיות בלבנון שאם לא נכיר בהן ולא נבנה תוכנית ארוכת-טווח כדי לפתור אותן כמו שצריך – לא נסיים. אנחנו נמות והילדים שלנו, והילדים של הילדים שלנו, עוד ידברו על העדתיות.²¹

תוך שימוש בקרניבליזם (Carnivalism), תרבות השתתפותית שבה נעשה שימוש בהומור, סאטירה ופרודיה כדי לבטא באופן חופשי התנגדות לכוח הדומיננטי,²² שואפים מנחי הפודקאסט לעודד את המאזינים ליטול חלק אקטיבי בעניינים הציבוריים ולא תגר את האליטה השלטת. בכך הם בוראים מרחב-ציבורי-שכנגד (Counter-public sphere) הניצב אל מול המרחב הציבורי של תקשורת המונים ההגמונית.²³ סביב **סרדה** התפתחה קהילת שיח (Community of discourse) המתכנסת מדי יום ראשון לקראת הקרנת הבכורה של הפרק השבועי

²⁰ Sarde After Dinner, "ALI BAROUDY: The Lebanese Prison System & Survivor's Philosophy | Sarde (after dinner) Podcast #13," premiered October 11, 2020 on YouTube, Video, 02:13:38–02:13:50, <https://www.youtube.com/watch?v=6jWGaHTlN2U>

²¹ .Ibid, 02:13:52–02:14:20

²² Chang Sup Park, "Citizen News Podcasts and Engaging Journalism: The Formation of a Counter-public Sphere in South Korea," *Pacific Journalism Review* 23, no. 1 (2017):246

²³ .Ibid, 258–259

בערוץ ה-Youtube של הפודקאסט,²⁴ מנהלת שיח בצ'אט ונהנית מהאפשרויות החדשות שמציע המרחב הספי הזה. קהילה זו אף מביעה עצמה באמצעות אומנות מעריצים (Fan-art), אומנות הנוצרת בידי חברי הקהילה ועבורם, ועוסקת בפודקאסט, באורחים ובאמירות שנדונות בו.²⁵

עדות להצלחה של **סרדה** ניתן למצוא בדבריו של מופֶק חֶרֶב, מהאורחים הבודדים שהתארחו בפודקאסט יותר מפעם אחת, שסיפר לג'אבר ועאזורי כך:

לדעתי, הפודקאסט שלכם נצפה יותר מכל תוכנית טלוויזיה, ואני לא אומר זאת סתם כדי להחמיא לכם. אתם גמרתם אותי בפעם הקודמת [...] ה-Inbox [בדוא"ל שלי התמלא], [קיבלתי בלי סוף] טלפונים... כשאני מופיע בטלוויזיה במשך שעה וחצי, אף אחד לא מתקשר אליי [...] ועוד שם אני עונב עניבה ושם מייק-אפ [...] פה אני מגיע עם ג'ינס, צופים בי יותר [אנשים], ואתם גם לא חותכים את דבריי [בעריכה].²⁶

עדות זו, אנקדוטלית ככל שתהיה, עשויה ללמדנו על הצלחתן של הבימות התקשורתיות החדשות שצמחו מתוך המחאה בלבנון, ועל הצלחתה של בימת הפודקאסט בפרט. ימים יגידו אם המאמץ המשולב של הדור הצעיר להביא לשינוי "מלמטה" באמצעות מהפכה תקשורתית-חברתית זו יעלה יפה, ויביא לכדי שינוי של ממש בלבנון.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

סמאשי. "מבאשר: מותמר סתב לריאדת אל-אעמאל ואל-תכנולוג'יא." שודר ב-6 בפברואר 2022 ב-

YouTube, וידאו, 6:47:09, <https://www.youtube.com/watch?v=VtGquLXvwhI>

²⁴ יש שמצטרפים עם בקבוק יין משלהם, ראו: Ali Stamboulli (@AliStamboulli), "It is Sunday and it is on... yes, new @sardeaftrdinner is on!" Twitter, February 27, 2022, 10:31 p.m., <https://twitter.com/AliStamboulli/status/1498033035349950467>

²⁵ ראו לדוגמה ארבעה איורים של אורחים בפודקאסט לצד ציטוט נבחר מהפרק בו התארחו: Sarde (after dinner) Podcast | سرده (@sardeaftrdinner), "Iconic guests on #sardeafterdinner," Twitter, December 29, 2021, 07:07 p.m., <https://twitter.com/sardeaftrdinner/status/1476238511657435149>

²⁶ Sarde After Dinner, "MOUAFAC HARB: Post-Election "Party" | Sarde (after dinner) Podcast #75," premiered May 22, 2022 on YouTube, Video, 53:38–54:04, <https://www.youtube.com/watch?v=6jWGaHTN2U>

Samir Kassir Foundation. "Media Ownership Monitor: Lebanon 2018." Accessed September 1, 2022. <https://lebanon.mom-rsf.org/en/>.

Sarde (after dinner) Podcast | سرده (@sardeaftrdinner). "Iconic guests on #sardeafterdinner." Twitter, December 29, 2021, 07:07 p.m. <https://twitter.com/sardeaftrdinner/status/1476238511657435149>.

Sarde After Dinner. "ALI BAROUDY: The Lebanese Prison System & Survivor's Philosophy | Sarde (after dinner) Podcast #13." premiered October 11, 2020 on YouTube, Video, 2:16:19. <https://www.youtube.com/watch?v=6jWGaHTIN2U>.

Sarde After Dinner. "GINO RAIDY: Journalism, Censorship & Freedom of Speech | Sarde (after dinner) Podcast #5." premiered May 29, 2020 on YouTube, Video, 1:05:44. <https://www.youtube.com/watch?v=GWKC3SpZUgw>.

Sarde After Dinner. "HUSSEIN EL ACHI: Lebanese Law, Your Rights & Judicial Independence | Sarde (after dinner) Podcast #6." premiered June 28, 2020 on YouTube, Video, 1:10:30. <https://www.youtube.com/watch?v=6DTIYsDqroQ>.

Sarde After Dinner. "MOUAFAC HARB: Post-Election "Party" | Sarde (after dinner) Podcast #75." premiered May 22, 2022 on YouTube, Video, 1:18:18. <https://www.youtube.com/watch?v=qiUvezEXOn4>.

Sarde After Dinner. "NABIL ISMAIL: The Lebanese Civil War Through a Camera Lens | Sarde (after dinner) Podcast #56." premiered November 7, 2021 on YouTube, Video, 1:46:33. <https://www.youtube.com/watch?v=922bW-qAc54>.

Stamboulli, Ali (@AliStamboulli). "It is Sunday and it is on... yes, new @sardeaftrdinner is on!" Twitter, February 27, 2022, 10:31 p.m., <https://twitter.com/AliStamboulli/status/1498033035349950467>.

United Students Club. "Médéa Azouri – Mouin Jaber: Political, Social, and personal change | Senior Meeting Graduate #6." premiered April 19, 2021 on YouTube, Video, 24:48
<https://www.youtube.com/watch?v=xs3-5GUGJug>.

מקורות משניים

ניר, עמרי. "מחאת האשפה בלבנון – תובנות מהזבל." **צומת המזרח התיכון** 5, מס' 10 (2015): 1-4,
<https://dayan.org/he/content/4099>.

צורף, מירה. "מהפכת הצעירים במצרים על שום מה? על כיבוש המרחב העירוני ועיצובו של זיכרון קיבוצי
חלופי." **היסטוריה** 30 (2013): 103-161.

Ayalon, Amy. "From Fitna to Thawra." *Studia Islamica* 66 (1987): 145-174.

Dajani, Nabil. "The Re-feudalization of the Public Sphere: Lebanese Television News Coverage and the Lebanese Political Process." *Transnational Broadcasting Studies* 16 (2006):
<https://www.arabmediasociety.com/the-re-feudalization-of-the-public-sphere-lebanese-television-news-coverage-and-the-lebanese-political-process/>.

Farha, Mark. *Lebanon: The Rise and Fall of a Secular State under Siege*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Goldberg, Angela. "Telling Stories to a New Generation: How Technology and Media Have Shaped Contemporary Storytelling." M.A Diss., State University of New York, 2017.

Park, Chang Sup. "Citizen News Podcasts and Engaging Journalism: The Formation of a Counter-public Sphere in South Korea." *Pacific Journalism Review* 23, no. 1 (2017): 245-262.

Swiatek, Lukasz. "The Podcast as an Intimate Bridging Medium." in *Podcasting: New Aural Cultures and Digital Media*, eds. Dario Llinares, Neil Fox and Richard Berry, 173-187. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.

Vértes, Sára, Chris van der Borgh and Antoine Buyse. "Negotiating Civic Space in Lebanon: The Potential of Non-sectarian Movements." *Journal of Civil Society* 17, no. 3-4 (2021): 256–276.

בדרך ל"מהפכה מתמדת" – כשהשלטון מוביל את המחאה | שחר בשן*

מחאה נתפסת כדבר הצומח מלמטה, או לפחות כתנועת התנגדות המופנית נגד השלטון. אולם באיראן ישנה מחאה השונה בתכלית: "יום המאבק בהתנשאות העולמית, יום התלמיד ויום כיבוש 'קן המרגלים'", ובקיצור – "יום המאבק בהתנשאות העולמית". זהו יום זיכרון לשלושה אירועים שהתרחשו ב-13 בחודש אבאן: הגליית ח'מיני, מנהיגה הראשון של הרפובליקה האסלאמית של איראן; הצטרפות הסטודנטים למחאות שהובילו למהפכה האסלאמית; והפלישה לשגרירות ארה"ב במהלך המהפכה האסלאמית. יום המאבק נראה לעיתים כמו מחאה רגילה, והאירוע המרכזי בו הוא הפגנת ענק שמתקיימת בטהראן. אולם שלא כמו מחאות אחרות, "מאבק" זה מאורגן ביוזמת השלטון: התקשורת המגויסת מפרסמת תשדירים וקריקטורות, מתקיימים כנסים וטקסים באוניברסיטאות ובבסיסי הצבא, ובמערכת החינוך מועברים תכנים העוסקים בחשיבות יום זה. מטרת יום המאבק היא להיאבק במעורבות המתנשאת של המערב בענייני איראן, זאת לאור דבריו של ח'מיני לפיהם מהפכת 1979 הייתה השלב הראשון בלבד: כדי שהמהפכה באיראן תהפוך למהפכה מתמדת, איראן צריכה לספק הגות מקיפה, להיות בעלת השפעה רחבה ולהביס את ההתנשאות העולמית. על כן, "יום המאבק" הוא יום מחאה נגד המערב, וביטוי מוחשי להמשך יישום הגותו של ח'מיני גם יותר משלושים שנה לאחר מותו.

ב-13 בחודש אבאן¹ מציינים באיראן את "יום המאבק בהתנשאות העולמית, יום התלמיד ויום כיבוש 'קן המרגלים'", המכונה בקיצור "יום המאבק בהתנשאות העולמית".² זהו יום זיכרון לשלושה אירועים שהתרחשו בתאריך זה: הגליית ח'מיני, הצטרפות סטודנטים למחאות שהובילו למהפכה האסלאמית, והפלישה לשגרירות האמריקאית במהלך מהפכה זו. לאחר המהפכה הוכרז יום זה כיום מאבק הכולל מחאות, עצרות והפגנות, ובהן מופנית ביקורת קשה כלפי המערב ובעיקר כלפי ארצות הברית. האירועים נערכים במסגרות רשמיות ולא-רשמיות, בנוכחות אנשי ציבור ובכירי מערכת הביטחון, ולעיתים בהובלתם.³ מאמר זה עוסק באופן שבו

* שחר בשן היא סטודנטית לתואר ראשון בחוג להיסטוריה של המזה"ת ואפריקה, אוניברסיטת ת"א. המאמר נכתב בהדרכתה של ד"ר מירה צורף.

¹ חודש אבאן הוא החודש השמיני בלוח השנה הפרסי, והוא מקביל לתקופה שבין ה-23 באוקטובר ל-21 בנובמבר בלוח השנה הגרגוריאני.

² "התנשאות עולמית" הוא ביטוי שאיתללאה ח'מיני והנהגת הרפובליקה האסלאמית מרבים להשתמש בו בגנותם את ההתערבות של מדינות המערב בענייני הפנים של איראן ובמדיניותה.

³ בהראם פרג'י, روز ملی مبارزه با استکبار جهانی (יום המאבק בהתנשאות העולמית), אתר הפקולטה לרפואה באוניברסיטת תברז.

³ בנובמבר 2018, <https://paramedfac.tbzmed.ac.ir/page/539/%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C.html>

מחאה, הנתפסת לרוב ככלי אנטי-ממסדי שתכליתו השגת שינוי, מתרחשת דווקא ביוזמת המשטר במטרה לקדם את יעדיו.

מחאות היו שכיחות באיראן עוד מימי המהפכה החוקתית ב-1905. יש הטוענים כי האסלאם השיעי מחייב מאבק בעוולות וחוסר צדק.⁴ הבחירה לקרוא ליום זה בשם "יום המאבק" ולא "יום המחאה" נובעת מהשפה הפרסית עצמה: המונח בפרסית המתאר מחאות והפגנות הוא מאבק (מבארזה, مبارزه), והשימוש בו נעשה בהקשרים רחבים כמו תחרויות ספורט, מאבקים למען חקיקה ואפילו מחקר היסטורי.⁵ מקורו הוא במילה "מאבק" בערבית שמשמעותה היא דו-קרב⁶ – כלומר, קרב עד להכרעה מוחלטת הנערך במקום מוגדר ולפי כללים ידועים מראש.⁷

"יום המאבק" נקבע לאחר המהפכה האסלאמית, בהמשך לעיסוקו של ח'מיני במושג "מהפכה מתמדת" (Permanent Revolution). ח'מיני טען, בערפול מסוים, כי המהפכה האסלאמית תגיע למעמד נעלה זה כשתעמוד בשלושה תנאים: כשהמהפכה תציע תפיסה אידאולוגית מקיפה, כשתביס את ההתנשאות (אסתכבאר, استکبار) העולמית וכשתהיה בעלת השפעה רחבה. על פי משנתו, המהפכה האסלאמית בשנים 1979–1977 הייתה רק השלב הראשון, ואילו המאבק להשגת שלושת התנאים שצוינו לעיל הוא למעשה השלב השני. המהפכה תזכה למעמד של מהפכה מתמדת רק לאחר השלמת שני השלבים: המהפכה האסלאמית עצמה, ומימוש שלושת התנאים שבעקבותיה.⁸ מהצהרה זו משתמע ש"יום המאבק" הוא רכיב מהותי להשגת מטרתו של ח'מיני. הראשונים שהשתמשו בביטוי "מהפכה מתמדת" היו כנראה קרל מרקס (Karl Marx) ופרידריך אנגלס (Friedrich Engels), אך הם לא הרחיבו באשר למאפייניו. ביטוי זה מילא תפקיד מרכזי גם

⁴ עבדאללטיף נט'רי, روز ملی مبارزه با استکبار جهانی ۱۳ آبان (היום הלאומי למאבק בהתנשאות העולמית ה-13 באבאן), המגזין המקוון של אוניברסיטת הוואז, אוקטובר 2001,

<https://hawzah.net/fa/Magazine/View/3282/5109/46084/%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C-%2213-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86%22>

⁵ יש לציין כי בחיפוש מדגמי ברשתות החברתיות Facebook, Twitter ו-Instagram, נראה כי בערבית המילה עולה רק בהקשרי סוף, וכי כמעט כל השימושים במילה כיום נעשים בפרסית.

⁶ מנחם מילסון, **המילון הערבי-עברי** (ירושלים: אוניברסיטה העברית), <https://arabic-lang.huji.ac.il/online-dictionary>

⁷ אתר מילוג, https://milog.co.il/%D7%93%D7%95-%D7%A7%D7%A8%D7%91/e_49224

⁸ אתר הפרסומים של לשכת מנהיג איראן, *انقلاب اسلامی* (המהפכה האסלאמית), 9 בינואר 2022, <https://www.leader.ir/fa/timeline/10/%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C#item-10-313>

בהגותם של לב טרוצקי (Lev Trotsky) ושל מאו דזה-דונג (Mao Zedong).⁹ גלגוליו של המושג רבים, ולא ברור הקשר ביניהם לבין השימוש שעשה בו ח'מיני.¹⁰

יום המאבק משקף תפיסה ציבורית ממשית ואהודה באיראן – סלידה מחדירת המערב והשפעתו,¹¹ והוא מסייע בגיוס ההמונים לתמיכה במשטר. לגיוס המונים למאבק ישנה תרומה משמעותית להצלחה בו: אבי הפסיכואנליזה, זיגמונד פרויד (Sigmund Freud), טען במאמרו **פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני** ש"ההמון הפסיכולוגי" יוצר "נפש קיבוצית" החושבת ופועלת באופן שונה מהיחידים המרכיבים אותה. לתפיסתו, ההמון מונע מדחפים, הוא קיצוני ומשתוקק לאשליה; הוא עדר צייתן המחפש מנהיג בעל סגולות מיוחדות כדי לנהור אחריו.¹² ח'מיני ביקש לכונן משטר תאוקרטי – "שלטון חכם ההלכה", ניצל את מאפייני פסיכולוגיית ההמון ועוצמתה, ומינף את יום המאבק ככלי להשגת מטרתו.

העיתונות באיראן, המגויסת לטובת המשטר, מקדמת את יום המאבק באמצעות שידור אירועי היום, כתבות בעיתונים על חשיבותו, וכן באמצעות קריקטורות.¹³ רבות מהן מגחיכות את בריחת "הדוד סם" מארצם, מראות אותו מתפורר או מבזות את דגל ארצות הברית ונשיאיה. בקריקטורות רבות נראים מפגינים – נשים,

Stuart R. Schram, "Mao Tse-Tung and the Theory of the Permanent Revolution, 1958-69," *The China Quarterly*⁹ (London) 46, no. 46, 1971: 221-244.

¹⁰ קרל מרקס ופרידריך אנגלס רק ציינו את המושג "מהפכה מתמדת", ואילו לב טרוצקי ומאו דזה-דונג פיתחו אותו ארוכות בהגותם ודנו בדרכים שבהן מהפכה יכולה להתנהל ללא מעמד בורגנות חזק. מאו, לדוגמה, טען שבמדינות נחשלות או כאלו הנתונות תחת שלטון קולוניאליסטי, המעמד הבורגני חלש ולכן על הפרולטריון להוביל את המהפכה עד שמטרותיה יושגו. ראו: Schram, "Mao Tse-Tung".

A. K. S. Lambton., "The Persian Constitution Revolution of 1905-6," in *Revolution in the Middle East, and Other Case Studies*, ed. P. J. Vatikiotis (London: G. Allen and Unwin, 1972), 173-184

¹² זיגמונד פרויד, "פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני", בתוך **כתבי זיגמונד פרויד**, מסות נבחרות ד, כך חמישי (תל אביב: דביר, תשל"ח), 22-25.

¹³ John H. Lorentz, *The A to Z of Iran* (Maryland: Scarecrow Press, 2007), 229

גברים וילדים, הגורמים לפילת ארצות הברית.¹⁴ באמצעות הקריקטורות המשטר משרטט פנים למוחים: נשים וגברים, מבוגרים וצעירים, ואפילו ילדי בית ספר.¹⁵

הגבר מימין נושא שלט ועליו נכתב "13 באבאן 1358 יום כיבוש קן המרגלים"; הנער נושא שלט ועליו נכתב "13 באבאן 1357 יום התלמיד"; האישה מחזיקה בשלט ועליו נכתב "13 באבאן 1343 הגליית אמאם ח'מיני לתורכיה". מתחת לכותרת TASNIM NEWS נכתב "קידום המאבק בהתנשאות ב-13 באבאן".

¹⁴ סוכנות הידיעות תסנים, קאריקטור/ תדאום מברז'ה בא סטקבאר דר 13 אבאן (קריקטורה/ המשכיות המאבק בהתנשאות העולמית ב-13 באבאן), 4 בנובמבר 2019,

<https://www.tasnimnews.com/fa/media/1398/08/13/2133733/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D9%88%D9%85-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AF%D8%B1-13-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86>

סוכנות הידיעות וסדא אסימא, קאריקטור האיי בא רנג ו בוי צדא סטקבארי (קריקטורות עם טעם וריח נגד ההתנשאות), 5 בנובמבר 2017, <https://www.iribnews.ir/fa/news/1884140/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D9%87%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A8%D8%A7-%D8%B1%D9%86%DA%AF-%D9%88-%D8%A8%D9%88%DB%8C-%D8%B6%D8%AF-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DB%8C>

אתר החדשות האדי, קאריקטור 13 אבאן (קריקטורת 13 באבאן), 4 בנובמבר 2021, <http://www.hadinews.ir/story/19783/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%DB%B1%DB%B3-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86>

¹⁵ סוכנות הידיעות תסנים, קאריקטור/ תדאום מברז'ה בא סטקבאר דר 13 אבאן (קריקטורה/ המשכיות המאבק בהתנשאות העולמית ב-13 באבאן), 4 בנובמבר 2021.

למשטר יש אינטרס לשמר את התלמידים ואת הסטודנטים במאבק נגד "ההתנשאות" המערבית, שכן הסטודנטים באיראן השפיעו על הפוליטיקה במדינה מיום הקמתה של אוניברסיטת טהראן ב-1934. לא אחת הסטודנטים אף שילמו בחייהם על השתתפותם במחאות. נוסף על כך, רבים רואים בהצטרפות הסטודנטים למהפכה האסלאמית גורם מרכזי בהצלחתה.¹⁶ לשם כך ננקטים ביום המאבק אמצעים שונים לשימור אחיזת המשטר בקהל זה, כגון עצרות סטודנטים באוניברסיטאות, כנסים אקדמיים בקמפוסים בהובלת הסגל הבכיר ומכתבים מהסגל הבכיר המופצים לכלל הסטודנטים.¹⁷ רתימת הצעירים למאבק אף מתחילה מגיל צעיר יותר, ומתבטאת בין השאר בתחרות כתיבה יוצרת מחוזית לבני 7–15 בנושא יום המאבק.¹⁸

¹⁶ Reza Razavi, "The Cultural Revolution in Iran, with Close Regard to the Universities, and Its Impact on the Student Movement," *Middle Eastern Studies* 45, no. 1 (2009): 1–17.

¹⁷ סוכנות הידיעות האסלאמית, مراسم روز مبارزه با استکبار جهانی در دانشگاه امیرکبیر برگزار شد (נערך טקס ליום המאבק בהתנשאות העולמית באוניברסיטת אמיר כביר), 2 בנובמבר 2021,

<https://www.irna.ir/news/84527019/%D9%85%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D9%85-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D8%A7%D9%86%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87-%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%B1%DA%A9%D8%A8%DB%8C%D8%B1-%D8%A8%D8%B1%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1>

אתר האוניברסיטה האסלאמית אזאד, برگزاری نشست علمی به مناسبت روز ملی مبارزه با استکبار جهانی (עריכת כנס מדעי בעניין היום הלאומי למאבק בהתנשאות העולמית), 25 באוקטובר 2021,

<https://srb.iau.ir/fa/news/14310/%D8%A8%D8%B1%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D9%86%D8%B4%D8%B3%D8%AA-%D8%B9%D9%84%D9%85%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%B3%D8%A8%D8%AA-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C>

בהראם פרג'י, روز ملی مبارزه با استکبار جهانی (יום המאבק בהתנשאות העולמית), אתר הפקולטה לרפואה באוניברסיטת תבריו, 3 בנובמבר 2018,

<https://paramedfac.tbzmed.ac.ir/page/539/%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C.html>

¹⁸ ראו לדוגמה קול קורא המזמין את ילדי מחוז אד'רביג'אן המזרחית לקחת חלק בתחרות כתיבה בנושא. בצידה השמאלי של המודעה נכתב "מוות לארצות הברית", הרחבה בדבר סיסמה זו מופיעה בהמשך: فراخوان ادبی و هنری روز ملی مبارزه با استکبار جهانی (קריאה ספרותית ואומנותית בעניין יום המאבק בהתנשאות העולמית), אתר המוסד להתפתחות אינטלקטואלית של ילדים ובוגרים צעירים במחוז אד'רביג'אן המזרחית, 3 בנובמבר 2021,

<https://www.kanoonnews.ir/news/309486/%D9%81%D8%B1%D8%A7%D8%AF%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D8%AF%D8%A8%DB%8C-%D9%88-%D9%87%D9%86%D8%B1%DB%8C-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C>

המשטר אינו מסתפק בתלמידים ובסטודנטים. אירוע הדגל של יום המאבק הוא הפגנת הענק הנערכת מול שגרירות ארצות הברית לשעבר, שבה מועלים מצגים בגנות בכירים אמריקאים לצד שריפת דגלים של מדינות שונות המייצגות את ההתנשאות, בעיקר ארצות הברית וישראל.¹⁹ לעומת אירועים אחרים המתקיימים ביום זה, כמו טקסים באוניברסיטאות ובבסיסי הצבא, הפגנה זו משותפת לגברים, לנשים ולילדים ללא הפרדה מגדרית, ובה המרחב משותף לכולם. זהו דפוס מוכר במשטרים טוטליטריים פטריארכליים – כשהמשטר שואף לגייס את ההמון ולהפגין נראות רחבה של הקולקטיב כדי לקדם את מטרותיו, הצניעות והכבוד קורסים באופן זמני.

הפגנת הענק בכיכר מבטאת את מה שכינה הגאוגרף אנרי לפבר (Henri Lefebvre) "כיבוש הכיכר": לטענתו, כאשר המוחים חיים תחת משטר טוטליטרי שלא מכיר בזכותם להפגין, עליהם תחילה "לכבוש" מידיו את המרחב הציבורי. אך במקרה שלפנינו, בניגוד להגדרה המקורית, המוחה הכובש הוא המשטר ולא הציבור, ודברי המשטר כי גם כאן דרוש "כיבוש" כזה מעבירים ביקורת, גם אם סמויה, על המערב "הטוטליטרי" שלא מכיר בזכות ההמון האיראני להתנגד לו.²⁰ יתר על כן, "כיבוש" השגרירות האמריקאית לאחר עזיבת השאה סימל במידה רבה את התגבשות הזיכרון החלופי האיראני ביחס לארצות הברית: ארצות הברית אינה עוד ידידתם החזקה כבתקופת השאה, אלא "השטן הגדול" (שיטאן בזרג, شیطان بزرگ), שנגדו יש להיאבק ואותו יש להביס. לא בכדי הסיסמה הנפוצה בהפגנה זו, וביתר אירועי יום המאבק, היא "מוות לארצות הברית".²¹

בתוכנית הסאטירה **שבכה-י נים** (شبهه نیم) בערוץ האיראני הגולה **מנותו** שודר ב-2017 מערכון על הסיוע הצבאי האיראני ללבנון ולסוריה. במערכון שרו בובות בדמות בכירי הצבא ופעילי משמרות המהפכה על התמיכה הצבאית הרחבה הנשלחת לסוריה וללבנון, והפליגו בחשיבותה, עד לכדי האמירה כי סוריה היא מחוז ממחוזות איראן. בובתו של שר החוץ האיראני באותה העת, מחמד ג'ואד ט'ריף, הופיעה גם היא כשהיא מזמרת: "אנחנו אומרים שחייבים למצוא פתרון (לקשרינו) עם העולם, אבל אנחנו חוזרים ואומרים מוות

<https://www.youtube.com/watch?v=1g8wl7yDSiY>, 4:10-3:50.

¹⁹ רשת pnewstv, روز ملی مبارزه با استکبار جهانی (היום הלאומי למאבק בהתנשאות העולמית), הוקלט ב-4 בנובמבר 2021 ב-YouTube, וידאו, 4:10-3:50.

²⁰ מירה צורף, "מהפכת הצעירים במצרים על שום מה? על כיבוש המרחב העירוני ועיצובו של זיכרון קיבוצי חלופי", **היסטוריה** 30 (2013): 61-103.

²¹ פרין עצמי, سیزدهم آبان؛ انتخاب نام «شیطان بزرگ» و شعار مرگ بر آمریکا (ה-13 באבאן: בחירת השם 'השטן הגדול' והקריאה 'מוות לארה"ב'). אתר רדיו פרדא, 7 בנובמבר, 2014, <https://www.radiofarda.com/a/f3-hostage-taking-embassy-partsix/26679240.html>.

לארצות הברית".²² הבחירה בט'רף, רפורמיסט הנתפס באיראן כפרו-מערבי, אינה מקרית: גולי איראן בחרו בו כדי להמחיש שאפילו מי שמנהל שיח מתמיד עם דיפלומטים מערביים, ואף ייצג את איראן במשא ומתן עם הדיפלומטים האמריקאים בשיחות על הסכם הגרעין (JCPOA), משתתף במאבק בהתנשאות העולמית. הדבר מבהיר עד כמה מושרש המאבק בהוויית הרפובליקה האסלאמית של איראן, ועד כמה עמוק ניצולו של המשטר את הכלי הזה כדי לשמר את מעמדו ולהעצים את כוחו.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

אתר הפרסומים של לשכת מנהיג איראן. "انقلاب اسلامی". 9 בינואר, 2022.

<https://www.leader.ir/fa/timeline/10/%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C#item-10-313>

אתר האוניברסיטה האסלאמית אדאד. "بزرگاری نشست علمی به مناسبت روز ملی مبارزه با استکبار جهانی". 25 באוקטובר, 2021.

<https://srb.iau.ir/fa/news/14310/%D8%A8%D8%B1%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D9%86%D8%B4%D8%B3%D8%AA-%D8%B9%D9%84%D9%85%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%B3%D8%A8%D8%AA-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C>

ערוץ מנותו. شبکه نیم پشتیبان حزب الله (שבכה-י נים התמיכה בחזבאללה). הוקלט ב-6 ביוני, 2017 ב-YouTube, וידאו, 0:37-0:45. [شبکه نیم - پشتیبان حزب الله YouTube](#)

אתר רדיו פרדא. عصمی، فرین. "سيزدهم آبان؛ انتخاب نام «شیطان بزرگ» و شعار مرگ بر آمریکا". 7 בנובמבר, 2014. <https://www.radiofarda.com/a/f3-hostage-taking-embassy-partsix/26679240.html>

²² شبکه نیم پشتیبان حزب الله (שבכה-י נים התמיכה בחזבאללה). הוקלט ב-6 ביוני, 2017, וידאו, 0:37-0:45, [شبکه نیم - پشتیبان حزب الله - YouTube](#)

"فراخوان ادبی و هنری روز ملی مبارزه با استکبار جهانی"، 3 نوامبر، 2021.

<https://www.kanoonnews.ir/news/309486/%D9%81%D8%B1%D8%A7%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D8%AF%D8%A8%DB%8C-%D9%88-%D9%87%D9%86%D8%B1%DB%8C-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C>

אתר הפקולטה לרפואה באוניברסיטת תברז. فرجی، بهرام. "روز ملی مبارزه با استکبار جهانی" 3 نوامبر،

2018. <https://paramedfac.tbzmed.ac.ir/page/539/%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C.html>

אתר החדשות האדי. "קاريكاتور ۱۳ آبان". 4 نوامبر، 2021.

<http://www.hadinews.ir/story/19783/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%DB%B1%DB%B3-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86>

סוכנות הידיעות תסנים. "קاريكاتور/ تداوم مبارزه با استکبار در ۱۳ آبان". 4 نوامبر، 2019.

<https://www.tasnimnews.com/fa/media/1398/08/13/2133733/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D9%88%D9%85-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AF%D8%B1-13-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86>

סוכנות הידיעות صدا اسیما. "קاريكاتور هایی با رنگ و بوی ضد استکباری". 5 نوامبر، 2017.

<https://www.iribnews.ir/fa/news/1884140/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D8%AA%D9%88%D8%B1-%D9%87%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A8%D8%A7-%D8%B1%D9%86%DA%AF-%D9%88-%D8%A8%D9%88%DB%8C-%D8%B6%D8%AF-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DB%8C>

סוכנות הידיעות האסלאמית, IRNA. "מראסם רוז מברזה בא אסתכאר גהאני דר דאנשגאה אמירכביר ברקזאר שד". 2
נובמבר, 2021. <https://www.irna.ir/news/84527019/%D9%85%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D9%85-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D8%A7%D9%86%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87-%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%B1%DA%A9%D8%A8%DB%8C%D8%B1-%D8%A8%D8%B1%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1>

המגזין האינטרנטי של אוניברסיטת הוואז. نظری، عبداللطيف. "روز ملی مبارزه با استکبار جهانی ۱۳ ابان"،
אוקטובר 2001.

<https://hawzah.net/fa/Magazine/View/3282/5109/46084/%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%DA%A9%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C-%2213-%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%86%22>

מקורות משניים

מילסון, מנחם. **המילון הערבי-עברי**. ירושלים: האוניברסיטה העברית. <https://arabic-lang.huji.ac.il/online-dictionary>

אתר **מילוג**. https://milog.co.il/%D7%93%D7%95_%D7%A7%D7%A8%D7%91/e_49224

פרויד, זיגמונד. "פסיכולוגיה של ההמון ואנליזה של האני". בתוך **כתבי זיגמונד פרויד** (מסות נבחרות ד, כרך
חמישי), 22–25. תל אביב: דביר, תשל"ח.

צורף, מירה. "מהפכת הצעירים במצרים על שום מה? על כיבוש המרחב העירוני ועיצובו של זיכרון קיבוצי
חלופי". **היסטוריה** 30 (2013): 61–103.

Lambton, A. K. S. "The Persian Constitution Revolution of 1905-6." In *Revolution in the Middle East, and Other Case Studies*, edited by P. J. Vatikiotis, 184–173. London: G. Allen and Unwin, 1972.

Lorentz, John H. *The A to Z of Iran*. Maryland: Scarecrow Press, 2007.

Razavi, Reza. "The Cultural Revolution in Iran, with Close Regard to the Universities, and It's Impact on the Student Movement." *Middle Eastern Studies* 45, no. 1 (2009): 1–17.

Schram, Stuart R. "Mao Tse-Tung and the Theory of the Permanent Revolution, 1958–69." *The China Quarterly (London)* 46, no. 46 (1971): 244–221.

קודה | גליה צבר, בת חן זרויאן פלדמן, זהר ספיר דביר

"האימפריה הרומית לא נפלה, ואל לכם לתאר תהליכי שקיעה, היחלשות והתפרקות סבוכים ורב-סיבתיים כמצב בינארי שבו רגע אחד הייתה אימפריה, ולפתע ברגע אחר נפלה". כך פתחה המרצה את השיעור הראשון בקורס **מבוא לימי הביניים** לתלמידי תואר ראשון בהיסטוריה כללית באוניברסיטת בן גוריון בנגב לפני אי אלו שנים. אך לקביעה נחרצת זאת התווספה כמובן גם האמירה כי מטעמי תיקוף, רבים נוהגים לתארך את רגע נפילתה הסופי של האימפריה למועד הדחתו של הקיסר המערבי האחרון, רומולוס אוגוסטולוס, בשנת 476. קריאת התיגר על כותרת ספרו פורץ הדרך של אדוארד גיבון (Gibbon)¹, והסייג על אודות חשיבותו של תיקוף היסטורי וחלוקת ההיסטוריה לתקופות ולרצף אירועים, היו לימים לשיעורים חשובים. בעת בירור סוגיות היסטוריות, ישנה חשיבות רבה להסטת הדגש מנקודת הקיצון כנקודת הפתיחה של הנושא הנדון אל הדרך עצמה. כך לדוגמה, האמרה "כל הדרכים מובילות לרומא" מייצגת את השימוש התכוף באימפריה הרומית כנקודת פתיחה והתייחסות לדיונים וחיבורים רבים שעניינם היסטוריה של אימפריות; אך עבור אותה קואליציה של העוסקים בעבר, גם אם כל הדרכים אכן מובילות לרומא – כהיסטוריונים, כל דרך שבה נבחר תוליד פרשנויות מושכלות אחרות על כוח, עוצמה ושלטון אימפריאליים.

הדרך אל נקודת הקיצון או ממנה, המרחב שבין לבין, מבקש במידת-מה לערער על מוסכמות קיימות במחקר – ולמקם ראשית כול את החוקרים, ובהמשך את הקוראים, במרחבי חשיבה חדשים ומאתגרים הנמצאים על הדרך, בתנועה, במעבר. אומנם אין מדובר בשבירת מסגרות וקונבנציות של ממש, שהרי כל אחד מהמאמרים בגיליון זה שואל ומברר שאלה היסטורית בעזרת קורפוס ייעודי של עדויות, ובהתבסס על גישות ועמדות קיימות במחקר ההיסטורי; ובכל זאת תמת הבכורה של כתב העת, "מעברים", מבקשת מקהלי היעד שלה – הכותבים והקוראים כאחד – "להעז ולחשוב", במילותיו של אבי הפילוסופיה הגרמנית בתקופת הנאורות עמנואל קאנט. הדגש על המעבר מבקש לייצר מהלכים מחקריים מקוריים וחדשניים. ואכן, כל אחד ואחת מהחוקרות והחוקרים שמאמריהם פורסמו בגיליון זה בחרו שאלה ואתגר, קראו במקורות היסטוריים ואחרים באופן חדשני ואחר, ו"העזו לחשוב" באופן ייחודי וחדשני.

חמשת המאמרים המתפרסמים בגיליון זה מציגים כל אחד פרשנויות שונות, מגוונות ומרתקות לתמת הבכורה של כתב העת, "מעברים". הדגש על המרחב הלימינלי שבין נקודות קיצון מובא בכל אחד מן המאמרים באופן

¹ Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

שונה, ומציג מעברים שונים: מעברים פיזיים לעומת רעיוניים ותפיסתיים, מעברים חדים וברורים לעומת רכים וגמישים, שהשינוי שמתואר בהם הוא הדרגתי. יש מי שמסתכלים על מרחבים פיזיים שבהם חל שינוי, ואחרים מתמקדים בעולם התרבותי, הפנימי והאישי של הפרט. יש מאמרים המבקשים לבחון מחדש גבולות בין עיר לכפר, בין מרחב מוגן לפרוץ, ושואלים איפה ראוי לגור ואיך, מהם מרחבים בטוחים ומה קורה למי החוצים אותם; אחרים שואלים איזו מוזיקה נחשבת לראויה, איזה מבטא נחשב מכובד, ומה קורה למי שעובר ממרחב הנחשב למכובד וראוי אל מרחבים אחרים, חדשניים. גם שאלות על מה נחשב להתנהגות נאותה עולות בהקשר זה – למשל מי נחשבת לאישה מהוגנת ומי לא, מה הסיבות לכך, ומה יעלה בגורלן של שתי הנשים.

אך תמת המעבר בגיליון זה לא עולה רק מתוך השאלות התמטיות של המאמרים, אשר מחייבות אותנו הקוראים לעבור ממרחב של ידע אחד למרחבי ידע חדשים. עולה בו גם דרישה כי עולם הפרסום האקדמי עצמו יעבור שינוי – כך שיהיה חדשני מצד אחד אך גם קריא וידידותי מצד שני, מאתגר אך גם נהיר. הגיליון שואל גם אם המעבר של האנושות להצגת מידע באופן תמציתי, נהיר, מונפש, מומחז ומונגש פסח על כתיבי העת המדעיים. מאמר הווידאו עוסק בשאלה היסטורית והיסטוריוגרפית חשובה, אך במקביל מכניס אותנו הקוראים לנבכי משחק וידאו, ונע הלוך ושוב בין עולם המשחק לעולם המדע תוך טשטוש הגבולות המקובלים ביניהם.

מאמרו של אייל גינצברג עוסק בתפיסות לגבי קיום יחסי מין ואובדן הבתולים בטרם הנישואים בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל. במאמר זה מוצג המעבר ממצב של בתולים למצב של אובדן בתולים וההשפעות החברתיות שלו. זהו מעבר חד שכרוך בו שינוי פיזי גופני, והוא נחשב למעבר בלתי הפיך בעל גבולות ברורים וחשיבות חברתית רבה מאוד. המעבר ממצב אחד למשנהו מייצג מעבר מנערות לבגרות, ולצד זאת מעבר עקרוני יותר מהנורמות הרצויות של דור המבוגרים לניסיון של הדור הצעיר לפרוץ אותן.

מאמרו של הדר חוטר ישי מפרש את התמה באופן שונה לחלוטין. המאמר עוסק במעבר רעיונות מתרבות אחת לשנייה המתרחש במצב של מפגשים בין-תרבותיים, ומדגים כיצד הטקסט **לידתו של אלכסנדר** מאת כותב מצרי מהתקופה ההלניסטית במצרים מדגים את תהליך המיזוג בין התרבות המצרית הילידית לבין האליטה היוונית הקוסמופוליטית. המאמר מתמקד בטקסט מסוים זה, ומפנה את תשומת הלב לרגע היסטורי מסוים שבו ניכר מעבר מתרבות אחת לשנייה. כיוון שהטקסט הנדון אינו מבטא תרבות ממוזגת במלואה, הוא מספק הצצה רבת-משמעות לתהליך זה בזמן התהוותו.

כמו מאמרו של הדר חוטר ישי, גם מאמרה של צוף פלוטקין עוסק במעברים מתרבות אחת לאחרת. אך בעוד חוטר ישי מתאר רגע מסוים בזמן שבו ניכר תהליך המעבר, פלוטקין משרטטת את תהליך השינוי עצמו. מאמרה מתחקה אחר המעבר של תרבות מעמד הפועלים לזרם המרכזי של התרבות הפופולרית באנגליה בעקבות פרסומה של להקת הביטלס. היא מתארת כיצד הפכו הביטלס מלהקת רוקנ'רול פרועה, שהופעתה המתוכננת בישראל בשנת 1965 אף בוטלה מחשש להשחתת הנוער, ללהקה הפונה לקהל משפחתי ורחב יותר. בתוך כך מתואר השינוי התדמיתי שעברה הלהקה – משינוי המראה החיצוני וסגנון הלבוש, ועד שינוי אופי השירים. מאמרה של פלוטקין, אם כן, מתאר מעבר של תרבות מסוימת, תרבות הפועלים, אל תוך תרבות הזרם המרכזי הרחבה באנגליה.

בדומה לפלוטקין, גם מיכאל לוזון מתאר את תהליך המעבר מתקופה לתקופה המתרחש לאורך זמן. מאמרו מתמקד בתהליך הפיזי של פירוז העיר ביירות, והשינוי שחל בה כשהפכה בהדרגה מעיירה מפורזת לעיר נמל חשובה. המעבר המתואר במאמר הוא תהליך הדרגתי שבמסגרתו פורקו חומותיה הפיזיות של העיר, אך השינויים הפיזיים ביטאו למעשה שינויים עמוקים יותר שחלו באופייה של העיר ובמקומה כחלק מהאימפריה העות'מאנית. מאמר זה מדגים כיצד מעברים פיזיים קשורים קשר ישיר למעברים עמוקים יותר המשפיעים על העיר ועל חיי התושבים בה.

מאמרו של עודד פוירשטיין בוחן את נושא הגיליון מזווית ייחודית, ומתמקד באופן שבו יוצרי סדרת משחקי המחשב **Civilization** תיארו מהלכים ואירועים של מעבר בין עידנים היסטוריים על פי תנאים מוגדרים של התפתחות, וכיצד מיוצג בהם המעבר לעידן התעשייתי בפרט. המאמר מדגיש את האופן שבו פורשו המעברים בין תקופות שונות בהיסטוריה, ואת הצורך שעלה במשחקים להגדיר תנאים מדויקים וקבועים להתפתחות. לכן גם אם בפועל המעברים ההיסטוריים היו גמישים, נמשכו תקופה ארוכה ולא היו חד-משמעיים, משחקי המחשב מציגים גבולות ותנאים ברורים לתהליכים אלה.

ההתמקדות במעברים, ומגוון הפרשנויות שניתנו לתמה זו במאמרי הגיליון השונים, מציעים במידה מסוימת דגש שונה לחקר ההיסטוריה – התמקדות בתהליך ולא בנקודות הקיצון. בסצנה מתוך המחזה הבריטי הידוע **שירלי ולנטיין** מחליטה הגיבורה להגיש לבעלה ביצים עלומות במקום סטייק לארוחת הצהריים של יום רביעי, והדבר משתקף כרגע מפעים בחיי הזוג: החלטה זו, הנראית על פניה כשולית וחסרת משמעות, שוברת בפתאומיות שגרה של עשרות שנות נישואין משמימות, ומעבירה באחת את הגיבורה מהמרחב הבטוח, הידוע והמשעמם עד זרא למרחב של חופש, בחירה ושינוי. אקט קטן של התנגדות מעביר את עקרת הבית האנגלייה

לעולם של בחירה ואי-ודאות, עולם של ריגושים ואפשרויות. במעבר מליברפול האפרורית לחופי יוון אחרי הארוחה, מממשת הגיבורה עולם שלם של פנטזיות. מה קורה רגע לפני המעבר, ורגע אחריו? מה קורה באותם רגעים של הוויה, כשהיא כבר לא האישה הכנועה והצייתנית אך עדיין לא האישה המשוחררת? רגעי המעבר...